

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध

सं. क्र. १८२८

१८९५

अनु- १६०

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

संग्रहालय क्रमांक

१६०

लेखक डॉ. विष्णूशास्त्री

चिपळूणकर

पुस्तकाचे नांव

सुभाषित

सन

१८९५

१६०

संक्र १८२८

सुभाषित

निबंध

बराही ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्व

प्रमाण.....
क्रमांक..... १०२६

४०५
२०५
२२

४२८ यथा...
वि. वि. कावे
२०/१०/१९०६
श्री श्री जयशंकर
कावे
१७७३३१५

मुभाषित.

कै० विष्णूशास्त्री चिपळूणकर

यांच्या

निबंधमाला मासिक पुस्तकाच्या चवऱ्याऐंशी अंकांत

आलेले सर्व एकत्र करून

त्याचें हें पुस्तक

चित्रशाळेचे म्यानेजर

यांनीं

पुणें येथें ' इंदिरा ' छापखान्यांत छापिलें

• आक्टोबर सन १८९९

किंमत १२ आणे.

बाराही

पत्रकार

कावे

श्री श्री जयशंकर

कावे

काव्य
११३-३१५

॥ श्रीः ॥

सुभाषित.

सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया ॥

यस्य न द्रवते चित्तं स वै मुक्तोऽथवा पशुः ?

“ सुभाषित, गायन, आणि तरुण स्त्रियांच्या लीला, या तिहींत ज्याचें मन तल्लीन होऊन जात नाही, तो एक जीवन्मुक्त योगी म्हणावा किंवा पशु म्हणावा ! ”

गीर्वाणवाणीषु विशिष्टबुद्धिस्तथाऽपि भाषांतरलोलुपोऽहम् ॥

यथा सुराणां सुधयां च सत्यां स्वर्गागनानामधरासवे रुचिः २

“ संस्कृत भाषेकडेच जरी माझा मोठा ओढा आहे, तरी इतर भाषा-विषयीही पण मला उत्कंठा आहे; जसें स्वर्गाच्या देवांस प्राशन करण्यास चंद्राचें अमृत असतांही अप्सरांच्या अधरांचें मद्यही त्यांस आवडतें ! ”

सायं नायमुदेति वासरमणिश्चंद्रो न चंडद्युति-

र्दावाग्निः कथमंबरे किमशनिः स्वच्छांतरिक्षे स्थितः ॥

हंतैदं निरथायि पांथरमणीप्राणानिलाशाशया

धावद्घोरविभावरीविषधरीभोगस्य भीमो मणिः ३

कालिदास—शृंगाररसाष्टक.

जिचा नवरा प्रवासास गेला आहे अशी कोणी विरहिणी नुकत्याच उगवलेल्या पूर्णिमेच्या चंद्रास बघून उन्मादावस्थेत त्यावर उत्प्रेक्षा करते—

“ आतां संध्याकाळ झाला आहे, तेव्हां हा खर्चीत सूर्य उगवलेला नव्हे;— बरें, जर चंद्र म्हणावा, तर यापासून संताप होतो हें कसें ? —रानांतील वणवा म्हणावा, तर तो आकाशांत कां ?—अशनि* म्हणावा, तर हा स्वच्छ निरभ्र आकाशांत आहे ! तेव्हां वरील कल्पना कोणतीच बसत नाही.— पण

* ‘अशनि’ ह्मणजे ‘वज्र’ अथवा ‘बीज’ हा दुसरा शब्द खालिल असल्यामुळे तो वर घालतां आला नाही.

हां समजलें ! पांथांच्या स्त्रियांच्या प्राणरूप वायूचें भक्षण करण्याच्या आशेनें रात्रीरूप घोर सर्पिणी धांवत येत आहे !—तिच्या शिरावरचा हा भयंकर माणिस लागला आहे ! ! ”*

जटा नेयं वेणीकृतकचकलापो न गरलं

गले कस्तूरीयं शिरसि शशिरखा न कुसुमम् ॥

इयं भूतिर्नागे प्रियविरहजन्मा धवलिमा

पुरारतिभ्रांत्या कुसुमशर किं मां व्यथयसि ४

कोणी विरहिणी मदनस उद्देशून म्हणते—

“ हे मदना ! शिवाच्या भ्रातीनें मजवर कां व्यर्थ प्रहार करतोस ? अरे, ही जटा नव्हे. तर केसांची बांधलेली वेणी होय; हें गळ्याभोंवती विष नव्हे, तर कस्तूरीचा लेप आहे; शिरीं चंद्राची कोर नव्हे, तर पांढरें फूल आहे; अंगास भस्म फांसलेलें नव्हे, तर पतीच्या विरहामुळें आलेला पांढरेपणा होय ! ”

आघ्रातं प्रतिचुंबितं प्रतिमुहुर्लीढं च यच्चर्वितं

क्षिप्तं वा यदि नीरसेन कुपितेनात्र व्यथां मा कृथाः॥

हे माणिक्य तवैव तच्च कुशलं यद्दानरेणामुनाऽ-

प्यंतस्तत्त्वनिरूपणव्यसनिना चूर्णीकृतं नाश्मना ९

एका वानराच्या हातीं सहज माणिक लागलें असतां त्याशीं नाना तऱ्हेच्या चेष्टा करून त्याची त्यानें दुर्दशा केली. तें पाहून कोणी त्या माणिकास उद्देशून बोलतो.—

“ हे माणिका ! या वानरानें तुला हंगून, तुझे पुनः पुनः चुंबन करून, तुला वारंवार चाटून, तुला चावून, तुझी योग्यता न जाणतां रागानें दूर फेंकून दिलें, याचा तूं खेद मानूं नको ! कां तर, हें तुझे भाग्यच मोज कीं, आंत काय आहे तें पाहाण्याकरितां दगड घेऊन त्यानें तुझा चुराडा करून टाकिला नाहीं ! ”

ही अन्योक्ति आहे. कुपरीक्षकाशीं गांठ पडली असतां धडपणी सुटून आले म्हणजेच मोठी मिळविली म्हणून समजावें !

* मराठी चौथ्या पुस्तकांतील पद्य वावरून सर्वास आठवेलच. तें अर्धेच आहे असें ही वावरून समजेल.

अद्यापि दुर्निवारं स्तुतिकन्या वहति कौमारम् ॥
सद्भ्यो न रोचते साऽसंतोऽप्यस्यै न रोचते ६

गोवर्धनाचार्य—सप्तशती.

“स्तुति हीच कोणी कन्या ही अद्याप कुमारीच राहिली आहे; तिचें लग्नाचेंच कोठें जमत नाहीं!—जे तिला आवडतात ते तिला पत्करीत नाहींत; व ज्यांस ती आवडते ते तिला नकोत !”

ह्याज्जे जे थोर पुरुष स्तुतीस वास्तविक पात्र असतात त्यांस आपली प्रशंसा कोणी केलेली आवडत नाहीं; पण अंगीं कांहींच योग्यता नसूनही जे आपली शेखी चोहोंकडे मिरवूं पाहतात त्यांची कोणीच स्तुति करीत नाहींत. उलटा त्यांचा उपहास मात्र होत असतो.—थोडक्यांत खुबीदार अर्थ लिहिण्याची आचार्यांची शय आहे !”

जडास्तपोभिः शमयंति देहं बुधा मनः सर्वविकारहेतुम् ॥

श्वा मुक्तमस्त्रं दशतीह कोपान्मोक्तारमुद्दिश्य हिनस्ति सिंहः ७

“जे अज्ञान असतात ते तपश्चरण करून देहाचें शमन करतात; पण ज्ञाते पुरुष सर्व विकारांचें मूळ जें मन त्याचेंच दमन करतात. यास दृष्टांत. कुतऱ्यावर जर बाण टाकला तर ते त्या बाणासच रागांनं चावूं लागेल; पण सिंह बाण सोडणारावर झेप घालून त्यास ठार करून टाकील.” सारांश, कर्ममार्ग गौण; ज्ञानमार्ग श्रेष्ठ होय !

वाङ्मधुर्यान्नान्यदस्ति प्रियत्वं वाक्पारुष्याच्चोपकारोऽपि नष्टः ॥

किं तद्द्रव्यं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके गर्दभस्यापराधः ८

“मधुर भाषणाप्रमाणें लोकांस वश करणारे कांहीं नाहीं; व कर्कश भाषणानें केलेल्या उपकारासही कोणी विचारीत नाहीं पहा बरे, कोकिल कोणास काय द्रव्य आणून देतो ? व गाढव कोणास काय उपद्रव करते ?” पण पहिला केवळ गोड वाणीनें सर्वास प्रिय होऊन राहिला आहे; व दुसरा साऱ्या जन्मभर लोकहितार्थ खपत असतांही एका द्वाड ओरडण्यानें सर्वांच्या तिरस्कारास पात्र झाला आहे !

खलसख्यं प्राङ्मधुरं वयोंऽतराले निदाघदिनमंते ॥

एकाऽऽदिमध्यपरिणतिरमणीया साधुजनमैत्री ९

“दुष्टांची मैत्री पहिल्यानें गोड वाटते; मनुष्याचें आयुष्य मध्य कालीं, म्हणजे तारुण्यांत; आणि उन्हाळ्याचा दिवस शेवटीं, म्हणजे संध्याकाळीं. पण आरंभीं, मध्यें, व शेवटीं अशा तिन्हीकाळीं रमणीय अशी एक सज्जनांची मैत्री मात्र !”

ऊर्गा नैष विभर्ति नैष विषयो दोहस्य वाहस्य वा
तृप्तिर्नास्य महोदरस्य बहुभिर्वासैः पलालैरपि ॥
हा कष्टं कथमस्य पृष्ठशिखरे गोणी समारोप्यते
को गृह्णाति कपर्दकैरलमहो ग्राम्यैर्गजो हास्यते ? ०

गांवढळ लोकांस हत्ती कोठून माहित असावा? त्यांनीं तो नव्यानेच पाहिला असतां ते त्याचा उपहास करतातः—

“अहो ! काय हो विलक्षण पशु हा ! याच्यापामून लोंकर सांपडायाची नाही; दूधही मिळावयाचें नाही; कीं वसायाच्याही हा उपयोगी नाही ! याचें केवढें हो हें पोट ! गवत कोंडा यांचे ढीगचे ढीगही यास पुरेसे होणार नाहीत !—असो हेंही राहूं द्या ; ओंझ्याला भक्कम म्हणून घेतला म्हटलें तरी या धुडाच्या पाठीवर गोणी हो कोणी चढवावी !—छे ! याला घेऊन काय करा ! कोणी दान कवड्यांवारीही याला पुसणार नाही !!”

कस्त्वं लोहितलोचनास्यचरणो हंसः कुतो मानसात्
किं तत्रास्ति सुवर्णपंकजवनान्यंभः सुधासन्निभम् ॥
रत्नानां निचयाः प्रवाललतिका वैदूर्यरोहः क्वचित्
शंभुका न हि संति नेति च वकैराकर्ण्य हीहीकृतम् ? ?

एका डबक्याशीं वगळ्यांचीं मंडळी वसली असतां तेथें एक हंस आला; त्यास ते हालहवाल विचारतातः—

“अरे ! तुझे डोळे, तोंड व पाय तिन्ही लाल आहेत असा तूं कोण पक्षी ? हंस उत्तर देतो—‘मी हंस.’ ‘कोठून आलास ?’—‘मानस सरोवरापामून.’ ‘तेथें काय काय असतें ?’—‘कोठें सोन्याचीं कमलें, कोठें अमृतासारखें गोड पाणी, कोठें रत्नांचे समुदाय, कोठें पांढळ्याच्या वेली, व कोठें पांचेचे अंकुर, असे जागोजाग आहेत !’ ‘बरें, पण किड्यांच्या शिंपा आहेत काय ?’—‘नाहींत.’ ‘नाहींतना ! मग आहे काय तर तेथें ?’ असें म्हणून सर्वांनीं हा-हा हा-करून त्याचा उपहास केला !”

धातस्तात समस्तयाचकविधौ वैरायसे सर्वथा २१३? ३७६
 यद्वा विक्रमशालिवाहनमहीभृन्मुंजभोजादयः ॥

अत्यंतं चिरजीविनो न विहिता ये विश्वजीवातवो
 मार्कण्डिध्रुवलोमशप्रभृतयः सृष्टाः प्रभूतायुषः १२

कोणी याचक ब्रह्मदेवास म्हणतो.—

“ बापा ब्रह्मदेवा ! आमच्या याचक मंडळीशीं तुजें मोठें वैर आहेसें दिसतें ! कां तर, विक्रम, शालिवाहन, मुंज, भोज इत्यादि जे जगाचा भार पागविणारे उदार राजे त्यांस चिरंजीव करायचें टाकून मार्कण्डेय, ध्रुव, लोमश, इत्यादिकांस—की ज्यापासून कोणास कांहीं लभ्य नाही, अशांस मात्र आयुष्याची रगाडी करून ठेविली आहेस ! ”

✓ भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ॥

दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् १३

कवी म्हणतो— “ पावसाळ्याच्या दिवसांत कोकिल मौन धरतात हे फार चांगलें करतात; कारण, जेथें वेडूक वक्ते झाले तेथें कोकिलांची काय शोभा राहिली ! ” सारांश, मूर्ख लोकांच्या समाजांत पंडितांस मौनच उचित होय.

✓ वयं काका वयं काका इति जल्पन्ति वायसाः ॥

तिमिरारेस्तमोहंतुः शंकातंकितमानसाः १४

चांदण्या रात्री कावळे ओरडतांना पाहून कवी त्या ओरडण्यावर उत्प्रेक्षा करतो— “ कावळे का—का—का—असें ओरडताहेत ते चंद्राला असें सांगताहेत कीं, ‘ काकाः ! काकाः ! ’ (आम्ही कावळे ! आम्ही कावळे !) आम्ही अंधकार नाही ! नाहीतर अंधकाराबरोबर आमचेही कांडात काढशील ! ”

सूकर सिंह संवाद.

सूकरः— दश व्याघ्रा जिताः पूर्वं सप्त सिंहास्त्रयो गजाः ॥

पश्यंतु देवताः सर्वा अद्य युद्धं त्वया मम ॥

सिंहः— गच्छ सूकर ! भद्रं ते ब्रूहि सिंहो मया जितः ॥

पंडिता एव जानंति सिंहसूकरयोर्बलम् १५

एका डुकराची आणि सिंहाची गांठ पडली. तेव्हां डुकर सिंहास ह्मणतो—

“अरे ! मीं पूर्वी दहा वाघ, सात सिंह, आणि तीन हत्ती जिंकले. आज तुझी बरी गांठ पडली ! होऊं दे युद्ध ! सर्व देवता तें आज पाहोत !”

सिंहानें उत्तर केलें—“अरे डुकरा ! तूं खुशाल ऐस, मी जातो. तूं हवें तर सर्वास सांगत फीर कीं, ‘मीं सिंहास जिंकिलें.’ पंडितास सिंहाचे व डुकराचें बळ किती असतें तें ठाऊक आहेच !”

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ॥

खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय १६

मूर्ख व शाहणा यांमधील अंतरः—“मूर्खास विद्या प्राप्त झाली, कीं तो ज्याशीं त्याशीं वादाला उभा राहतो; धन मिळालें, कीं गर्वानें ताडून जातो; अंगां सामर्थ्य असलें, कीं दुसऱ्यास पीडा करूं लागतो. हा मूर्खाचा प्रकार झाला. आतां शहाण्याचा ऐका; तो वरच्याच्या अगदीं उलट.—ह्मणजे विद्येचा उपयोग तो ज्ञान समजतो; धनाचा दान; व शक्तीचा दुर्बळाचें रक्षण.”

अपूर्वः कोऽपि कोषोऽयं विद्यते तव भारति ॥

व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् १७

“हे सरस्वति ! तुझे भांडार मोठें विचित्र आहे ! त्याचा जों जों खर्च करावा, तों तों तें वाढत जातें; व जों जों राखून ठेवूं लागवें, तों तों तें कमी होत जातें !”

यस्मादासीत्कुमारः कुवलयदलवल्लीलयोवाह गंगां

वामा यस्यांगसंगा पिहितजनचयो यो गवीशध्वजोऽपि ॥

लंकेशाद्येकनाथो हिमकररुचिभङ्गविशेषाश्रयोऽसौ ।

वर्णस्याऽद्यस्य लोपादपहरतु हरिः पातकं वः स्मरारिः १८*

या श्लोकांत विष्णूचें व शिवाचें वर्णन आहे. नुसता श्लोक घेतला तर शिवाचें व पहिलें अक्षर काढून टाकलें असतां तेंच विष्णूचें वर्णन होतेंः—

* या श्लोकांतील कांहीं पदें बरोबर समजत नाहींत. यांत कांहीं पाठदोष आहेत कीं काय नकळे.

“ ज्यापासून कुमार (कार्तिकस्वामी; मार (मदन)) झाला; ज्यानें कमलपत्राप्रमाणे भूषणार्थ (पक्षीं-सहज) गंगा धारण केली आहे (गां—पृथ्वीते (वराहावतारीं) धारण केली); ज्यानें वामा म्ह० पार्वती अर्द्धांगीं धरिली आहे (मा-लक्ष्मी ज्याच्या जवळ आहे); ज्याचा ध्वज गर्वाश म्ह० नंदी (वीश-गरुड) आहे; जो लकेशादिकांचा म्ह० रावण, वाणासुर इत्यादिकांचा (पक्षीं-ब्रम्हदेवादिकांचा) एक नाथ होय; ज्यानें चंद्राची कांति (मस्तकावर) धारण केली आहे, व जो पर्वतावर (हिमाचलावर) असतो (पक्षीं-समुद्रांत असतो); तो शिव (आणि विष्णु) तुमच्या पातकांचें हरण करो.”

स्वर्धुनि तव महिमानं वृक्तुमनीशः फणीशोऽपि ॥

वितरसि यत्पदमच्युतमच्युतपदविच्युताऽपि त्वम् १९

कवी गंगेस म्हणतो—“ हे स्वर्गनदि ! तुझा महिमा सहस्रमुख जो शेष त्याच्यानेंही वर्णवणार नाही ! कां कीं, तूं स्वतः अच्युतपदापासून (विष्णूच्या पायापासून) पडली आहेस तरी अच्युतपद (अढळस्थान) देतेस ! ”

गुरुरेकः कविरेकः सदसि मघोनः कलाधरोऽप्येकः ॥

अद्भुतमत्र सभायां गुरवः कवयः कलाधराः सर्वे २०

कवी कोणा राजाची सभा वर्णितो—“ इंद्राच्या सभेंत गुरु (बृहस्पति) एक, कवि (शुक्राचार्य) एक, आणि कलाधर (चंद्र) ही एकच; पण या सभेंत पहा ! सर्व पंडित गुरू, कवि आणि कलाधर (कलांत निपुण) आहेत ! ”

भारतं चेक्षुदंडं च कलानाथं च वर्णय ॥

कालिदासः कविर्ब्रूते प्रतिपर्वरसावहम् २१

भोजराजानें कालिदासास ह्मटलें, “ कविराज ! भारत, इक्षुदंड (ऊंस), आणि चंद्र, या तिहींचें एकदम वर्णन करा. ” कवीनें उत्तर केलें—“ तिहींचा रस प्रतिपर्वी चढतो. ”—‘ पर्व ’ शब्द श्लिष्ट आहे ; त्याचा पहिला अर्थ प्रसिद्ध आहेच, दुसरा ‘ पर, ’ आणि तिसरा ‘ पर्वणी. ’

विद्यायां दुर्मदो यस्य कार्पण्यं विभवे सति ॥

तेषां दैवाभिशप्तानां सलिलादग्निरुत्थितः २२

एका डुकराची आणि सिंहाची गांठ पडली. तेव्हां डुकर सिंहास ह्मणतो—

“अरे ! मीं पूर्वी दहा वाघ, सात सिंह, आणि तीन हत्ती जिंकले. आज तुझी बरी गांठ पडली ! होऊं दे युद्ध ! सर्व देवता तें आज पाहोत !”

सिंहानें उत्तर केलें—“अरे डुकरा ! तूं खुशाल ऐस, मी जातो. तूं हवें तर सर्वास सांगत फीर कीं, ‘मीं सिंहास जिंकलें.’ पंडितास सिंहाचे व डुकराचें बळ किती असतें तें ठाऊक आहे !”

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ॥

खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय १६

मूर्ख व शाहणा यांमधील अंतरः—“मूर्खास विद्या प्राप्त झाली, कीं तो ज्याशीं त्याशीं वादाला उभा राहतो; धन मिळालें, कीं गर्वानें ताडून जातो; अंगीं सामर्थ्य असलें, कीं दुसऱ्यास पीडा करूं लागतो. हा मूर्खाचा प्रकार झाला. आतां शहाण्याचा ऐका; तो वरच्याच्या अगदीं उलट.—ह्मणजे विद्येचा उपयोग तो ज्ञान समजतो; धनाचा दान; व शक्तीचा दुर्बळाचें रक्षण.”

अपूर्वः कोऽपि कोषोऽयं विद्यते तव भारति ॥

व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् १७

“हे सरस्वति ! तुझें भांडार मोठें विचित्र आहे ! त्याचा जों जों खर्च करावा, तों तों तें वाढत जातें; व जों जों राखून ठेवूं लागावें, तों तों तें कमी होत जातें !”

यस्मादासीत्कुमारः कुवलयदलवल्लीलयोवाह गंगां

वामा यस्यांगसंगा पिहितजनचयो यो गवीशध्वजोऽपि ॥

लंकेशाद्येकनाथो हिमकररुचिभद्रविशेषाश्रयोऽसौ ।

वर्णस्याऽद्यस्य लोपादपहरतु हरिः पातकं वः स्मरारिः १८*

या श्लोकांत विष्णूचें व शिवाचें वर्णन आहे. नुसता श्लोक घेतला तर शिवाचें व पहिलें अक्षर काढून टाकलें असतां तेंच विष्णूचें वर्णन होतेंः—

* या श्लोकांतील कांहीं पदें बरोबर समजत नाहींत. यांत कांहीं पाठदोष आहेत कीं काय नकळे.

“ ज्यापासून कुमार (कार्तिकस्वामी; मार (मदन)) झाला; ज्याने कमलपत्राप्रमाणे भूषणार्थ (पक्षीं-सहज) गंगा धारण केली आहे (गां-पृथ्वीतें (वराहावतारीं) धारण केली); ज्याने वामा म्ह० पार्वती अर्द्धांगीं धरिली आहे (मा-लक्ष्मी ज्याच्या जवळ आहे); ज्याचा ध्वज गवीश म्ह० नंदी (वीश-गरुड) आहे; जो लंकेशादिकांचा म्ह० रावण, बाणासुर इत्यादिकांचा (पक्षीं-ब्रम्हदेवादिकांचा) एक नाथ होय; ज्याने चंद्राची कांति (मस्तकावर) धारण केली आहे, व जो पर्वतावर (हिमाचलावर) असतो (पक्षीं-समुद्रांत असतो); तो शिव (आणि विष्णु) तुमच्या पातकांचें हरण करो.”

स्वर्धुनि तव महिमानं वृक्षुमनीशः फणीशोऽपि ॥

वितरसि यत्पदमच्युतमच्युतपदविच्युताऽपि त्वम् १९

कवी गंगेस म्हणतो—“ हे स्वर्गनादि ! तुझा महिमा सहस्रमुख जो शेष त्याच्यानेही वर्णवणार नाही ! कां कीं, तूं स्वतः अच्युतपदापासून (विष्णूच्या पायापासून) पडली आहेस तरी अच्युतपद (अढळस्थान) देतेस ! ”

गुरुरेकः कविरेकः सदसि मघोनः कलाधरोऽप्येकः ॥

अद्भुतमत्र सभायां गुरवः कवयः कलाधराः सर्वे २०

कवी कोणा राजाची सभा वर्णितो—“ इंद्राच्या सभेंत गुरु (बृहस्पति) एक, कवि (शुक्राचार्य) एक, आणि कलाधर (चंद्र) ही एकच; पण या सभेंत पहा ! सर्व पंडित गुरू, कवि आणि कलाधर (कलांत निपुण) आहेत ! ”

भारतं चेक्षुदंडं च कलानाथं च वर्णय ॥

कालिदासः कविर्ब्रूते प्रतिपर्वरसावहम् २१

भोजराजानें कालिदासास ह्मटलें, “ कविराज ! भारत, इक्षुदंड (ऊंस), आणि चंद्र, या तिहींचें एकदम वर्णन करा. ” कवीने उत्तर केलें—“ तिहींचा रस प्रतिपर्वीं चढतो. ”—‘ पर्व ’ शब्द श्लिष्ट आहे ; त्याचा पहिला अर्थ प्रसिद्ध आहेच, दुसरा ‘ पेर, ’ आणि तिसरा ‘ पर्वणी. ’

विद्यायां दुर्मदो यस्य कार्पण्यं विभवे सति ॥

तेषां दैवाभिशप्तानां सलिलादग्निरुत्थितः २२

“ ज्यांस विद्येपासून दुर्मद ह्यजे दुष्ट गर्व आणि संपत्तीपासून कृपण-पणा जडतो, त्यांस दैवानें शापच दिला असें समजावें ! पाण्यापासून अग्नि नि-
घ्नून जसा मनुष्य भाजावा, त्याप्रमाणेंच वरील दोषां हतभाग्यांची स्थिति होय ! ”

असाधुः साधुर्वा भवति खलु जात्यैव पुरुषो

न संगादौर्जन्यं न च सुजनता कस्यचिदपि ॥

प्ररूढे संसर्गे मणिभुजगयोर्जन्मजनिते

मणिर्नाहेर्दोषान्स्पृशति न च सर्पो मणिगुणान् २३

“ पुरुष जो सज्जन किंवा दुष्ट होतो तो जातीनेच ह्यजे स्वभावेकरूनच असतो; दुसऱ्याचें दौर्जन्य किंवा सौजन्य कोणास संगतीनें लागत नाही. पहा कीं, सर्प व त्याच्या शिरींचा मणि यांचा सहवास साऱ्या जन्मभर असतो; पण त्या रत्नास सर्पाचे दोष लागत नाहीत, व सर्पासही रत्नाचे गुण लागत नाहीत. ”

✓ हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वप्रसादतः ॥

पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन २४

कोणी दरिद्रकवि दारिद्र्यास उद्देशून मौजेनें म्हणतोः—“ हे दारिद्र्या ! तुझा काय प्रभाव सांगावा ! तुझ्या कृपेनें मी सिद्ध झालों आहे ! कसा म्हणशील तर मी सर्व जगास पाहत असतां मला कोणी पाहत नाही ! ” तात्पर्य हें कीं, गरीब मनुष्यास कोणी पुसत नाही.

इतरपापफलानि यथेच्छया वितर तानि सहे चतुरानन ॥

अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख २५

“ हे ब्रह्मदेवा ! मीं जीं पातकें केलीं असतील त्यांचीं इतर फलें तूं मला खुशाल दे, तीं मी सोशीन. पण एक मात्र माझ्या कपाळीं नको—नकोच लिहूं. तें येवढें दुःसह काय ?—अरसिकापाशीं कवित्व निवेदन, म्हणजे कवित्वा रस समजून देणें ! ” आमच्या वाचकांपैकीं कोणासही वरील श्लोक न लागो म्हणजे झालें !

परिचरितव्याः संतो यद्यपि कथयन्ति नो सदुपदेशम् ॥

यास्तेषां स्वैरकथास्ता एव भवंति शास्त्राणि ॥ २६ ॥

“ सत्पुरुषांनीं साक्षात् उपदेश जरी केला नाही, तरी त्यांच्या सहवा

सानै नेहमीं असावें, कां कीं, त्यांचें जें सहज बोलणें तें सुद्धां मोठें अर्थ-
युक्त असतें ! ”

तावन्मौनेन नीयते कोकिलैश्चैव वासराः ॥

यावत्सर्वजनानंददायिनी वाक् प्रवर्तते २७

“ कोकिल तोंपर्यंत मौनच धरून दिवस घालवितात, कीं जोंपर्यंत सर्व
जनांस आनंद देणारी वाणी त्यांस प्राप्त झालेली नसते ! ” ही अन्योक्ति
आहे. जोंपर्यंत लोकांत मोठेपणा मिळविण्याची शक्ति आपलेठायीं आली
नसते, तोंपर्यंत चतुर पुरुष अप्रसिद्धच राहतात.

परिपीय रदच्छदं तदीयं वचनानि स्वलयन्नुपागतोऽसि ॥

उचितं तदिदं मुकुंद मन्ये रसना विंबफलेन जाड्यमेति २८

राधेच्या घरून आपणाकडे आलेल्या कृष्णास सत्यमामा ह्मणते—“ हे
मुकुंदा ! तिच्या अधराचें पान करून तूं मजकडे आला आहेस हें मी सम-
जलें ! कशावरून ह्मणशील, तर तुझ्या अडखळण्यावरून, भलतेंच बोलण्या-
वरून ! तोंडल्यानें जीभ जड होते हें सर्वास माहीत आहे ! ”

✓ एकं वस्तु द्विधा कर्तुं बहवः संति धन्विनः ॥

जयत्येकः स्मरो धन्वी द्वैतमेकी करोति यः २९

कोणी कवी मदनाचा प्रभाव वर्णितोः—“ एका वस्तूच्या दोन करणारे
पुष्कळ धनुर्धर आहेत. पण दुजेपण मोडून दोहोंस एक करणारा असा
धनुर्धर एक कामच ! ”

संगमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न संगमस्तस्याः ॥

संगे सैव यदैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ३०

“ तिच्याशीं (आवडत्या स्त्रीशीं) संगम किंवा विरह यांतून तुला
कोणतें हवें ह्मणून जर मला कोणी विचारलें, तर मी विरह बरा, संगम
नको असें सांगेन ! कां कीं, समागम झाला असतां ती एकटीच मला
मिळणार; पण जर विरह घडला, तर अवध्या त्रिभुवनांत ती मला जिकडे
तिकडे दिसेल ! ”

बंधनानि खलु संति बहूनि प्रेमरज्जुदृढबंधनमाहुः ॥

दारुभेदनिपुणोऽपि षडंघ्रिर्निष्क्रियो भवति पंकजकोशे ३१

“ बंधनें अनेक आहेत खरीं; पण सर्वांत प्रेमरज्जूचें बंधन अत्यंत दृढ होय. पहा बरे! भ्रमर हा लांकडांचीं लांकडे फोडून काढतो, पण कमळाच्या गाभ्यांत त्याचें काहीं चालत नाही! ”

जातः स्तन्यं न जग्राह कंठीरव किशोरकः ॥

चक्षुर्यापारयामास कुंजे कुंजरशालिनि ३२

“ सिंहाचा बच्च्या उपजतांच आईचें दूध प्याला नाही, अगोदर हत्तींच्या कुंजांकडे त्यानें दृष्टि फेंकली! ”

गृह्णात्येष रिपोः शिरः प्रविजनं कर्षत्यसौ वाजिनं

नात्वा चर्म धनुः प्रयाति पुरतः संग्रामभूमावपि ॥

द्यूतं चौर्यकथां तथाच शपथं कुर्यान्न वामः करो

दानानुद्यमतां विलोक्य विधिना शौचाधिकारीकृतः ३३

एके समयीं कोणा एका राजाचे दोन्ही हात धरून दोघे कवी फिरत होते. तेव्हां एकेकानें आपआपल्या हाताचें वर्णन आरंभले. डावा हात धरून जो चालला होता तो ह्मणाला.—

“ हा हात शत्रूचें शिर धरतो, तसेंच घोड्याचा लगाम धरून त्यास अटकावांत ठेवतो, आणि रणभूमीवर ढाल किंवा धनुष्य घेऊन हाच चालतो.— इतकेंच नव्हे; तर उजव्या हाताचे अवगुणही यांत नाहींत—हा डावा हात द्यूत खेळत नाहीं, चोरी करीत नाहीं, अथवा शपथही वाहात नाहीं. ” दुसऱ्या कवीनें हें सर्व ऐकून घेतलें, आणि थोडेंच उत्तर केलें कीं, “ हें सर्व खरें, पण दानकर्मास हा अयोग्य जाणून विधात्यानें त्याची योजना—कडे केली आहे. ” हा श्लोक एरवीं फार उत्कृष्ट आहे; पण शेवटल्या पदाच्या अश्लीलत्वानें याची थोडीशी खराबी झाली.

तिर्यक्तां भजतु प्रतारयतु वा धर्मक्रियाकोविदं

हंतु स्वां जननीं पितृत्वपि सुरां शुद्धां वधूमुञ्जतु ॥

वेदान्निदतु वा हिनस्तु जनतां किंवाऽनया चितया
लक्ष्मीर्यस्य गृहे स एव भजति प्रायो जगत्पूज्यताम् ३४

ह्या श्लोकांत विष्णूच्या दहा अवतारांस उद्देशून कवीनें असें मौजेनें दाखविलें आहे कीं, मनुष्यापार्शीं संपत्ति असली ह्मणजे तिच्या आड सारे अवगुण लपून जातात.—“ मनुष्य पशूसारखीं कर्मे करो, धार्मिक मनुष्यास नाडून त्यास तोंडघशी पाडो, आपल्या आईचा वध करो, सुरापान करो, निरपराध स्त्रीस टाकून देवो, वेदांची निंदा करो, लोकांस मारो,—काहीं करो; त्यापार्शीं लक्ष्मी (पक्षीं, संपत्ति) असली ह्मणजे जगास तो पूज्य (पक्षीं, आदरास पात्र) व्हावयाचाच ! ”

गुरवो बहवः संति शिष्यवित्तापहारकाः ॥

दुर्लभः स गुरुलोके शिष्यवित्तापहारकः ३५

“ शिष्याच्या वित्ताचें अपहरण करणारे गुरु पृथ्वीच्या पाठीवर पुष्कळ आहेत; पण असा गुरु थोडा, कीं जो शिष्याच्या वित्ताचें अपहरण करतो ! ”

सुखार्थी च त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी च त्यजेत्सुखम् ॥

सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ३६

“ ज्याला सुख ह्मणजे चैन हवी असेल त्यानें विद्या सोडून द्यावी; व ज्यास विद्या हवी असेल त्यानें सुख सोडून द्यावें. कारण ज्यास सुख हवें त्यास विद्या कोठची ? व ज्यास विद्या पाहिजे त्यास सुख कोठचें ? ”

अर्थातुराणां न पिता न बंधुः कामातुराणां न भयं न लज्जा ॥

क्षुधातुराणां न बलं न तेजश्चिंतातुराणां न सुखं न निद्रा ३७

“ पैशाकरितां जे लोकांच्या मुंड्या मुरगाळणार त्यांस बाप नाही व भाऊही नाही; जे कामांध झाले त्यांस भय नाही; व लज्जाही नाही; जे नेहमीं बुभुक्षित असणार त्यांस बल नाही व तेजही नाही; आणि जे चिंतनें व्यापले त्यांस सुख नाही व निद्राही नाही. ”

कृतांतो वा कांतः समजनि न भेदः प्रथमत-

स्ततो द्वित्रैर्मासैर्मनुज इति जग्राह हृदयम् ॥

ततोऽसौ मत्प्रेयानहमपि तदीया प्रियतमा

क्रमाद्वर्षे प्राप्ते प्रियतममयं जातमखिलम् ३८

कोणी तरुण स्त्री आपल्या मनाच्या निरनिराळ्या वृत्ति आपल्या सखीस निवेदन करिते—“जेव्हां माझी पहिल्यानें गांठ पडली तेव्हां कांत (नवरा) कीं कृतांत (यम) यांत मला भेद वाटत नसे; पुढें दोन तीन महिन्यांनीं तो आपल्या सारखाच मनुष्य आहे असें मला वाटूं लागलें; त्यानंतर तो माझा प्रियकर आणि मी त्याची आवडती स्त्री असें माझ्या बुद्धीस वागूं लागलें; आणि हळू हळू वर्ष होत आलें तेव्हां तर सर्व त्रिभुवनांत तो मला दिसूं लागला !”

राममत्स्य संवादः—

रामः—पश्य लक्ष्मण पंपायां बकः परमधार्मिकः ॥

शनैर्मुचति पादाग्रं प्राणिना वधशंकथा ३९

मत्स्यः—सहवासी विजानाति सहवासिविचेष्टितम् ॥

बकं किं वर्ण्यसे राम येनाहं निष्कुलीकृतः ४०

राम व लक्ष्मण सीतेचा शोध करित करित पंपासरोवराशीं आले. तेव्हां तेथील अपूर्व शोभा पहात असतां राम लक्ष्मणास म्हणतोः—“हे लक्ष्मणा ! पहा, या पंपासरोवरांत बगळेही केवढे धार्मिक आहेत ते ! तो बगळा पहा, पाया-खालीं एखादा जीवजंतु चिरडेल या शंकेनें कसे हळू हळू पाय टाकतो आहे ते !”

हे भाषण ऐकून एक मासा रामास म्हणतोः—हे रामा ! कोणाची वागणूक कशी आहे हे त्याच्या शेजाऱ्यास पुसावें ! अरे, तूं या बगळ्यास मोठा धार्मिक, मोठा हिंसाभीरु म्हणून मानतोस ! यानेंच माझे कुळ चट खाऊन टाकून मला एकटें ठेवलेना !”

हा संवाद ‘रामायणा’तलाच आहे किंवा दुसऱ्या कोणी कवीनें केला आहे कोण जाणें ? पण कोठलाही असला, तरी हा फार बहारीचा आहे यांत संशय नाही. यांत एक तर त्या काव्यप्रसिद्ध रम्य सरोवराचें थोडक्यांत मजेदार वर्णन आहे; आणि शिवाय मनुष्य आपल्याच हृदयवृत्तीवरून दुसऱ्यांच्या वृत्तीचें मान नेहमीं कसें करित असतो याचेंही हे खुबीदार उदाहरण होय. तसेंच या पद्यांची रचनाही अगदीं साधी असून सुंदर असल्यामुळे मागे सांगितलेल्या अत्युत्तम काव्याचाच हाही आणखी एक मासला होय.

अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ॥
 एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतींदोः किरणेष्विवाकः ४१
 कुमारसंभव. १

कालिदास हिमालयाच्या वर्णनांत म्हणतो:—“या पर्वतांत अगणीत रत्नें निपजतात, यास्तव यावर जरी चोहोंकडे बर्फ पडलें आहे तरी येवढ्यानेंच याच्या रम्यतेची हानि होत नाही; कां तर ज्याप्रमाणें चंद्राच्या प्रभेंत त्याचा डाग लपून जातो, त्याप्रमाणें गुणांच्या समुदायांत एक दोष लोपून जाऊन दिसेनासा होतो.”

याच्यावर दुसऱ्या एका कवीनें कोटी केली आहे.—

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतींदोरिति यो बभाषे ॥
 नूनं न दृष्टं कविनाऽपि तेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ४२
 हा कवी दारिद्र्यी असावा असें दिसते. तो म्हणाला:—“गुणसमुदायांत एक दोष लपून जातो” इत्यादि ज्यानें लिहिलें त्याच्या नजरेतून स्वतः कवि असतांही* येवढें चुकलें असावें कीं, एक दारिद्र्यदोष असला म्हणजे तो सर्व गुण लोपवून टाकतो!” तस्मात् वरील नियम सर्वथैव खरा म्हणतां येत नाही.

पृथ्वी तावदियं महत्सु महती तद्वृष्टं वारिधिः
 पीतोऽसौ कलशोद्भवेन मुनिना स व्योम्नि खद्योतवत् ॥
 तद्विष्णोः परमं पदं कलयतः पूर्णं पदं नाभव-
 त्सोऽपि त्वद्धृदि वर्तते खलु भवंस्त्वत्तः परः को महान् ४३

कोणी कवी कोण्या भगवत्परायण साधूस ह्मणतो:—“हे महापुरुषा ! तुझ्याहून थोर कोण आहे ?—कसें म्हणशील तर पहा. ही पृथ्वी अगोदर मोठ्यांत मोठी म्हणजे फार विस्तीर्ण आहे; तिचें वेष्टन समुद्र; त्या समुद्रास ज्यानें पिऊन टाकिलें तो अगस्त्य मुनि; आकाशांत केवळ काजव्याप्रमाणें आहे; तें येवढें अवाढव्य आकाश विष्णूच्या एका पावलास पुरलें नाही; पण

* ‘जे न देखे रवी ते देखे कवी ॥’ अशी मराठीत ह्मण आहे.

+ (अगस्तीचा) तारा दक्षिणगोलार्धांत आहे. तो या दिवसांत संध्याकाळी दक्षिणेकडे दिसत असतो.

येवढा व्यापक परमेश्वर असतां तो तुझ्या हृदयांत वास करतो ! तेव्हां तूं केवढा मोठा !!” या अलंकारास संस्कृतांत सार व इंग्रजींत Climax म्हणतात.

अर्थो गिरामपि हितः पिहितश्चकास्ति

सौभाग्यमेति मरहट्टवधूस्तनाभः ॥

नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढो

नांध्रीपयोधर इवातिविघट्टिताभः ॥ ४४ ॥

जगनाथराय.

कवितेचा अर्थ कृसा असावा याविषयी पंडितराय लिहितातः—

“ मरहट्ट (मारवाडी) स्त्रियांच्या स्तनाप्रमाणें जेव्हां काव्याचा अर्थ धड उघडा नाही धड झांकलेलाही नाही असा असतो, त्यावेळेस फार शोभतो; पण जेव्हां गुर्जरीस्तनाप्रमाणें तो अत्यंत गूढ असतो, किंवा आंध्री*स्तनाप्रमाणें अगदी उघड असतो, तेव्हां तो तसा शोभत नाही.”

कल्पांतःक्रूरकैलिः क्रतुकदनकरः कुंदकर्पूरकांतिः

क्रीडनकैलासकूटे कलितकुमुदिनीकामुकः कांतकायः ॥

कंकालक्रीडनोत्कः कलितकलकलः कालकालीकलत्रः

कालिंदीकालकंठः कलयतु कुशलं कोऽपि कापालिको नः ४५

“तो योगिश्रेष्ठ आमचें कल्याण करो—जो कल्पांतीं भयंकर क्रीडा करतो, ज्यानें यज्ञाचा (दक्षाच्या) विध्वंस केला, ज्याची कांति कुंदपुष्पाप्रमाणें व कापुराप्रमाणें आहे, जो कैलासाच्या शिखरावर क्रीडा करतो, ज्यानें चंद्र धारण केला आहे, ज्याचें शरीर सुंदर आहे, जो (स्मशानीं) प्रेतास्थींशीं रमतो, जो अट्टहास करतो, ज्याचे कलत्र काळीं जी काली ती आणि ज्याचा गळा यमुनेप्रमाणें काळा आहे.” या शब्दालंकारास प्रास म्हणतात.

क्वचिद्रीणावाद्यं क्वचिदपि च हाहेति रुदितं

क्वचिद्विद्वद्रोष्टी क्वचिदपि सुरामत्त कलहः ॥

क्वचिद्रम्या रामाः क्वचिदपि गलत्कुष्ठवपुषो

न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ४६

* आंध्रदेश दक्षिण हिंदुस्थानांत आहे. त्याचें आत्ताचें नांव माहीत नाही.

राजी प्र. संग्रहालय, अ. वि. वि. १९ १९२५ ७२५६१००

कवी संसाराची मुखदुःख विचित्रता वर्णितो:— “अहो ! हा संसार विषमय आहे, कीं अमृतमय आहे याचा मला निश्चय होत नाही ! कांठें पहावें तों सतार झडते; कोठें विलापाचा स्वर कार्णी येतो; कोठें विद्वज्जनांचा समुदाय विनोदांत रमलेला दिसतो; कोठें दारू पिऊन मस्त झालेल्याचा कळा ऐकू येतो; कोठें रम्य स्त्रिया असतात; आणि कोठें त्याच रोगग्रस्त दृष्टीस पडतात. तस्मात् संसार मोठा विचित्र आहे !”

यः पूतनामा रणलब्धकीर्तिः काकोदरो येन विनीतदर्पः ॥

यशोदयालंकृतमूर्तिरव्यात्पतिर्यदूनामथवा रघूणाम् ४७

या एकाच श्लोकांत श्लेषद्वारा कृष्णाचें व रामाचें वर्णन केलें आहे:—

“(रामपर्क्षी) ज्याचें नांव पुण्यपद आहे, ज्यानें रणांत कीर्ति मिळविली, ज्यानें काकोदराचा (विशेषनाम आहे कीं, काय कोण जाणें !) गर्व शमविला, ज्याची मूर्ति यश व दया यांहीं अलंकृत आहे, तो रघुपति तुमचें रक्षण करो.

“(कृष्णपर्क्षी) जो पूतनेच्या वधानें प्रसिद्ध झाला आहे, ज्यानें सर्पाची (कालियाची) खोड मोडली, ज्यास यशोदेनें नटवला आहे, असा यदुपति—” अशा श्लेषास समंगश्लेष ह्मणतात.

करवालकरालवारिधारा यमुना दिव्यतरंगिणी च कीर्तिः ॥

तव कामद तीर्थराज दूरादनुबध्नाति सरस्वती कवीनाम् ४८

कोणी कवि राजास उद्देशून म्हणतो:—“ हे उदार राजा ! तुझ्या तरवारीची तीव्र धार हीच (काळेपणामुळें) यमुना होय; तुझी कीर्ति ही (शुभ्रत्वास्तव) भागीरथी होय, व यास्तवच कवींची सरस्वती (वाणी-पर्क्षी, या नांवाची नदी) ही दुरून तुजकडे येऊं पाहते, कांतर, तूं तीर्थराज म्हणजे समुद्र आहेस !”

✓ खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते शशी ॥

उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चंद्रमाः ४९

“ जोंपर्यंत चंद्र उगवला नाही तोंपर्यंत काजव्याची चमक; आणि सहस्रकिरण जो सूर्य तो उगवला ह्मणजे तर काजवाही एकीकडे राहतो व

चंद्रही एकीकडे राहतो.' ही अन्योक्ति आहे. एकाहून एक वरचढ गुणी आले असतां मागलें निस्तेज होऊन जातात. !

वदनं प्रसादसदनं सद्यं हृदयं सुधामुचो वाचः

करणं परोपकरणं येषां केषां न ते वंद्याः ५०

सज्जन पुरुषांचें यांत पूर्ण वर्णन आहे:—“ ज्यांचें मुख नेहेमीं प्रफुल्लित, हृदय कोमळ, वाणी अमृत स्रवणारी, शरीर परोपकारार्थं सतत झिजणारें, असे जे पुरुष असतील ते कोणास वंद्य नव्हेत ?” या आर्यंत सर्वत्र अनुप्रास आहे.

(५०) कोणी कवि विक्रम राज्याच्या सभेस जाऊन त्यानें हीं सुभाषितें त्या राजापुढें ह्मटलीं:—

सर्वदा सर्वदोऽसीति त्वं मिथ्या कथ्यसे बुधैः ॥

नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ?

‘हे राजा ! तूं सर्वकाळ सर्वांचें दान करीत असतोस ही तुझी मिथ्या स्तुति कवि गातात ! कां तर, आजपर्यंत शत्रूंंस तूं कधीं पाठ दिल्या नाहींस, व परस्त्रियांस तुजें वक्षस्थळही कधीं लावलें नाहीं.’ हा व्याजनिंदा अलंकार होय.

अपूर्वेयं धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुतः ॥

मार्गणौघः समभ्येति गुणो याति दिगंतरम् २

“हे राजा ! तूं ही अपूर्व धनुर्विद्या कोणापाशीं शिकलास ? चमत्कार काय कीं, मार्गणांचा (बाणांचा, पर्श्यां याचकांचा समुदाय तुजकडे येतो; आणि गुण (धनुष्याची दोरी, पर्श्यां किर्ति) दिगंतरास जातो ! ” तेव्हां हा व्यापार धनुष्याच्या नेहेमींच्या व्यापाराहून अगदीं उलट झाला !—श्लेष काढला असतां अर्थात् सर्व ठीकच आहे.

सरस्वती स्थिता कंठे लक्ष्मीः करसरोरुहे ॥

राजेंद्र कुपिता कीर्तिस्तेन देशांतरं गता ३

“हे राजा ! सरस्वती तुझ्या कंठाशीं वास करते आहे (पर्श्यां कंठालिं-गन करते आहे), आणि लक्ष्मी तुझ्या हस्तकमलाच्याठायीं आहे—ह्मणजे तूं मोठा दानशूर आहेस (पर्श्यां, लक्ष्मीचें करांनीं लालन करितो आहेस), यास्तव कीर्तीस (सवतीमत्तरास्तव) राग येऊन ती (झिटकाऱ्यानें तुला टाकून) देशांतरास रुसून गेली !” काय चमत्कारिक अर्थ वर्णिला आहे !

हे तिन्ही श्लोक विक्रम वृत्तिर्शांत आहेत. तांत असें लिहिलें आहे कीं, या श्लोकांनीं राजा प्रसन्न होऊन गेला कीं, प्रत्येक श्लोकाबरोबर एकेक दिशेचें राज्य त्यानें त्या कवीस वक्षीस केलें.—वस्तुतः पहातां त्यांची योग्यता खरोखरच तशी आहे !!

न नीतमुपनाशिकं परिमलव्ययाशंकया
न हंत विनिवेशितं विरहवाहिकुंडे हृदि ॥
दृशोर्बहिरिति श्रुतौ न निहितं प्रियप्रेषितं
करे कमलमर्पितं मृगदृशा दृशा पीयते ५१

एका स्त्रीस तिच्या प्रियकरानें एक कमल पाठवून दिलें. तेव्हां तिनें त्याची याप्रमाणें व्यवस्था केली:—“ तें तिनें नाकाशीं नेऊन त्याचा वास घेतला नाही. कां तर तशानें त्याचा सुगंध कमी होईल. या भयानें; तें तिनें आपल्या हृदयांत खोंवळें नाहीं, कां तर विरहाग्नीच्या धगीनें तें न जाणों कोमेजून जाईल म्हणून; तसेंच तें तिनें आपल्या कानावरही ठेविलें नाहीं,—डोळ्या आड होतें म्हणून. तर केलें काय ?—तें त्या मृगनयनेनें आपल्या हातांत घेऊन त्याचें दृष्टीनें प्राशन करीत राहिली. ” नाजुक शृंगाराचा हा एक उत्कृष्ट मासला होय !

गुणानामज्ञाता प्रचुरधनदाताऽपि न मुदे
मुदे विद्याज्ञाता भवति मितदाताऽपि गुणिनाम् ॥
दृशौ ग्राम्या दत्ते न पुनरवधत्ते च चतुरो
दृशः प्रांतं दत्त्वा वशयति नितांतं पुरवधूः ५२

“ पुष्कळ धन देतो खरा, पण ज्यास गुण कळत नाहीं तो धनी गुणिजनांस आनंदप्रद होत नाहीं; आणि वक्षीस थोडेंच का देईना, पण ज्यास मनुष्याच्या आंगांतली करामत समजते त्याच धन्यास ते राजी होतात. कसें ?—तर जशी ग्राम्य स्त्री ही जाणाऱ्या पुरुषाकडे डोळे मरून पहाते, पण चतुर पुरुष तिजकडे लक्ष मुद्धां देत नाहीं; पण नगरांतील स्त्री डोळ्याचा किंचित् कोपरा त्याकडे करते, पण मन वेधूनच टाकते ! ” सारांश, खरा परीक्षक भेटला झणजे गुणाचें चांज होतें.

मम प्रेम तवौदास्यं स्पर्धया वर्धते द्वयम् ॥

जेतव्यमनयोः केन न जाने पंकजानने ५३

कोणी कामी आपल्या मनांत भरलेल्या स्त्रीस उद्देशून म्हणतो:—

“हे कमलानने! माझे तुजवरचें प्रेम आणि तुझें मजविषयीं औदासीन्य हीं जणो काय चढाओढीनें वाढताहेत. आतां या दोहोंतून कोणाची सरसी होईल तें मला समजत नाहीं !”

श्रीवर्धनकरो राजा मंत्री तु पटवर्धनः ॥

तथाऽपि श्रीः पटो नास्ति वाग्वर्धनकरस्य मे ५४

कोणी कवी पेशव्याच्या दरवारीं आला असतां गादीस उद्देशून म्हणतो:—

“राजा श्रीवर्धनकर, (लक्ष्मीचे वर्धन करणारा, पक्षी, श्रीवर्धनचा मुळचा राहणारा,) आणि मंत्री पटवर्धन (वस्त्रांची वृद्धि करणारा, पक्षी अडनांव), तरी वाग्वर्धनकरास (बहुभाषण करणारास, पक्षी बावधनकरास) मला श्री (संपत्ति) नाहीं व पट (वस्त्र) हीं नाहीं !”

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ॥

बांधवाः कुलमिच्छंति मिष्टान्नमितरे जनाः ५५

विवाहसमयीं निरनिराळ्या पक्षांचे कसकसे मनोरथ असतात ते यांत दाखविले आहेत:—“कन्येस नवरा रूपवान् असावा. येवढीच इच्छा असते; तिच्या आईस तो घरचा संपन्न असला ह्मणजे झाले; बापाचें पाहणें त्याच्या केवळ विद्येवर असतें; आमांच्या मनांत तो कुलीन असावा इतकेंच असतें; आणि बाकीच्या लोकांस चार दिवस चमचमीत भोजन असलें म्हणजे झालें.”

मंडले मंडलाकारो रेखा वाजिमयी जवे ॥

सव्यापसव्ये द्विमुखो नकुलाधिष्ठितो हयः ५६

पांडवांतचा चौथा नकुळ अश्वविद्येंत मोठा निपुण होता. तो विराटराजाच्या पदरीं ग्रंथिक नाम धारण करून राहिला होता. हे सर्वत्र प्रसिद्ध आहेच. त्याच्या कौशल्याविषयीं कोणी कवि म्हणतो:—

“नकुळानें घोड्याकडून जेव्हां रंगण घेववावें तेव्हां तो घोडा वर्तुलच आहे काय असा भास होई; जेव्हां समोर सारखा काढावा. तेव्हां घोड्यांची,

एक लांबच लांब रेष दिसे; डावी उजवीकडे फिरवी, तेव्हां घोड्यास दोन तोंडें आहेत काय असा भास व्हावा !”

असंमूखालोकनमाभिमुख्यं निषेध एवानुमतिप्रकारः ॥

प्रत्युत्तरं मुद्रणमेव वाचो नवांगनानां नव एव पंथाः ५७

कवि नूतन वधूंचा प्रकार वर्णितोः—“नुकताच ज्यांचा विवाह झाला अशा नूतन स्त्रियांची रीतही नवीच म्हणजे मोठी विचित्र असते! ती अशी की, त्यांचें दुसरीकडे बघणें म्हणजेच नवव्याकडे बघणें, नको म्हणणें म्हणजेच रुकार देणें, आणि मुकस्तंभ राहणें म्हणजेच प्रत्युत्तर देणें?” अशाच अर्थाचे एक दोन श्लोक ‘शाकुंतल’ नाटकाच्या पहिल्या दुसऱ्या अंकांत आहेत ते आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस माहीत असतीलच,

कमलभूतनया वदनांबुजे वसतु ते कमला करपल्लवे ॥

वपुषि ते रमतां कमलांगजः प्रतिदिनं हृदये कमलापतिः ५८

कोणी कवि राजास आशीर्वाद करतोः—“हे राजा तुझ्या मुखाचे ठायीं कमलभूतनया (सरस्वती) वास करो; हस्ताचे ठायीं कमला (लक्ष्मी) वास करो; तुझ्या शरीराचे ठायीं कमलांगज (मदम) विहार करो, आणि हृदयाचे ठायीं नेहमीं कमलापति (विष्णु) वास करो.” सारांश, वक्तृत्व, दातृत्व, सौंदर्य आणि भक्ति हीं तुझे ठायीं नांदोत.

त्यजंति शूर्पवदोषान्गुणान्गृण्हंति साधवः ॥

दोषग्राही गुणत्यागी चालनीरिव दुर्जनाः ५९

“सज्जन रसिक जे असतात ते सुपाप्रमाणें ग्रंथांतील दोष टाकून गुण तेवढे ग्रहण करतात; आणि दुर्जन असतात ते चाळणीप्रमाणें गुण गाळून टाकून दोष तेवढे घेतात.”

मीनः स्नानरतः फणी पवनभुङ्ग्मेषस्तु पर्णाशनो

नीराशः खलु चातकः प्रतिदिनं शेते बिले मूषकः ॥

भस्मोद्भूलनतत्परः खलु खरो ध्यानाधिरूढो ब्रकः

सर्वे किं ननु यांति मोक्षपदवीं ज्ञानप्रधानं तपः ६०

“मासा नेहमीं पाण्यांत डुंबतो, साप वारा पितो, मेंढा पानें खाऊन

राहतो, चातक नुसतें पाणी पितो, उंदीर नेहमीं विळांत एकांतवासी असतो, गाढव राखेन भरलेला असतो, आणि बगळा ध्यान लावून बसतो,—मग हे सर्व मोक्षास जातात काय ? तेव्हां तपश्चरण ज्ञानाशिवाय व्यर्थ होतें.”

यद्यपि बहु नांधीपे तथाऽपि पठ पुत्र व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत्सकलं शकलं सकृच्छत् ६१

बाप आपल्या मुलास व्याकरणाचा उपयोग सांगतो:—हे पुत्रा ! तूं दुसरें कांहीं पढला नाहींस तरी निदान व्याकरण तरी म्हणः म्हणजे ‘स्वजनाच्या ठिकाणीं ‘श्वजन’ (कुत्र्यांचा समुदाय) ‘सकला’ बदल ‘शकल’ (तुकडा) ‘सकृत्’ (एकदा) त्याच्या जागीं ‘शकृत्’ (विष्टा) असे हास्यास्पद दोष तुझ्या भाषणांत येणार नाहींत.”

सकृज्जल्पंति राजानः सकृज्जल्पंति पंडिताः ॥

सकृत्कन्याः प्रदीयंते त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ६२

“राजे (ह्मणजे जे खरे थोर असतात ते) एक वार भाषण करतात, तसे पंडित, त्याप्रमाणेंच कन्यादान एकदांच होतें;—ह्या तीन गोष्टीं एकदां झाल्या ह्मणजे झाल्या मग माग्वारी येत नाहींत.”

सज्जनस्य हृदयं नवनीतं यद्वदंति कवयस्तदलीकम् ॥

अन्यदेहविलसत्परितापात्सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ६३

“सज्जनांचें हृदय लोण्यासारखें असतें असे जे कवि म्हणतात तें खोटें आहे: कां तर, सज्जन दुसऱ्यास झालेल्या तापानें द्रवतात, आणि लोणी केवळ आपल्याच तापानें विरवळतें,” या स्थलीं व्यतिरेकालंकार आहे.

अपूर्वेयं धनुर्विद्या मदनस्य महात्मनः ॥

शरीरमक्षतं कृत्वा भिनच्यंतर्गतं मनः ६४

“पराक्रमी जो मदन त्याचें हस्तकौशल्य कांहीं विलक्षण आहे! कसें तर शरीरास क्षत न पडतां तो आपल्या हृदयास विंधतो.” येथेही वरचाच अलंकार आहे.

परीक्ष्य सत्कुलं विद्यां शीलं शौर्यं स्वरूपताम् *॥

विधिर्ददाति निपुणः कन्यामिव दरिद्रताम् ६५

सर्वगुणसंपन्न पुरुषही कधीं कधीं दरिद्री असतात, या गोष्टीवर कोणी चतुर कवी उत्प्रेक्षा करतो.—“ उत्तम कुळ, शील, विद्या, शौर्य, रूप, इत्यादि सर्व गुण पाहून नवऱ्यामुलास शाहणा बाप जशी आपली मुलगी देतो, त्याप्रमाणें वरील सर्व उत्कृष्ट गुणांची परीक्षा करून ब्रह्मदेव तेथें दरिद्रतेची योजना करतो ! ”

यद्यपि बहुगुणगम्यं जीवनमेतस्य कूपसुख्यस्य ॥

जयति तथाऽपि विवेको दानं पात्रानुमानेन ६६

“ या मोठ्या कूपाचें (विहिरीचें) पाणी काढण्यास जरी मोठी दोरी लागते, तरी याचा विवेक ह्मणजे तारतम्यविचार मोठा प्रशंसनीय होय; कीं पात्राच्या मानानेंच दान. ” ही अन्योक्ति आहे. एकादा मोठा धनिक, कीं ज्यापार्शी प्रवेश होण्यास मोठाच गुण अंगीं लागतो, आणि जो पात्रत्वाचा विचार करून त्या मानानेंच दान करतो, त्याकडे हिचें अनुसंधान आहे. कूपपर्शी, तो खोल असल्यामुळें बहुगुण (श्लिष्टशब्द आहे) लागतो, आणि जेवढें भांडें असेल तेवढेंच अर्थात् पाणी निघेल.

दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ॥

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ६७

* या खेपेस 'सुभाषितरत्नाकर' नांवाच्या अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांतून कांहीं श्लोक वर घेतले आहेत, व तसे पुढेंही मधून मधून घेतले जातील. हा उल्लेख येथें दोन कारणांवरून केला आहे. एक तर तसें करणें रास्त आहे ह्मणून; आणि दुसरें कारण हा उत्कृष्ट ग्रंथ आमच्या वाचकांपैकीं कोणास ठारूक नसेल तर तो माहीत व्हावा. हा ग्रंथ सर्व संस्कृतज्ञांच्या आश्रयास पात्र असतां त्याच्या योग्यतेप्रमाणें त्याचा प्रसार झाला असेलसें वाटत नाही. याचें कारण उघडच आहे. जर एकाद्या शर्मण्यदेशीय पांचतंत्रिक महा पांडितानें तो रचला असता, तर तो पांडित्याचें शिखर होऊन सगळें जग त्याच्या प्रसारास थोडें होतें ! एकीकडे युरोप व दुसरीकडे अमेरिका-खंड त्यानें पाहिलें असतें, पण कर्ता पडला एतद्देशीयसंस्कृतज्ञ तेव्हां सगळी मसलत अंगावर न येतां छापण्याचा सर्व खर्च भागला ह्मणजे परमभाग्य !

कवी कृपण व कृपाण (खड्ग) यांचें सादृश्य वर्णितो.—“ दोहोंची मूठ बळक-घातलेली असते (म्ह० कृपणाच्या हातून कवडी सुटायाची नार्ही, आणि तरवारीची मूठ बळकट अर्थातच केलेली असते), दोघे कोशांत (पैसा ठेवण्याच्या खोलींत; म्यानांत) पडून राहिलेले असतात; आणि दोघे स्वभावतःच मलीन (मळकट वस्त्रें वापरल्यामुळें; निळ्या रंगामुळें) असतात. भेद म्हणून काय तो एका आकारांत (दिसण्यांत, कारण एक मनुष्य आणि दुसरें शस्त्र; पक्षी, ‘ आ ’ या अक्षरांत) मात्र आहे ! ”

निद्राप्रियो यः खलु कुंभकर्णो हतः समीके स रघूत्तमेन ॥

वैधव्यमापद्यत तस्य कांता श्रोतुं समायाति कथां पुराणम् ६८
कथेच्या पुराणाच्या वेळीं हटकून झोंप येते, यावर कोणी विनोदी कवी कल्पना बांधतोः—“ कुंभकर्ण जो निद्राप्रिय होता त्याला रामचंद्रांनीं रणांत खपविला, तेव्हां ती निद्रा विधवा होत्साती कथा पुराणें वीरे ऐकण्यास येते ! ”

अल्पिष्टोऽपि खलीनं दत्त्वाऽऽस्येऽपुच्छ ? बाजिराजस्य ॥

आरूढस्तत्पृष्ठे भूमौ वभ्राम मंडलाकारम् ६९

शेवटला पेशवा इंग्रजासमोर पळत होता त्यावर कोणी* लिहिलें आहेः—

“ स्वतः अल्पिष्ट † (अत्यंत लहान) असतांही ‡ बाजिराजाच्या (बाजिरावाच्या; मोठ्या घोड्याच्या) पाठीवर चढून त्याच्या तोंडांत खलिन (वायु; लगाम) देऊन त्यानें त्यास भूमीवर मंडळाकार फिरविलें. ” या आर्थेंत बाजिरावाचा थोड्या फौजेनें पराभव व पळतां पळतां जे त्याचे हाल झाले (खावयास खलीन म्ह० वायु) ते हीं दोन्ही सुचविलीं आहेत.

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् ॥

सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेदुः शिशिरीकृतः ७०

“ दुसऱ्यावर उपकार करावा, गोड बोलावें, निष्कपट स्नेहानें वागावें, हा सज्जनांचा स्वभावच होय ! चंद्रास कोणी थंड केला ? ”

* पेशव्याच्या पदरीं त्रिविक्रमशास्त्री ह्मणून कोणी होते, त्यांनीं केलेल्यापैकीं हीं आर्यां होय असें ऐकण्यांत आहे. † एल्फिन्स्टन् पुण्यास रेसिडेंट असतां त्यास येथील लोक अल्पिष्ट किंवा अल्पिष्ट असें ह्मणत असत. या दुसऱ्या नांवावर वरील आर्थेंत श्लेष केला आहे. ‡ वयोरभेदः—यावरून ‘ बाजिराज ’ ह्मणजे ‘ उत्तम घोडा ’—‘ अपुच्छ ’ याचा अर्थ नीट कळत नाहीं.

भक्ते द्वेषो जडे प्रीतिररुचिर्गुरुलंघनम् ॥

मुखे कटुकता नित्यं धनिनां ज्वरिणामिव ७१

“ धनवान् आणि ज्वरी ह्मणजे तापकरी यांची स्थिति एक असते. कशी की, भक्त निष्ठेने चाकरी करणारे लोक, (पक्षी) भात, यांविषयीं दोघांसही द्वेष असतो; जड ह्मणजे मूर्खलोक, (पक्षी) पाणी यांवर दोघांची प्रीति; दोघांसही अरुचि प्राप्त होते; दोघांसही गुरुलंघन म्हणजे वडील माणसांची अमर्यादा करणे (पक्षी) अन्नाशिवाय राहणे, हे आवडते; दोघांचीही तोंडे कडू (दोन्ही अर्थ उघडच आहेत) होतात. ”

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पंडितः ॥

वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ७२

“ शंभरांत एक शूर सांपडेल; हजारोंत पंडित सांपडेल, दहा हजारांत वक्ता सांपडेल; पण दाता असा होईल किंवा न होईल ! ” यावरून दातृत्व किती कठीण आहे, व याचे कारण जो पैशाचा लोभ तो मनुष्यांत किती प्रबळ आहे याची कवीची खात्री होती असें दिसून येते.

इंदीवरेण नयनं मुखमंबुजेन कुंदेन दंतमधरं नवपल्लवेन ॥

अंगानि चंपकदलैः स विधाय धाता कांते कथं घटितवानुपलेन चेतः ७३

कालिदास- शृंगारतिलक.

“ हे कांते ! तुझे डोळे इंदीवरांचे, तोंड कमळांचे, दांत कुंदाच्या कळ्यांचे, अधरोष्ठ नव्या पल्लवाचा, याप्रमाणे कोमळ कोमळ पदार्थांनीं तुझे बाकीचे सर्व शरीर घडून तुझे हृदय मात्र विधात्यानें कसें दगडाचे घडले ? ”

शब्दशक्त्यैव कुर्वाणा सर्वदानवनिर्घृतिम् ॥

काव्यविद्या श्रुतिगता स्यान्मृतस्यापि जीवनी ७४

कवि कवितेचे आणि संजीवनी विद्येचे साम्य वर्णितो:—“ (कविता-पक्षी) कविता ही केवळ शब्दांच्याच सामर्थ्यानें नेहेमीं नवा नवा आनंद मनास देते, आणि कार्नी पडतांच मेलेल्यासही उठवून बसवील ! (येथे शैवटीं अंमळ अत्युक्तीचा दोष येतो.)

(संजीवनी पक्षी) शुक्राचार्याची श्रुति-(वेद)-प्रसिद्ध विद्या केवळ उच्चार मात्रेकरून मेलेल्यांस उठवून सर्वे दानवांस आनंददायक झाली. ”

दयिताबाहुपाशस्य कुतोऽयमपरो विधिः ॥

जीवयत्यर्पितः कंठे मारयत्यपवर्जितः ७५

“स्त्रियांच्या बाहुपाशाचा काय विपरीत प्रकार आहे हा ! तो कंठी पडला असतां जीव येतो (आनंद होतो). आणि निघाला ह्मणजे मरण येतें त्या-सारखें दुःख होतें) !

मुग्धे मुंच विषाडमत्र बलभित्कंपौ गुरुस्त्यज्यतां

सद्भावं भज पुंडरीकनयने मान्यानिमान्मानय ॥

इत्थं शिक्षयतः स्वयंवरविधौ धन्वंतरेर्वाकृच्छला-

दन्यत्र प्रतिषिद्धमात्मविहितं जानह्वरिः पातु वः ७६

(प्राचीन काळची स्वयंवराची चाल सर्वास माहीतच आहे कीं, कन्येने आपणास मागणी घालण्यास आलेल्या वरांतून आपला नवरा आपल्या खुषीने निवडावा. अशा प्रसंगी आलेल्या वरांचें कुलशीलादि वर्णन करण्यास कन्येबरोबर दासी किंवा तिचा भाऊ असें कोणी तरी असे. पुढील श्लोकांत स्वयंवरकाळीं तिचा भाऊ धन्वंतरि हा स्वयंवरास आलेल्या देवांचें वर्णन करतो आहे. या श्लोकांत कवीनें खुषी काय केली आहे, कीं बाहेरून त्याचें बोलणें आलेल्या देवांस व लक्ष्मीस उद्देशून आहे असें दाखवून खरा अर्थ सगळा विष्णूकडेस लागेसा केला आहे.)

“ हे वेडे ! गोंधळूं नको, धैर्य नाहीसें करणारें हें कांपणें सोडून दे, चांगली स्वस्थ हो; आणि हे कमलनयने ! या मान्य देवांचा चांगला सत्कार कर ”—हा वरवरचा सकृद्दर्शनीं दिसणारा अर्थ झाला; पण विवक्षित अर्थ श्लेषानें असा होतो—

“ हे वेडे ! या विषादास (शंकरास) सोड, हा येथें इंद्र बसला आहे यास टाकून दे, तसेच वरुण व बृहस्पति हेही राहूं दे; विष्णूच्याठायीं प्रेम धरून या बाकीच्या कोणासही मानूं नको; ” याप्रमाणें स्वयंवराचे वेळीं धन्वंतरीनें लक्ष्मीस वक्रोक्तीनें आपल्या पक्षाचा अभिप्राय सांगितला असतां तो जाणणारा विष्णु तुमचें रक्षण करो. ”

प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं
 कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् ॥
 छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशंकः
 सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ७७

कोणी चतूर व विनोदि कवि खलाचें आणि डांसाचें साम्य वर्णितोः—

“ मशक हा खलाची सर्व कृति करून दाखवितो. कशी ? तर पहिल्यानें पायां पडतो (पायांशी घुटमळतो; आर्जव करतो); मग पाठीचें मांस खातो (पाठीला चावतो; न कळत कांहीं उपद्रव करतो); नंतर कांहीं वेळ कानांशी विचित्र गायन करतो (कानांशी गुणगुणतो; लाडीगोडीची गोड गोड बोलणी बोलतो); आणि शेवटीं छिद्र रेखून ठेवून वेधडक आंत शिरतो (नाकाकानांत वगैरे भसकन् जातो; व्यंग पाहून ठेवून निःशंकपणें पीडा देऊं लागतो).” हा बहारीचा श्लोक ‘ हितोपदेशा ’ त आरंभी आहे; पण कोठला काय तें कांहीं माहीत नाही !

धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे भार्या गृहद्वारि जनः श्मशाने ॥

देहश्चितायां परलोकमार्गे कर्मानुगो गच्छति जीव एकः ७८

“ मरणसमयीं पैसा भुईत, गायी ह्यशी गोठ्यांतल्या गोठ्यांत, स्त्री घराच्या दारापर्यंत, इष्ट मित्र श्मशानापर्यंत, आणि शरीर चितेवर राहतें; परलोकास जीव एकटाच जाणारा असून त्याबरोबर त्याचें एक कर्म मात्र येतें !” सर्व वैराग्याचें तत्त्व या एका पद्यांत आहे !

अकृत्वा परसंतापमगत्वा खलनम्रताम् ॥

अनुसृत्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद्बहु ७९

“ दुसऱ्यास ताप न करतां, दुष्टांशीं नमून न वागतां, आणि सज्जनांच्या मार्गास अनुसरून, जें मिळेल तें थोडें असलें तरी लाखाच्या जागीं होय !”

सकृत्कंदुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ॥

तथा पतति मूर्खस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ८०

थोरांत व हलक्यांत अंतरः—“ थोर आहे तो पडला तरी चेंडूसारखा पडतो; आणि मूर्ख आहे तो मातीच्या गोळ्यासारखा पडतो.” ह्यणजे पहिल्याच्या अंगीं स्थितिस्थापकत्वाचा गुण असल्यामुळें तो जसा पुनः वर उस-

ऊतो तसा बुद्धिमान् पुरुष पुनः भाग्यास चढतो; आणि दुसऱ्याच्या अंगी तो गुण मुळीच नसल्यामुळे तो जसा फतकन् खाली पडला कीं पडला, तसा मंदबुद्धि मनुष्य एकदां घसरला कीं घसरला !

तवैष विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ॥

करोति कस्य नो बाले पिपासाकुलितं मनः ८१

“ हे कुमारिके ! तुझा अधरोष्ठ मारवाड देशांतील मार्गप्रमाणें विद्रुम-च्छाय (ज्यावर झाडांची सावली नाही असा) आहे, यास्तव त्याच्या योगानें कोणास पान करण्याची इच्छा होत नाही ? पक्षीं, विद्रुमच्छाय ह्मणजे पोंवळ्याची लाली ज्यावर मारते आहे असा तुझा अधरोष्ठ आहे, तेव्हां ते कोणास पानाविषयीं उत्कंठित करीत नाही ? अर्थात् सर्व सहृदय जनांस उत्सुक करतो ! ”

निर्वाणदीपे किमु तैलदानं चौरै गते वा किमु सावधानम् ॥

वयो गते किं वनिताविलासः पयो गते किं खलु सेतुबंधः ८२

वेतालभट्ट.

“ दिवा विज्ञाल्यावर आंत तेल घालून काय उपयोग ? चोर गेल्यावर ‘सावधरे सावध !’ म्हणून हाकाटी करून काय फळ ? वय गेल्यावर विषयोपभोगांत काय मौज ? पाणी ओसरून गेल्यावर मग पूल तो कशाळा ? ”

कंधरां समपहाय कं धरां प्राप्य संयति जहास कस्यचित् ॥

मां किलानमयतः स्वपूर्तये दुर्भरात्किमुदराद्वियोगतः ८३

युद्धांत एकाचें शिर वर उडालें असतां हंसलें; त्यावर कोणी कवि उत्प्रेक्षा करतो—“ एका पुरुषाचें शिर मानेपासून उडून भुईवर पडलें असतां हंसलें कां ? तर त्यास असें वाटलें कीं, आपली भर करण्याकरतां जें मला नेहमीं वाकवीत होतें. त्या या दुर्भर उदरापासून माझा आज वियोग झाला, यांत काय वाईट झालें ? ”

गवीशपत्रो नगजापहारी कुमारतातः शशिवंदमौलिः ॥

लंकेशसंपूजितपादपद्मः पायादनादिः परमेश्वरो नः ८४

“ या श्लोकांत शिवाचें व विष्णूचेंही वर्णन आहे— “ (शिवपक्षीं) बैल ज्याचें वाहन आहे, ज्यानें पार्वतीचें हरण केलें, जो कार्तिकेयाचा बाप ज्यानें

चंद्राची कोर मस्तकावर धारण केली आहे. रावणानें ज्याच्या पदकमलाची पूजा केली, असा अनादि शिव आमचें रक्षण करो. ”

(दुसरा अर्थ करताना वरील प्रत्येक पदांचें पहिलें पहिलें अक्षर काढायार्चें हें शेवटल्या चरणांतील ‘अनादि’ पदानें सुचविलें आहे;)

“ (विष्णुपर्शी) गरुड ज्याचें वाहन आहे. ज्यानें गजेंद्राला (नकाच्या तोंडातून) सोडविला अथवा कंसाच्या कुवल्यापीड हत्तीला मारला, जो मदनाचा पिता, ज्याच्या मुकुटावर मोराचें पीस खोंवले आहे, ब्रम्हदेव आणि शिव ज्याच्या पदकमलाची पूजा करतात, असा रमेचा पति———— ”

चत्वारो धनदायादा धर्माग्निनृपतस्कराः ॥

तत्र ज्येष्ठावमानेन त्रयः कुप्यंति बांधवाः ८५

“ धर्म (दान करणे), अग्नि, राजा, आणि चोर हे धनाचें चार वाटेकरी आहेत. यास्तव यांच्या वडील भावाचा (धर्माचा) जेव्हां अवमान करावा, तेव्हां धाकटे तिन्ही बंधु कोपतात! ”

दूरेऽपि श्रुत्वा भवदीयकीर्ति कर्णो हि तृप्तौ न च चक्षुषी मे ॥

तयोर्विवादं परिहर्तुकामः समागतोऽहं तव दर्शनाय ८६

“ आपली कीर्ति दूर पासून ऐकली असतां माझे कान तृप्त झाले, पण डोळे झाले नाहीत. यास्तव त्यांचा तंटा मिटविण्याकरतां आपल्या दर्शनार्थ आलों आहे. ”

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो

मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यामपुलिनाः ॥

कलाशेषश्रंद्रः सुरसमृदिता बालवनिता

तनिम्ना शोभंते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ८७

भर्तृहरि.

“ साहाणेवर घांसलेलें रत्न, रणांत जय पावून आलेला शूर घायाळ झालेला, ज्याच्या गंडस्थळापासून मदस्त्राव व्हावयाचा बंद झाला असा हत्ती, शरहतूंत ज्यांचीं वाळवंटें उघडी पडलीं आहेत अशा नद्या, ज्याची नुसती कोर मात्र उरली आहे असा चंद्र, संभोगानें श्रांत झालेली तरुण स्त्री, आणि

अभिजनांस दान करून निःस्व झालेले राजे, हीं सर्व आपल्या क्षीणत्वानें अत्यंत रमणीय दिसतात. ! ” *

परान्नं प्राप्य दुर्बुद्धे मा प्राणेषु दयां कुरु ॥

परान्नं दुर्लभं लोके प्राणा जन्मनि जन्मनि ८८

कोणी भटजी आपल्या पुत्रास उपदेश करतात:—“ मुला ! परान्न प्राप्त झालें असतां प्राणावर अगदीं लोभ ठेवीत जाऊं नको; सडकून जेवीत जा ! कां तर हे प्राण वेद्या फुकाचे आहेत, जन्मोजन्मीं ठेवलेच आहेत; पण परान्न बरीक परम दुर्लभ आहे ! ”

बालत्वं च मृता माता वृद्धत्वं च मृताः सुताः ॥

यौवनं च मृता भार्या पातकं किमतः परम् ८९

“ जन्म झाला तों आई मेली; तरुणपण आलें तों बायको मेली; आणि म्हातारपण झालें तों मुलें अटपलें;—यापरतें पातक कोणतें ? ”

काकः कृष्णः पिकः कृष्णस्त्वभेदः पिककाकयोः ॥

वसंते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ९०

“ कावळा काळा आणि कोकिळही काळा, तेव्हां दोघे सारखेच; पण वसंत ऋतु आला कीं, कावळा तो कावळा, आणि कोकिळ तो कोकिळ ! ” ही आन्योक्ति आहे. समयास मनुष्या मनुष्याची पारख होते !

अंगुल्याः कः कपाटं प्रहरति कुटिले माधवः किं वसंतो

नो चक्री किं कुलालो न हि धरणिधरः किं द्विजिह्वः फणींद्रः ॥

नाहं घोराहिमदीं त्वमसि खगपतिर्नो हरिः किं कर्पींद्र

इत्येवं गोपकन्याप्रतिवचनजितः पातु वश्चक्रपाणिः ९१

इतर नायकांच्या घरून मध्यरात्री कृष्ण आला असतां राधेचा व त्याचा संवाद:-

*बरील श्लोकांचें वामनानें भाषांतर केलें आहे तें येणेंप्रमाणें:—

शाणोलेख जया असा मणि रणी जो वीर घायाळला ।

संभोगें शिणली अशी नववधू हस्ती न मस्तावला ॥

ज्यांची स्वच्छ शरदंतूत पुलिनें त्या निम्नगा चंद्रही- ।

विजेचा प्रभू पात्रदत्तधनं जो हे शोभती सर्वही ॥

“ दार कोण बोटांनी वाजवते ?—हे कुटिले (करकरे !), मी माधव आहे—कोण, वसंत ?—नाहीं, मी चक्री आहे—कोण, कुंभार ?—नाहीं, मी धरणीधर आहे—कोण, द्विजिन्ह (दुसऱ्या अथी, चहाड) सर्प ?—नव्हे, मी घोर सर्पांचे मर्दन करणारा आहे—कोण, तूं गरुड आहेस काय ?—नाहीं नाहीं, मी हरि आहे—कोण, वानर ?—याप्रमाणें त्या गोपकन्येच्या उत्तरांनी ज्यास हार खावी लागली, तो चक्रपाणि तुमचें रक्षण करो ! ”

व्याघ्रे च महदालस्यं सर्पे चैव महद्भयम् ॥

पिशुने चैव दारिद्र्यं तेन तिष्ठति जंतवः ९२

“ वाघाचे ठायी मोठा आळस, सापाचे ठायी भय. आणि चहाडास दारिद्र्य, ह्या तीन गोष्टी सुदैवेकरून एकेकाचे ठिकाणी आहेत म्हणूनच सगळ्या जगाचा बचाव आहे ! ”

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबंधच्छलः ॥

॥ ईषद्वक्रिमकंधरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मंतर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुंबति ९३

अमरुशतक.

कोणा पुरुषास दोन बायका होत्या. त्या दोघीही त्याच्या आवडत्या होत्या. एकेसमयीं असें झालें, त्या दोघी महालांत एकेच जागीं बसल्या असतां हा न कळत आंत गेला. तेव्हां आपणावरच विशेष प्रीति आहे असें दोघींस वाटण्याकरतां त्या चतुर पुरुषानें ही युक्ति केली:—

“ दोघीही अत्यंत प्रिय अशा आपल्या स्त्रिया एकेच ठिकाणीं बसल्या आहेत असें पाहून तो मागें गुपचुप गेला, आणि विनोदाच्या मिषानें त्यानें एकीचे डोळे आपल्या हातांनीं गपकन् झांकले; आणि अंमळ वांकडी मान करून हर्षरोमांचित होत्साता त्या धूर्तानें, प्रेमानें जिचे हृदय उचंबळतें आहे, आणि आंतल्या आंत हंसल्यानें जिचे गाल प्रफुल्लित झाले आहेत अशा दुसऱ्या स्त्रीचे वळून चुंबन केलें ! ”—याप्रमाणें दोघींसही आपापल्या मनांत वाटलें कीं, मीच नवऱ्याची ज्यास्त आवडती आहे !

नौर्दुर्जनजिह्वा च प्रतिकूलं विसर्पिणी ॥

परप्रतारणायैव दारुणा केन निर्मिता ९४

कवि नावेचे आणि चाहडाच्या जिभेचें श्लेषानें वर्णन करतो:—

“ (नौकापक्षी) प्रत्येक तीराला लागणारी आणि दुसऱ्यास तारून नेण्याकरतां लांकडाची केलेली. ”

“ (जिह्वापक्षी) ज्याच्या त्याच्या मर्माचा उच्चार केल्यानें नेहमीं विरुद्ध वागणारी, आणि दुसऱ्यास फसवण्याकरतां दारुण ह्म. भयंकर होत्साती विधायानें निर्माण केलेली. ”

रे रे कोकिल मा भज मौनं किंचिदुदंचय पंचमरागम् ॥

नो चेत्त्वामिह को जानीते काककदंबकपिहिते चूते ९५

“ रे कोकिला ! असें मौन धरून बसूं नको, पंचमस्वर किंचित् तरी काढ नाहीं तर कावळ्याच्या मंडळींत या आंब्याच्या झाडावर तुला कौण ओळखतो ! ”

कराविव शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी ॥

अप्रोक्तमपि कुर्वति तन्मित्रं मित्रलक्षणम् ॥ ९६ ॥

“ तोच खरा मित्र कीं जो, हात जसे शरीरास, किंवा पापण्या डोळ्यास त्याप्रमाणें केवळ स्वतःच्या प्रेरणेंच जो सर्व कामीं उपयोगी पडतो ! ”

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ॥

इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरेफे

हा हंत हंत नलिनीं गज उज्जहार ९७

“ रात्र जाईल, चांगली पहाट होईल, सूर्य उगवेल, आणि सर्व कमळें विकसतील,—याप्रमाणें कमळांत गुंतलेला अमर जो मनाचे संकल्प करतो आहे तोच हत्तीनें देंठासकट तें पार उपटून टाकलें ! ”

गर्जसि मेघ न यच्छसि तोयं चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम् ॥

दैवादिह यदि दक्षिणवातः क्व त्वं क्वाहं क्व च जलपातः ९८

चातकपक्षी मेघास उद्देशून बोलतो:—“ हे मेघा ! तूं नुसता गर्जतोस

मात्र, पण वृष्टि करीत नाहीसः हा मी चातकपक्षी पहा कसा तान्हेहणाला-
कूळ होऊन गेलों आहे ! अरे, विचार कर की जर दैवेंकरून इतक्या,
दाक्षिणेचा वारा सुटला, तर तू कोठें, मी कोठें, आणि जलवृष्टि कोठें अशी
गत होऊन जाईल ! ही अन्योक्ति आहे. जोंवर हातांत आहे तोंवर
सत्पार्शी दान केल्याचें श्रेय पदरांत घेऊन ठेवावें; कां कीं, वैभव केव्हां
जाईल याचा काय नेम सांगावा !

वार्ता च कौतुकवती विमला च विद्या

लोकोत्तरः परिमलश्च कुरंगनाभेः ॥

तैलस्य बिंदुरिव वारिणि दुर्निवार-

मेतत्रयं प्रसरति स्वयमेव लोके ९९

“ अद्भुतवार्ता, उत्कृष्ट विद्वता, आणि मृगनाभीचा (कस्तूरीचा) लो-
कोत्तर परिमळ, हीं तीन तेलचा बिंदु जसा पाण्यांत त्याप्रमाणें आपोआप
चोहोंकडे पसरतात ! ”

भारस्य मित्रमासि किंच सुधामयूख

शंभावपि प्रणयितां प्रकटीकरोषि ॥

विश्वासपात्रमासि यद्विषतोस्तयोर-

प्येतत्तव प्रकृतिशुद्धतनोश्चरित्रम् १००

“ हे चंद्रा ! तूं मदनाचा मित्र आहेस, व तसाच शिवाचाही आवडता
आहेस. ते परस्पर शत्रु असतांही तूं दोघांचें स्नेहपात्र झाला आहेस हा
तुझ्या स्वभावसिद्ध शुद्धपणाचा (शुभ्रपणाचा पक्षी, मनाच्या सरळपणाचा)
महिमा होय ! ”

को न याति वशं लोके मुखे पिंडेन पूरितः ॥

मृदंगो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् १०१

“ तोंड भरलें असतां कोण या जगांत वश होत नाही; पहा, मृदंग
सुद्धां तसें केल्यानें मधुर ध्वनि करायला लागतो ! ”

काचं मणिं कांचनमेकसूत्रे मुग्धा निबध्नंति किमत्र चित्रम् ॥

विचारवान्पाणिनिरेकसूत्रे श्वानं युवानं मघवानमाह १०२

“ स्वभावतःच मुग्ध अशा ज्या ख्रिया त्या कांच व सोन्याचे मणी ए-

प्रांत (गळेसरीत) ओंवतात यांत काय आश्चर्य आहे ? पहा की, हा बुद्धिमान पाणिनि, पण त्यानें सुद्धां एकाच सूत्रांत श्वा (कुत्रा), युवा (तरुण), आणि मघवा (इंद्र) या तिघांस ओंवून दिलें ! ”

जनस्थाने भ्रांतं कनकमृगतृष्णाकुलधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ॥

कृता लंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु रचना

मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता १०३

धनतृष्णेमुळें आपली झालेली विटंबना कोणी याचक वर्णितोः—

“ अहो ! माझ्यांत व रामचंद्रांत काय उणें आहे ? मी त्याची सर्व कृति केली ! कशी ?—(रामपक्षी) तो सुवर्णमृगानें लोभावला जाऊन जनस्थानांत* त्याच्या मार्गे फिरला; पुढें सीता नाहींशी झालीसें पाहून खिन्नांतःकरण होत्साता पावलोंपावलीं ‘ हे जानकी ’ असा डोळ्यांत अश्रु आणून तिचा ध्यासच त्यानें घेतला; शेवटीं रावणाची वातमी लागल्यावर त्या लंकापतीशीं घोरसंग्राम करून त्याची मस्तकपंक्ति बाणांनीं उडविली ;—

(कविपक्षी) मीही धनाशारूप जें मृगजळ त्याच्या पाठीस लागून धनिकांच्या दारोदार हिंडलों; पावलोंपावलीं ‘ मला द्या ’ असें दैन्यपूर्वक सद्गद स्वरांनें ज्या त्यापार्शीं ह्मटलें; आणि दुष्ट व अदत्त अशा धनिकांच्या कपाळावर आपल्या त्रासरूप दर्शनानें आठचा पाडविल्या;—पण रामास सरते शेवटीं सीता प्राप्त होऊन कुश व लव हे दोन पुत्रही झाले; त्याप्रमाणें कुशल-वसु-ता-(धनसंपन्नता) मात्र मला प्राप्त झाली नाहीं ! ”

राजा कदाचित्संध्यामालोक्य प्राह—

परिपतति पयोनिधौ पतंगः

ततो बाणः प्राह—सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृंगः ॥

ततो महेश्वरः कविः प्राह—उपवनतरुकोटरे विहंगो

ततः कालिदासः प्राह—युवतिजनेषु शनैः शनैरनंगः १०४

—भोजप्रबंध.

* सांप्रत ज्यास नाशिक ह्मणतात तेथल्या प्रदेशाचें नांव ‘ जनस्थान ’ येथेंच सुवर्ण मृगाचा वृत्तांत घडला हें लोकविश्रुत आहे—या शब्दाचा श्लेषार्थ ‘ जन-स्थान ’ (लोकांची वस्ती) हा उघडच आहे.

“ एके समयीं भोजराजा संध्याकाळची शोभा पहात होत्साता म्हणाला—
पहा ! पतंग (सूर्य) समुद्रांत बुडतो आहे—

तेव्हां बाण ह्मणाला:—कमलांच्या गाभ्यांत मधास लोभावलेला भृंग
(भुंगा) गुंतून पडतो आहे—

नंतर महेश्वर ह्मणतो—बागांतील झाडांच्या कोट्यांत विहंग (पक्षी)
जाऊन दडतो आहे—

शेवटीं कालिदास:—तरुण स्त्रियांच्या ठायीं अनंग (मदन) हळूहळू
संचार करतो आहे—”

धनुः पौष्पं मौर्वीं मधुकरमयीं चंचलदृशां
दृशां कोणो बाणः सुहृदपि जडात्मा हिमकरः ॥
स्वयं चैकोऽनंगः सकलभुवनं व्याकुलयति
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे १०५

“ पहा ! मदनाचे धनुष्य काय तर पुष्प;—धनुष्याची दोरी तरी कशी ?
तर भ्रमरांची;—बाण कोणता ? तर चंचल नेत्री ज्या तरुण स्त्रिया त्यांच्या
डोळ्याचा कोपरा (कटाक्ष);—साह्यकारी तरी कोणी मोठा समर्थ ?—तो
तर जडात्मा (मंदबुद्धि; पक्षी, जलमय) असा चंद्र;—आणि स्वतः काय तो
एकटा;—पण इतकें असतांही हा अनंग (ज्याला शरीरही नाही !) सगळ्या
विश्वास व्याकुळ करून सोडतो. तेव्हां थोर जे आहेत त्यांची क्रियासिद्धि
त्यांच्या अंगच्या सामर्थ्यावरच केवळ घडते, उपकरणांत म्हणजे त्यांच्या
जवळ असणाऱ्या साहित्यांत-(सैन्यांत, शस्त्रांत वगैरे) काय जीव आहे ! ”

रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगा
निरालंबो मार्गश्चरणविकलः सारथिरपि ॥
रविर्यात्येवांतं प्रतिदिनमपारस्य नभसः
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे १०६

हाही श्लोक वरच्याच तात्पर्यावर आहे:—“ सूर्याची सामग्री पहा !
रथाला चाक एक; घोडे अडनीड सात; त्यांचे दोर सुळसुळीत असे साप;
मार्ग निराधार; आणि सारथि पाहिला तर व्यंग (ज्याला मांड्या नाहीत
असा—थोटा); पण येवढ्या अडचणी असतांही अपरंपार जें आकाश तें

प्रतिदिवशीं द्वांशुन सूर्य जातो ! तेव्हां क्रियासिद्धि साधनांवर नाही, तर मनुष्याच्या अंगच्या हिमतीवर होत असते ! ”

य

नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ॥

तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् १०७

“ मन हें नपुंसक जाणून प्रियेकडे पाठविलें; पण तें कसलें लबाड ! तें तिचें ठायीं रममाण झालें !—तेव्हां पाणिनीनें आह्वांस फसविलें ! ”

दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि कलंकितोऽपि

मित्रावसानसमये विहितोदयोऽपि ॥

चंद्रस्तथाऽपि हरवल्लभतामुपैति

नैवाऽऽश्रितेषु गुणदोषविचारणा स्यात् १०८

“ चंद्र हा दोषाकर (दोषांची खाण; प्रदोषसमयीं ह्म० संध्याकाळीं प्रकाश करणारा), कुटिल (दुष्ट; वांकडा), कलंकित (दोन्ही अर्थ स्पष्टत्र आहेत), आणि मित्राच्या (पक्षीं, सूर्याच्या) अंतकाळीं उदय पावणारा, असा आहे; तरी शिवास तो अत्यंत प्रिय आहे. तस्मात् प्रभु जे आहेत ते आपल्या आश्रिताचे गुणदोष पाहात नसतात ! ”

आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्णतप्त-

मुद्गामदावविधुराणि च काननानि ॥

नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा

रिक्तोऽसि यज्जलद् सैव तवोत्तमश्रीः १०९

“ हे मेवा ! सूर्याच्या उन्हांनें तापलेले पर्वत व वणव्यानें पेटलेलीं रानें यांची पीडा हरण करून आणि शेंकडों नद्या व नदही भरून टाकून तूं रिक्त झालास, हेंच तुझ्या वैभवास अत्यंत भूषण झालें ! ” ही अन्योक्ति आहे; व हिचा गर्भित अर्थही उघड आहे.

स्तनयुगमश्रुज्ञातं समीपतरवर्तिहृदयशोकाग्नेः ॥

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ११०

कादंबरी.

पोपट राजाची स्तुति करतो:—“ हे राजा ! तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रियांचें स्तनयुग अश्रूनें स्नात होत्साते व विमुक्ताहार (त्यक्त भोजन; पक्षीं

मुक्ताहाररहित) होऊन जवळच्या शोकाग्नीची उपासनाच करत आहे काय असे वाटते !”

साधारणतरबुद्ध्या न मया रचितस्तवाऽऽलवालोऽपि ॥

लज्जयासि मामिदानीं चंपक भवनाधिवासितैः कुसुमैः १११

“हे चांपया ! तू कोणी यःकश्चित् वृक्ष असशील अशा समजुतीने मी तुला नुसते आळोही रचले नाही. पण तोच तू आतां घरभर वास भरणान्या फुलांनी मला लाजवतो आहेस !” ही अन्योक्ति आहे. मंद दिसल्यावरून वगैरे ज्याची आपण अवगणना केली असतां जो पुढे नांवालौकिकास आला अशा चाकरास, शिष्यास वगैरेही लागते.

कस्येयं तरुणि प्रपा पथिक नः किं पेयमस्यां पयो

धेनोर्वा उत माहिषं बधिर रे वारः कथं मंगलः ॥

सोमो वाऽथ शनैश्चरोऽमृतमिदं तत्तेऽधरे दृश्यते

श्रीमत्पांथ विलाससुंदर सखे यद्रोचते तत्पिब ११२

कोणी पांथ एका पाणपोईवर पाणी प्यावयास आला असतां तेथे एका तरुणीस पाहून ह्मणतोः—“हे तरुणि ! ही पोई कोणाची आहे ?—हे पांथा, आमची.—हीत पिण्यास काय आहे ?—पय.—गायीचे की म्हशीचे ?—रे बहिऱ्या, वारः (उदक).—सोमवार की शनवार ?—नाही नाही, हें अमृत आहे.—कोणते ? तुझ्या अधराचे ठायीं दिसत आहे तें काय ?—हे चतुर व सुंदर पांथा, तुला जें हवें तें पी !”

अमंत्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् ॥

अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्रदुर्लभः ११३

“कोणतेही अक्षर मंत्राखेरीज नाही, मुळीं औषधाखेरीज नाही, किंवा पुरुष योग्यतेखेरीज नाही ! योजक मात्र पाहिजे !”

कमलासन-कमलेक्षण कमलारिकिरीट-कमलभृद्राहैः ॥

नुतपदकमला कमला करधृतकमला करोतु मे कमलम् ११४

“ब्रह्मदेव, विष्णु, शिव, आणि वरुण (?) हे जिच्या पदकमलाची स्तुति करतात, आणि जिच्या हातांत कमल आहे, अशी लक्ष्मी माझे पुष्कळ कल्याण करो.” या आर्यंत सर्वत्र अनुप्रास आहे.

उपशमितमेघनादं प्रज्वलितदशाननं रमितरामम् ॥

रामायणमिव सुभगं दीपदिनं हरतु वो दुरितम् ११५

कवि रामयणाचे आणि दीपदानाचें (दिवाळीचें) साम्य वर्णन करतो:—

“(रामायणपक्षी) ज्या काव्यांत मेघनादाचा (इंद्रजिताचा) उपशम (अंत) आहे, रावण क्रोधायमान झाला आहे, आणि राम आनंदित झाला आहे:—

(दीपदिनपक्षी) पावसाळा नुकताच गेल्यामुळे मेघांचा गडगडाट ज्यांत नार्हीसा झाला आहे, वार्तीच्या दशा (टोकें) ज्यांत प्रज्वलित झाल्या आहेत, स्त्रियांस ज्यांत मोठा उत्सव प्राप्त होतो,—असा हा सण तुमच्या पातकाचें हरण करो !”

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रासे निवृत्तिः परा

नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ॥

मौनं चेदमिदं च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते

तद्गूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किंवा वियोगिन्यासि ११६

पतीच्या विरहामुळे उदास झालेल्या एका स्त्रीस तिची सखी विचारते:—

“ हे सखी ! तूं जेवण टाकलेस, सर्व विषयांपासून अत्यंत पराङ्मुख झालीस, नाकावर दृष्टि लावून बसली आहेस, तसेंच तुझे मन केवळ एकाग्र झालेसें दिसत आहे, मौन धारण केले आहेस, सर्व विश्व तुला शून्य भासतें आहे, —तेव्हां सांग तूं योगिनी (योगधारण केलेली) आहेस कीं वियोगिनी (विरहिणी) आहेस !”

किमिदुः किं पद्मं किमु मुकुरंबिंबं किमु मुखं

किमञ्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशौ ॥

खगौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ

तडिद्वा तारा वा कनककलतिका वा किमबला ११७

कवी कोण्या रूपवतीचें वर्णन करतो:—“ हा चंद्र आहे, कीं कमल आहे, कीं आरसा आहे, कीं तोंड आहे!—हीं कमले आहेत, कीं मासे आहेत, कां मदनाचे बाण आहेत, कां डोळे आहेत!—तसेंच हे कोण ?

चक्रवाक, फुलांचे झेंडे, सुवर्णांचे कलश, कीं कुच !-तशीच ही वीज आहे काय ! कीं चांदणी, कीं सोन्याची वेली, कां स्त्री !

श्रुतिलंघकृतप्रयासयोर्मलिनाभ्यंतरयोरधीरयोः ॥

स्मृतिलोकपरत्वमेतयोरुचितं लोचनयोर्मृगीदृशः ११८

“ जे डोळे श्रुतिलंघनाविषयी (कर्णप्रदेशापर्यंत पांचण्याविषयी; वेदो, लंघनाविषयी) उद्युक्त आहेत, ज्यांचे अभ्यंतर मलीन आहे (एके अर्थी- काजळाने; दुसऱ्या अर्थी जे मलिनांतःकरण आहेत), जे अधीर आहेत (चंचल; विवेकशून्य), ते स्मृतीचा (स्मरणाचा; शास्त्रादिकांचा) लोप करतात हे ठीकच आहे ! ”

विद्वज्जनसभामध्ये नारीप्रथमसंगमे ॥

रणे रिपुसमाकीर्णे को न कातरतां व्रजेत् ११९

“ पंडितांच्या समाजांत, स्त्रीच्या प्राथमिके समागमाचे वेळीं, आणि रणांगणांत शत्रूंशीं पहिल्यानें गांठ पडली असतां कोणाचा ऊर धडाडत नाही ! ”

अकस्मादागारे रहसि मिलिताऽपि प्रियतमा

समाश्लिष्टा नागंतुकपिशुनभीतेन मनसा ॥

अथैषा मामङ्गं निपुणमथ सावज्ञमथवा

न जाने किं मेने प्रतिपलमतस्ताम्यति मनः १२०

कोणी कवी स्वानुभूत एक चमत्कारिक वृत्तांत वर्णितोः—“ माझ्या प्रियेची आणि माझी अकस्मात् एकीकडे गांठ पडली असतांही मी तीस आलिंगिली नाहीं: कां कीं न जाणों इतक्यांत कोणी आलें तर तें सर्वास कळेल असा मला धाक वाटला ! पण आतां माझ्या मनाला सारखी चुरचुर लागून गेली आहे कीं, त्या माझ्या कृतीवरून ती मला अज्ञान समजली, पक्का समजली, कीं तिची मीं अवज्ञा केली असें तीस वाटलें, कोण जाणें ! ”

पातु वो निकषग्रावा मतिहेम्नः सरस्वती ॥

प्राज्ञेतरपरिच्छेदं वचसैव करोति या १२१

“ मति हेंच कोणी सोनें हें जिच्यावर तेव्हांच कसेलें जाऊन एवक्या वचनांतच जी शाहाणा व मूर्ख यांचा भेद कळवते, त्या सरस्वतीस नमन असो ! ”

वेणी श्यामा भुजंगीयं नितंबान्मस्तकं गता ॥
वक्त्रचंद्रसुधां लेढुं सांद्रसिंदूरजिह्वया १२२

कोणी कवी वेणीवर उत्प्रेक्षा करतो:—“ मला वाटते, ही वेणी काळी सर्पीण आहे! आणि ही मुखचंद्राच्या ठायी असणारे जे अमृत ते आपल्या सिंदूररूप लाल जिभेने चाटण्याकरतांच नितंबस्थलापासून वर गेली आहे काय!” वेणीचा शेवटशी निमुळता होत गेलेला आकार, पेडांची वीण आणि दुसऱ्या शेवटशी होत जाणारा पसरटपणा, तसाच काळा रंग, हे सर्व वरील उत्प्रेक्षेचे अवयव होत; आणि बायका भांगांत शेंदूर घालतात यावरही वरील श्लोकांत लक्ष्य आहे.

भूमौ स्वलितपादानां भूमिरेवावलंबनम् ॥
त्वयि जातापराधानां त्वमेव शरणं मम १२३

कोणी भक्त परमेश्वरास ह्मणतो:—“ हे देवा! भूमीवर पदस्खलन झाले असतां ह्मणजे पाय अडखळला असतां त्या मनुष्यास सांवरणारी पुनः भूमीच त्याचप्रमाणे आम्हा मनुष्यांच्या हातून अपराध झाले तरी तुझ्याकडेच पुनः आम्हांस येणे आहे; कारण तुजशिवाय दुसरे कोण त्राते आहे?”

दंतावलिर्विगलिता गलितं शरीरं
केशाश्च फेनधवला नहि मे विषादः ॥
एणीदृशो युवतयः पथि मां विलोक्य
तातेतिभाषणपरा शतकुंतघातः १२४

कोणी विषयलंपट पुरुष वृद्धत्वावस्था आली असतां खेद प्रदर्शित करतो:—“ माझे दांत पडले, शरीर थकले, केश फेंसाप्रमाणे पांढरे धक झाले इत्यादि गोष्टींचा मला खेद वाटत नाही.—परंतु हरिणनयना ज्या तरुणीच्या त्या मला वाटते आड आल्या असतां ‘बाबा’ शब्दाने मला दू होण्यास वगैरे सांगतात, तो शब्द मला शंभर भाल्यांप्रमाणे टेंचतो!”

ज्वलति चलितंधनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते ॥
प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः १२५

शाकुंतलम्.

“सर्पण चाळवले असतां अग्नि पेट घेतो, साप डंभचल्यात्रोवर फडा काढतो; सारांश, तेजस्वी जे असतात त्यांस राग आणल्या असतां ते आपल्या प्रभाव तत्क्षणीं प्रगट करतात.”

असद्वृत्तो नायं न च वरगुणैरेप रहितः

प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणमूले निपतितः ॥

गृहाणैनं भद्रे व्रजतु तव कंठप्रणयिता-

मुपायो नास्त्यन्यस्तव हृदयतापोपशमने १२६

कोणी नायिका नायकावर रुसून तिनें गळ्यांतील हारबीर पार तोडून फेंकून दिले. तेव्हां तिची एक सखी तिच्या पायांशीं पडलेल्या हारास बाह्यात्कारी उद्देशून बोलून श्लोघोक्तीनें तिच्या बल्लभाविषयीं तीस सांगते:—

“अमे सखि ! हा सद्वृत्त (वाटोळा; पक्षीं, सुशील) नाहींसा नाहीं; तसाच वरगुणांनीं (चांगल्या दोऱ्यांनीं; पक्षीं, वरास जे गुण असावे त्यांनीं) ही हा कमी नाहीं; हा तुझा मुक्ताहार तुझ्या पायाशीं पडल्या आहे (पक्षीं, तुझा प्रिय त्यक्तभोजन होत्साता तुझ्या पायां पडतो आहे); तर हे गडे, याला जवळ घे; आणि हा तुझ्या गळां पडो: कारण तुझ्या हृदयाचा ताप शमण्यास दुसरा उपाय नाहीं !”

यास्यति जलधरसमयस्तव च समृद्धिर्लघीयसी भविता ॥

तटिनि तटद्रुमपातनपातकमेकं चिरस्थायि १२७

कोणी कवि वर्षाकाळीं फुगलेल्या नदीस उद्देशून म्हणतो:—“हे नदि ! हा वर्षाकाळ निघून जाईल, व तसेंच तुझे हें वैभवही फार टिकेलसें नाहीं; पण तीरावरील झाडांस तूं उपकून टाकिलेंस हें पातक मात्र तुला चिरकाळ जडलें !” ही अर्थातच अन्योक्ति आहे.

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने

अंतर्वक्त्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः ॥

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरं वक्षोजकुंभद्वय-

मित्थं तन्वि वपुः प्रशांतमपि ते क्षोभं करोत्येव नः १२८

भर्तृहरिः

“ हे तन्वि ! तुझे केस संयमी (बांधलेले; पर्क्षी, जितेंद्रिय) आहेत; तुझे डोळे श्रुतीच्या (कर्णाच्या; वेदाच्या) ही पार गेले आहेत; तुझ्या मुखाचे अर्धा स्वभावतः स्वच्छ (शुभ्र; निष्पाप) अशी द्विजपांक्ते (दोनी अर्थ प्रसिद्धच आहेत) आहे; आणि तुझे स्तनद्वय मुक्तांच्या (मोत्यांच्या पर्क्षी, जीवन्मुक्त योग्यांच्या) निरंतर सहवासाने पवित्र झालेली आहे;— मग येवढी शांतीची सामग्री जवळ असतांही तुझे शरीर आमच्या मनास क्षुब्ध कां बरे करते ? ” *

श्रीरामे मृगयां गतेऽपि धनुषा बाणे समारोपितेऽ-
प्याकर्णांतगतेऽपि मुष्टिगलितेऽप्येनांगलघ्नेऽपि च ॥

न त्रस्तं न पलायितं न चकितं नोत्कंपितं नोद्धतं
मृग्या मद्दशगं करोति दयितं कामोऽयमित्याशया १२९

“ राम मृगयेस गेला असतां त्यानें धनुष्यावर बाण ठेवला, कर्णप्रदेशापर्यंत ओढला, आणि एका मृगावर लक्ष्य धरून तो त्याच्या अंगावर सोडून दिला;—पण इतकें केलें तरी ही त्याची स्त्री हरिणी भ्याली नाही, पळाली नाही, चकित झाली नाही, आणि कंपही पावली नाही. कां ? तर तीस अशी भ्रांति झाली कीं, हा मदनच आहे; व माझ्या स्वाधीन यास करण्याकरतां हा यावर बाण टाकतो आहे ! ”

चांचल्यमुच्चैःश्रवसस्तुरंगा-
त्कौटिल्यमिदोर्विषतो विमोहः ॥

इति श्रियाऽशिक्षि सहोदरेभ्यो

न वेद्मि कस्माद्गुणवद्विरोधः १३०

कोणी कवि लक्ष्मी आणि सरस्वती यांच्या विरोधास अनुलक्षून ह्मणतोः—

* वरील श्लोकाचें प्राकृत भाषांतर पंडितांनी असें केलें आहेः—

मोठे संयमशील केश नयन श्रुत्यंतही पावले ।

अंतर्वक्त्र मुनिर्मल द्विजगर्णी जें सर्वदां सेविलें ॥

मुक्तांचा सतताधिवास हृदयीं सद्वृत्ताही स्तनीं ।

ऐसें शांत शरीर ताप करिते कां सांग वो कामिनी ॥

तिसऱ्या चरणाच्या शेवटीं भाषांतरकारानें नवाच श्लेष आपण जोडून चातुर्यानिं घालून दिला आहे हें मार्मिक वाचणारांच्या लक्षांत येईलच ?

“ लक्ष्मीने आपल्या भावंडापासून एक एक गुण घेतला—उचैःश्रवा नामक अश्रवापासून चापल्य, चंद्रापासून कुटिलपणा, आणि विषापासून उन्मादरूपणाः पण गुणिजनांशीं विरोध करण्याचा गुण ती कोणापासून शिकली हें कळत नाही! ”

विलासिनीं कांचनपट्टिकायां पाटीरपंकैर्विरही विलिख्य ॥

तस्याः कपोले व्यलिखत् पवर्गं ओष्ठे तवर्गं चरणे तवर्गम् १३१

“ कोणा विरही पुरुषानें सोन्याच्या चित्रफलावर चंदनाच्या रसानें आपल्या प्रियेची तजवीर काढून तिच्या गालांवर पवर्ग, अधरोष्ठावर तवर्ग, आणि पायांवर तवर्ग याप्रमाणें वर्ण लिहिले. ”

“ अभिप्राय स्पष्टच आहे कीं तिन्ही स्थानें अनुक्रमें करून ओष्ठच, दंत्य, आणि मूर्धन्य होत ! ”

हारो नारोपितः कंठे मया विश्लेषभीरुणा ॥

इदानीमंतरे जाताः सरित्सागरदुर्गमाः १३२

हनूमन्नाटक.

राम विरहातुर होत्साता पूर्वस्थिति आठवून ह्मणतोः—“ ज्या मला पूर्वी विरह इतका सहन होत नसे कीं गळ्यांतला हार देखील मला शत्रूसारखा वाटे त्याच माझ्यामध्ये आणि सीतेमध्ये आतां नद्या, सागर, पर्वत इत्यादि झाले आहेत ! ”

मनस्वी म्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति ॥

अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीतताम् १३३

“ मनस्वी म्हणजे थोर मनाचे जे असतात ते मरून जातात, पण दैन्य कधीही पत्करीत नाहीत. पहा ! अग्नि विझून जातो; पण कधी थंड झाला आहे काय ? ”

न संध्यां संधत्ते नियमितनिमाजां न कुरुते

न वा मौंजीबंधं कलयति न वा सौनतविधिम् ॥

न रोजां जानीते व्रतमपि हरेनैव कुरुते

न काशी मक्का वा शिव शिव न हिंदुर्न यवनः १३४

“संध्या करीत नाही, व निमाजही पढत नाही; ज्याला मुंजही नको, व सुंतेचीही गरज नाही; रोजा माहीत नाही, व एकादशीही करीत नाही; जो काशीलाही मानीत नाही, आणि मक्केलाही विचारीत नाही;—एकून हर हर ! जो धड हिंदूही नाही आणि मुसलमानही नाही ! ” *

कन्याप्रसूतस्य धनुषप्रसंगात् प्रभांविनोऽगाहितवैभवस्य ॥

धनंजयाधीनपराभवस्य शीतस्य कर्णस्य च को विशेषः १३५

दुर्योधनमित्र कर्ण आणि शीत यांवर श्लेषः— “कर्णांत आणि शीतांत काय भेद आहे? दोघांचाही जन्म कन्येपासून (कुंतीपासून—कन्याराशीपासून); दोघांसही धनुःप्रसंगानें (धनुष्याच्या योगानें—धनुराशीमुळे) बळ येऊन त्यांचा अतिशयित प्रभाव प्रगट होतो; आणि दोघांचाही पराजय धनंजयाच्या [अर्जुनाच्या—अग्नीच्या] आधीन ! ”

परवादे दशवदनः पररंध्रनिरीक्षणे सहस्राक्षः ॥

सद्वृत्तवृत्तिहरणे बाहुसहस्रार्जुनः पिशुनः १३६

“खल हा दुसऱ्याची निंदा करतांना दहा मुखाचा रावण बनतो, दुसऱ्याचें उणें पाहण्यांत सहस्रनेत्र इंद्र होतो, आणि सज्जनांचे द्रव्यहरण करतांना कार्तवीर्याप्रमाणें हजार बाहु धारण करतो ! ”

सदा वक्रः सदा रुष्टः सदा पूजामपेक्षते ॥

कन्याराशिस्थितो नित्यं जामाता दशमो ग्रहः १३७

कोणी विनोदी कवि जांवयाचें आणि ग्रहाचें साम्य वर्णितोः—“जामात

* बरील पयावरून हल्लीं प्रमाणेंच गेल्या शतकांत धर्माच्या संबधानें बरीच चलचिचल शाली असावी असें दिसतें. ह्मणजे आलीकडे तीस चाळीस वर्षे खिस्तप्रभूचा प्रभाव जसा गाजत आहे, तसाच या पूर्वी मक्केच्या पैगंबराचाही चोहोंकडे गाजत असावा असें अनुमान होतें. बरील श्लोकांतील वर्णन सध्याच्या काळीं शेंकडों मनुष्यांस थोडासा फरक केला असतां पुरतेपणीं लागेल. कित्येकांची तर आत्म्याच्या तारणाविषयी अशी जबरदस्त आतुरता दृष्टीस पडते की, सकाळीं विकच्छ होऊन मुह्लासाहेवांबरोबर निमाजाचे पठण, दुपारी पंढरीच्या पताकेसमोर तुकाराम महाराजांचा गाथा, तिसरे प्रहरीं योगाभ्यास, सायंकाळीं पाळ्यांची सुरस पदें, आणि रात्री वेळेनसार ईश्वरपुत्र शरीरभोजन ! तेव्हां एकंदर मतलब काय की, सरते शेवटीं ईश्वर ज्या द्वारानें हाक मारील तिकडून आंत घुसायला तयारी !

हा दहावा ग्रहच होय. कसा ? नेहेमी वक्र ह्यणजे आपल्या कुर्त्यात असणारा, नेहमी रुसलेला, नेहमी समजाविला पाहिजे ! आतां दोहोंत एक मात्र मोठा भेद आहे:—ग्रह नेहमी सशीवरून चळतो, पण हे बोवा कन्याराशीस धरून जे एकदां बसतात ते मग हालत नाहीत !”

जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि ॥

प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तिः १३८

“ पाण्याचे ठायीं तेच, खलाचे ठायीं एकादी गुप्त गोष्ट, सत्पात्राचे ठायीं केलेलें अल्पही दान, विचक्षण शिष्यास शिकविलेलें शास्त्र, हीं सर्व केवळ स्वभावतःच वस्तुमाहात्म्यास्तव विस्तार पावतात !”

वरं दरिद्रः श्रुतिशास्त्रपारगो

न चापि मूर्खो बहुरत्नसंयुतः ॥

सुलोचना जीर्णपटाऽपि शोभते

न नेत्रहीना कनकैरलंकृता १३९

“ वेदशास्त्रांत पारंगत झालेला असा दरिद्री असला तरी बरा, पण जडावाचे दागिने घातलेलाही मूर्ख नको; पहा कीं, जिवडोळे सुरेख आहेत अशी सुंदर स्त्री जीर्ण वस्त्र नेसली असतांही शोभते, पण जिला डोळे नाहीत ती सोन्यानें मढवून टाकली असतांही शोभत नाही. ”

✓ आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यश्रृंखला ॥

यया वद्धाः प्रधावंति मुक्तासिष्ठंति पंगुवत् ॥ १४० ॥

“ आशा ही कोणी आश्चर्यकारक श्रृंखला होय ! कशी ? तर तिनें जे बद्ध होतात ते धांडू लागतात; आणि तिजपासून मुक्त जे झाले ते पांगळ्यासारखे जागच्या जागीं बसतात ! ह्यणजे जे द्रव्याच्या आशेला गुंतलेले असतात त्यास नेहेमीं यातायात करावी लागते; आणि जे निरिच्छ असतात ते खुशाल स्वातन्त्र्यानें वागतात.

आलस्यं स्थिरतामुपैति भजते चापल्यमुद्योगितां

मूकत्वं मितभाषितां वितनुते मौढ्यं भवेदर्जवम् ॥

पात्रापात्रविचारणाविरहिता यच्छत्युदाररत्नतां

मातर्लक्ष्मि तव प्रसादवशतो दोषा अपि स्युर्गुणाः १४१

कवी लक्ष्मीचा प्रभाव वर्णन करतो:— “श्रीमंताचे ठायीं आळस असला तर तो स्वैर्ये ह्य० गंभीरपणा हे नांव पावतो; चापल्य ह्यणजे रिकाम्या उलाढाली करण्याचा असला, तर त्यास उद्योग हें नांव प्राप्त होतें; मुखदुर्बळपणा मितभाषीपणा होतो; मुखत्व सरळवृत्ति जाणून गणलें जातें; आणि पात्रापात्रविचारशून्यता या दोषांस मनाचें औदार्य असें रूप लोक देतात. सारांश, हे माते लक्ष्मी ! तुझ्या प्रसादेंकरून दोषांचेही गुण होताहेत !”

युक्तोऽसि भुवनभारे मा वक्रां वितनु कंधरां शेष ॥

त्वय्येकस्मिन्कष्टे सुखितानि भवंति भुवनानि १४२

“हे शेषा! तुझ्यावर अवय्या भुवनांचा भार आहे, तर तूं आपली मान भारावल्याचें दुःख मानून ती वांकडी करूं नको, कां तर, तुला एकट्याला कष्ट होऊन त्यावर सगळ्या जगतास सुख होत आहे !” ही अन्योक्ति होय.

रविरपि न दहति तादृग्यादृक्संतपति वालुकानिकरः ॥

अन्यस्माल्लब्धपदः प्रायो नीचोऽपि दुःसहो भवति १४३

“पहा काय चमत्कार आहे ! प्रत्यक्ष सूर्यापासूनही इतका ताप होत नाही; पण या वाळूंत पायाला चटके बसताहेत ! तस्मात् नीच (द्वितीय) जो आहे त्यास दुःसह्यापासून अधिकार मिळाला असतां मूळच्या धन्याहूनही तो दुःसह होतो !”

वाग्वादश्चार्थसंबंधः परोक्षे दारभाषणम् ॥

यदिच्छेद्विपुलां मैत्रीं त्रीणि तत्र न कारयेत् १४४

ज्यास कोणाशीं निरंतर स्नेह ठेवावयाचा असेल त्यानें त्याशीं पुढील तीन गोष्टी करूं नयेत—एक वाग्वाद ह्यणजे वाद घेऊन भांडत बसणें; दुसरी,—अर्थसंबंध ह्यणजे पैशाचें देणेंघेणें करणें; आणि तिसरी त्याच्या अपरोक्ष त्याच्या बायकोशीं बोलणें !”

त्वत्कीर्तिमौक्तिकफलानि गुणैस्त्वदीयैः

संदर्भितुं विबुध्वामदृशः प्रवृत्ता ॥

नांतो गुणेषु न च कीर्तिषु रंध्रलेशो

हारो न जात इति ताश्च मिथो हसन्ति १४५

कोणी भाट राजाचा स्तव करतो:—“हे राजा ! तुझी कीर्ति हीच

कोणी मुक्ताफळें तीं तुझ्या गुणांशीं (दोन्ही अर्थ प्रसिद्ध आहेत) अवेण्यास देवांगना लागल्या. पण गुण हातीं घेऊन पहातात तों त्यास अंतच नाहीं, आणि कीर्तिस लहानही रंध्र नाहीं, हें पाहून हार करावा तरी कसा असें म्हणून आपल्या आपल्यांतच त्या हंसू लागल्या ! ”

मंदरेण मथितोऽसि न पापिन्ग्रासितोऽसि तमसा न दुरात्मन् ॥
त्वां शरेण शतधा परिनिन्ये जानकीमुखसमो यदि न स्याः १४६

हनुमन्नाटकम्

विरही राम चंद्राची निर्भर्त्सना करतो:—“ हे दुष्टा ! तुला मंदरपर्वतानें घुसळून कसा टाकला नाहीं; व राहून कसा गिळला नाहीं ! अरे, जर तूं जानकीच्या मुखासारखा नसतास तर तुला या क्षणीं शरानें शतधा विदीर्ण करून टाकला असता ! ”

कांतं वक्ति कपोतिकाऽऽकुलतया नाथांतकालोऽधिया
व्याधोऽधो धृतचापसज्जितशरः श्येनः परिभ्राम्यति ॥
इत्थं सत्यहिना स दष्ट इषुणा श्येनोऽपि तेनाऽऽहत
स्तूर्णं तौ तु यमालयं प्रति गतौ दैवी विचित्रा गतिः १४७

“ कपोतिका आपल्या नवऱ्यास ह्मणते, ‘ हे प्रिया ! आतां या संकटांतून आपण वांचत नाहीं. पहा, तो पारधी धनुष्यास बाण लावून खाली उभा आहे; आणि उडून जावें तर ससाणा भोंवतालीं भराऱ्या मारतो आहे !’ असें ती बोलते आहे तो व्याधास सर्पदंश झाला, आणि त्यामुळें त्याचा नेम चुकून ससाण्यासच बाण लागला. याप्रमाणें ते दोघे तत्क्षणीं यमसदनास जाऊन तो पक्षांचा विचारा जोडा भयमुक्त होत्साता आनंदानें उडून गेला ! तस्मात् दैवगति विचित्र ! ”

हृदयानि सतामेव कठिनानीति मे मतिः ॥

खलवाग्विशिखैस्तीक्ष्णैर्भिद्यंते न मनाग्यतः १४८

“ सज्जनांचींच अंतःकरणें अत्यंत कठोर असें मला वाटतें; कां तर दुष्टांच्या तीक्ष्ण वाग्बाणांनींही जीं यत्किंचितही हीं भंग पावत नाहीत ! ”

गंगा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा ॥

पापं तापं च दैन्यं च सद्यः साधुसमागमात् १४९

सज्जनांच्या समागमाचें माहात्म्यः—“ गंगा पातकाचे हरण करते, चंद्र ताप बालकितो, आणि कल्पवृक्ष दारिद्र्य नाहीसें करतो पण साधूंचा समागम होतांच पाप, ताप, आणि दैन्य हीं तिन्हीं दूर होतात ! ”

कांतोऽसि नित्यमधुरोऽसि रसाकुलोऽसि

किंचासि पंचशरकार्मुकमद्वितीयम् ॥

इक्षो तवास्ति सकलं परमेकमूनं

यत्सेवितो भजसि नीरसतां क्रमेण १५०

कोणी कवि बाह्यात्कारी उंसास बोलून अन्योक्तीनें राजास म्हणतोः—

“ हे उंसा ! तूं देखणा नेहमीं मधूर व रसानें परिपूर्ण असा असतोस फार कांय सांगावें, तूंच कामदेवाचें एक धनुष्य होस. पण तुझेठायीं एका मात्र उणें आहे कीं, उत्तरोत्तर नीरस (रसहीन—आदरशून्य) होत जातोस ! ”

अनधिगतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामा ॥

यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुध्रु ततः कृती भवेयम् १५१

विक्रमोर्वशी.

नायक नायिकेस म्हणतोः—हे “ सुध्रु ! अप्राप्त मनोरथ असतां माझें रात्र जशी शतगुणित झाल्याप्रमाणें जात असे, त्याचप्रमाणें तुझ्या समागमातही ती जाईल, तर मग माझ्यासारखा धन्य कोण ? ”

रे रे घरट्ट मा रोदीः कं कं न भ्रामयंत्यमूः ॥

कटाक्षवीक्षणादेव कराकृष्टस्य का कथा १५२

“ हे रहाटा ! या स्त्रिया केवळ कटाक्षप्रेक्षणानेही कोणास भ्रमण करायलावीत नाहीत ? मग तुला तर हीं करांनीं ओढते आहे; तेव्हां तुझें दुर्दशा तर काय पुसावी ! तूं उगीच कशाला दीनवाणा आक्रोश करतोस ? ”

मूर्खस्य पंच चिह्नानि गर्वीं दुर्वचनी तथा ॥

हठी चाप्रियवादी च परोक्तं नैव मन्यते १५३

मूर्खाचीं हीं पांच चिन्हें होतः—गर्वीनें फुगून जाणें, दुसऱ्यास टाकून बोलणें, आपलाच हेका धरून बसणें, अप्रिय भाषण करणें, आणि दुसऱ्यांचा बोलणें न ऐकणें ! ”

इंदीवराक्ष्याः स्फुटविद्रुमौष्ठ्याः संकेतमुद्दिश्य वने चरंत्याः ॥

चौरैः संमस्ताभरणानि हत्वा नासामणि नापरहंति चित्रम् १५४

कोणी स्त्री वनांत भेटण्याविषयी आपल्या वल्लभार्थी संकेत करून तिकडे जात होती. या स्त्रीचे डोळे नीळकमलासारखे काळे भोर होते, व ओठांवर पोंवळ्याची लाली होती. फिरतां फिरतां एकदम तिला चोरांनीं गांठलें, आणि तिचे सर्व दागिने बुचाडून नेले; पण एक नथ मात्र नेली नाही ! काय चमत्कार आहे !” वरील दागिनाच तेवढा चोरांनीं कां ठेवला याचा हेतु कवीनें पहिल्या चरणांत गर्भित केला आहे. तो हा कीं, नथेच्या मोत्यांवर वरून डोळ्यांची नीळसर प्रभाव खालून ओठांचा रक्तवर्ण पडून ते त्यांच्यांत प्रतिबिंबित झाल्यामुळें गुंजाफळांचा भ्रम होऊन चोरांनीं त्यांस हात घातला नाही ! कल्पना मोठ्या मौजेची आहे खरी; पण वरील श्लोकावर अंमळ अतिशयोक्तीचा दोष राहतो.

वाणी ममैव सरसा यदि रंजयित्री न प्रार्थये रसविदामवधानदानम् ॥
सायंतनीषु मकरंदवतीषु भृंगाः किं मल्लिकासु परयंत्रणमारभंते १५५

“ माझी वाणीच जर सरस व रंजन करणारी आहे, तर रसिकांस अवधान देण्याविषयीं मला प्रार्थना करणें नये; पहा कीं, सायंकाळीं प्रकुलित झालेल्या ज्या मकरंदयुक्त अशा मल्लिका त्यांस भ्रमांस आपल्याठायीं सक्त करण्यास दुसरी तजवीज कांहीं करावी लागते काय ?”

प्रहारितोऽपि मार्जारस्तमाखुं नैव मंचति ॥

बहुधा बोधितो मूर्खस्तमाखुं नैव मुंचति १५६

“ मांजर उंदरावर टपून बसलें असतां त्यास मारलें तरी तें त्यास सोडीत नाही; तसाच मूर्खास कितीही पढविला तरी तो तमाखु सोडीत नाही !”

मुख्यमेकं पुरस्कृत्य शून्यात्मानोऽपि साधकाः ॥

भवंति तं विना नैव यथा संख्यांकविंदवः १५७

“ कोणी चांगला मनुष्य पुढारी झाला असतां बाकीचे लोक नुसते खो-गीर भरतील असले तरी ते कार्य-साधक होतात; तो नसेल तर त्यांच्या हातून कांहीं व्हावयाचें नाही. जसें अंकगणितांतील आंकडे आणि शून्यें शून्यास जी किंमत येते ती मागील आंकड्यांनीं ते नसतील तर ती शून्येंच !”

आघ्रातं कमलं प्रियेण सुदृशा स्मित्वाऽपनीतं मुखं
दत्तं विश्रमकंदुके नखपदं सीत्कृत्य गूढौ स्तनौ ॥

दत्ता चंपकमालिकारोसि तथा प्रोद्भिन्नरोमांचया
मीललोचनया स्थितं प्रणयिनो दूरेऽपि पूर्णं रहः १५८

“प्रियानें कमलाचा वास घेतला असतां, स्त्रीने त्याचा भाव समजून हंमून एकीकडे तोंड केलें; त्यानें लीला कंदुकावर नखपदाचें चिन्ह केलें असतां तिनें दंतसीत्कार करून पदर नीट सरसावून घेतला; आणि शेवटीं जेव्हां चंपकपुष्पांची माला त्यानें आपल्या उरारीं धरली, तेव्हां रोमांचित होऊन व डोळे मिटून ती प्रियापासून दूर असतां तशीच जागच्या जागीं स्तब्ध होऊन राहिली !”

गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निदुक्ष्वेडाविश्वरः ॥

शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कंठे नियच्छति १५९

“जो मुझ आहे तो दुसऱ्याच्या कृतींतील गुण व दोष दोन्हीही घेतो कीं ज्याप्रमाणें शंकरानें चंद्र व विष हीं दोन्हीही ग्रहण केलीं; पण ज्या प्रमाणें शिवानें एकाला मस्तकीं धारण केला व दुसऱ्यास आपल्या कंठाचे ठायीं ठाव दिला, त्याचप्रमाणें वरील मुझजन गुणाची श्लाघा करून दोष मनांत ठेवतो. ”

अयं मे वाग्गुंफो विशदपदवैदग्धमधुरः

स्फुरद्भ्रंयो बंध्यः पशुहृदि कृतार्थः कविहृदि ॥

कटाक्षो वामाक्ष्या दरदलितनेत्रांतकलितः

कुमारे निःसारः स तु किमपि यूनः सुखयाति १६०

“प्रसन्नार्थ पदांच्या रचनाचातुर्येकरून युक्त व मनास चमत्कार देणारा असा काव्यप्रबंध पशु ह्यगने जो अरसिक आहे त्याच्या हृदयांत निष्फळ होईल; पण तोच कवीच्या म्हणजे रासिकाच्या हृदयांत सफलता पावेल. कसा ? कीं जसा सुंदरीचा नेत्रान्त किंचित् आकुंचित करून फेकलेला कटाक्ष अर्भकाचे ठायीं निःसार होऊन तरुणास अतिशयेंकरून सुखप्रद होतो !”

शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ

रंभागर्भनिभं तवोरुयुगुलं बाहू मृणालोपमौ ॥

इत्याह्लादकराखिलांगि रभसान्निःशंकमालिंग मा-
मंगानि त्वमनंगतापविधुराण्येहोहि निर्वापय १६१
रत्नावली.

नायकाची नायिकेशीं गांठ पडली अमतां तो तीस उद्देशून म्हणतो:—
“ हे वल्लभे ! तुझे मुख चंद्र होय, डोळे कमळें होत, तुझे हात रक्तकम-
लासारखे आहेत, तुझे उरुयुगुल केळीच्या गाभ्यासारखें आहे, आणि बाहुक-
मळाच्या देंठाप्रमाणें आहेत. तर याप्रमाणें सर्वांगांनीं आल्हाद करणारी अशी
जी तूं ती मला निःशंकपणें सत्वर आलिंगन दे; आणि मदनतापानें पीडीलेल्या
माझ्या गात्रांस शीतळ कर चल ये लौकर ! ”

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चंदनं चारुगंधं
छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैत्रेक्षुदंडम् ॥
दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः कांचनं कांतवर्णं
न प्राणांते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्तमानाम् १६२

“ चंदन पुनः पुनः घांसलें तरी त्याचा मनोहर गंध येतो; उंस पुनः पुनः
तोडला तरी त्याचीं कांडीं गोडच लागतात तसेच सोनेही वारंवार तापविलें
तरी त्याचा सुंदर वर्ण जात नाही; तेव्हां तात्पर्य काय कीं, जे उत्तम पुरुष
असतात त्यांच्या प्रकृतीस प्राणांतीही विकार होत नसतो ! ”

वदनं दशनविहीनं वाचो न परिस्फुटा गता शक्तिः ॥
अव्यक्तेंद्रियशक्तिः पुनरपि बाल्यं कृतं जरया १६३

जरेनें पुनः बाल्यावस्था प्राप्त केली. कशी ? तर मुख दंतविरहित झालें
वाणी अस्पष्ट झाली; शक्ति गेली; आणि सगळ्या इंद्रियांचें सामर्थ्य
अव्यक्त झालें ! ”

✓ यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ॥

चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता १६४

“ जसें मन तशीच वाणी, आणि जशी वाणी तशीच कृति; याप्रमाणें जे
सज्जन असतात त्यांचें चित्त, वाणी, आणि क्रिया हीं तिन्हीं एकरूप असतात ! ”

दंपत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाऽऽकर्णितं यद्वच-
स्तत्प्रातर्गुरुमंनिधौ निगदतस्तस्योपहारं वधूः ॥

कर्णालंबितपद्मरागशकलं विन्यस्य चंचूपुटे
व्रीडार्ता प्रकरोति दाडिमफलव्याजेन वाग्बंधनम् १६५

अमरुशतक.

“स्त्रीपुरुषांचें रात्रीचें बोलणें चाललें असतां तें घरांतील राघूनें ऐकून तें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वडील माणसां देखत तो बोलूं लागला. तेव्हां स्त्रीस लज्जा प्राप्त होऊन तिनें आपल्या कानांतील माणकाचा दागिना काढून डाळिंबाच्या मिषानें पोपटाच्या तोंडांत दिला. आणि त्याचें तोंड बंद करून टाकलें!”

एको देवः केशवो वा शिवो वा एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ॥

एको वासः पत्तने वा वने वा एका भार्या सुंदरी वा दरी वा १६६

“कोणता तरी एक देव असावा, केशव कीं शिव; एक मित्र असावा राजा किंवा यति; राहावे, तर एक शहरांत किंवा वनांत; आणि स्त्री म्हटली तर एक सुंदरी तरी असावी, किंवा आपली दरी पतकरावी (म्हणजे अरण्यवास करावा) !”

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरीरघः स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ॥
हरति करसमूहं खे शशांकस्य मेघो नृप इव पुरमध्ये मंदवीर्यस्य शत्रोः १६७

मृच्छकटिकम्

मेघावर परचक्राचें रूपकः—“वाऱ्यानें ज्याचा वेग तीव्र झाला आहे, मोठाल्या धारा हीच ज्याची शरपंक्ति आहे, गर्जना हाच ज्याचा पटहनाद होय, विजेचें स्फुरण हीच ज्याची पताका फडाडते आहे, असा मेघ आकाशाचे ठायीं चंद्राच्या करसमूहाचें (किरण समुदायाचे, पक्षी करभाराचें) हरण करीत आहे; कीं ज्याप्रमाणें दुर्बळ झालेल्या शत्रूस त्याच्या नगरींत गांठून एकादा राजा त्याची दुर्दशा करून त्याचेपासून करभार घेतो तद्वत्.

माघश्रोत्रो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविद्यः

श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ॥

श्रीदंडी टिंडिमारुयः श्रुतिमुकुटगुरुर्भल्लटो भट्टवाणः

ख्याताश्चान्ये सुबंधवादय इह कृतिभिर्विश्वमाहादयंति १६८

विश्वगुणादर्श.

संस्कृत कवींची मालाः—“ माव, चोरकवि, मयूर, मुरारी, उत्तम विद्यापदलेला असा भारवी, श्रीहर्ष, कालिदास, भवभूति, भोजराजा. दंडी, डिंडिम, वेदविशारद असा भल्लट, बाणभट्ट, आणि सुबंधु आदिकरून इतर दुसरे कविही आपल्या कृतींनी विश्वास आल्हाद देतात. ”

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ॥

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पंचबाणस्तुः बाणः

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय १६९.

जयदेव

“ ज्या कविता वधूचा चोर हा चिकुरनिकर (केश पाश), मयूर हा कर्णपूर (कर्णभूषण) भास हा हास (हास्य), कविकुलाचा केवळ गुरूचा म्हणजे कविश्रेष्ठ जो कालिदास तो जिचा विलास, हर्ष हा हर्ष (चित्ताचा उल्हास) आणि बाण हा जिच्या हृदयांत संचार करणारा साक्षात् पंचबाण (मदन) होय, ती कोणाच्या चित्तास मोडून टाकीत नाही ! ”

साक्षी पाणिनिपीडनस्य कुचयोराजन्मबंधुश्च मे

मुद्रांकोऽयमनंगलेखविधिषु द्यूतगलहे बंधकः ॥

अंतः शून्यमिव प्रियेण हृदयं मूर्तं मयि प्रेषितं

चक्षुर्मंगलमंगुलीयकमणिः सोऽयं चिराद्वीक्ष्यते १७०

कोणी विरही पुरुषानें आपल्या खींचे काहीं सांत्वन करण्याकरितां तिजकडे आपली आंगठी पाठविली. तिजकडे पाहत असतां तिच्या सखीनें विचारल्यावरून ती सांगतेः—

“ हा अंगुलीयमणि उरोजनिपीडनाचा साक्षी होय, याची आणि माझी विवाहापासून आजपर्यंत सारखी प्रीत जडली आहे, मदनलेखांचे प्रसंगीं मुद्रण करण्यास हाच उपयोगी पडे, आणि द्यूताचे प्रसंगीं हा पणाचे जागीं होई; तर माझ्या प्रियानें विरहोत्कीर्ण आपले हृदयच जणो काय असा जो हा मणि पाठविला आहे त्याकडे केव्हांपासून मी मोठ्या प्रेमानें बघतें आहे ! ”

विकृतिं नैव गच्छन्ति दुष्टसंगेन साधवाः ॥

आवेष्टितो महासपैश्वंदनः किं विषायते १७१

“ दुष्टांची निरंतर संगति असतांही साधु विकृतीतें पावत नसतात. पहा मोठ्या मोठ्या सर्पांनीं सदां वेष्टिलेला असतांही चंदन विषारी होतो काय ? ”

वचस्तत्रैव वक्तव्यं यत्रोक्तं सफलं भवेत् ॥

स्थायीभवति चात्यंतं रंगः शुक्लपटे यथा १७२

“ त्याच ठिकाणीं भाषण करावें कीं जेथें त्याची सफलता होईल, आणि तें पूर्णपणें ठसून राहील; कीं जसा पांढऱ्या कापडावर रंग चांगला उमटतो ! ”

क्षणं सरलवीक्षणं क्षणमपांगसंघीक्षणं

क्षणं रजसि खेलनं क्षणमतीव भूषादरः ॥

क्षणं द्रुततरा गतिः क्षणमतीव मंदा गतिः

क्षणक्षणविलक्षणं जयति चेष्टितं सुभ्रुवः १७३

कवि मुग्धावस्थेचे विलास वर्णितोः—“ क्षणभर सरळ पाहणें, क्षणभर चोरून पाहणें, क्षणभर धुळींत खेळणें, क्षणभर दागदागिन्यांची हौस करणें; क्षणभर सत्वर चालणें, क्षणभर मंदगति दाखविणें; याप्रमाणें यौवनांत येऊं लागणाऱ्या स्त्रीचे विलास क्षणोक्षणीं विलक्षण दिसून येतात ! ”

मार्तंडमंडलनिभं भवतः प्रतापं ये वर्णयन्ति न हि ते कवयः प्रवीणाः ॥

अंभोनिधौ विलयमेति परं पतंगः पारं प्रयाति जलधेश्च भवत्प्रतापः १७४

“ हे राजा ! तुझा प्रताप सूर्यमंडलासारखा आहे असें जे कवि वर्णन करतात ते मूढ होत; कां कीं सूर्याचें तेज तो समुद्रांत बुडाला ह्मणजे विलयास पावतें; आणि तुझा प्रताप तर समुद्राच्याही पलीकडे जातो ! ”

गुणवानपि नोपयाति पूजां पुरुषः सत्पुरुषैरकथ्यमानः ॥

न हि सौरमणिः स्वभावकांतिं रविपादैरानेधिष्ठिताः करोति १७५

“ पुरुष स्वतः जरी मोठा गुणवान् असला, तरी थोरांनीं जोंवर त्याची प्रशंसा केली नाही तोपर्यंत तो लोकमान्यतेस पात्र होत नाही. पहा कीं, सूर्यकांत स्वभावतः तेजस्वी असतांही सूर्यकिरणांच्या अधिष्ठानाशिवाय त्याचें तेज बाहेर पडत नाही ! ”

पात्रापात्रविवेकोऽस्ति धेनुपन्नगयोरिव ॥

दृणात्संजायते क्षीरं क्षीरात्संजायते विषम् १७६

“ दान करते समयीं पात्रापात्र विचार जो करावा लागतो त्याचा प्रकार असा आहे;— पहा, गायीला गवत घातलें तर त्यापामून दूध उत्पन्न होतें; आणि सर्पाला दूध घातलें तर त्याचें विष होतें ! ”

आशाया ये दासास्ते दासाः सर्वलोकस्य ॥

आशा येषां दासी तेषां दासायते लोकः १७७

“ जे धनतृष्णेचे दास ते साऱ्या लोकांचे दास होतात; आणि आशा ज्यांची दासी ह्मणजे धनप्राप्तीविषयीं जे केवळ उदासीन असतात त्यांचें दास्य सर्व लोक करतात. ”

दोषाकरः शिरसि तेऽस्ति गले द्विजिह्वः

पाषाणजा सहचरी पशुरांतरंगः ॥

दुखं निवेदयति को मम दीनबंधो

त्वं चेत्रिलोचन निमीलितलोचनोऽसि १७८

कोणी भक्त शिवास ह्मणतो—“ हे तिलोचना ! दोषाकर (चंद्रपर्शी, दोषमय) तर तुझ्या शिरीं आहे, कंठभागीं द्विजिह्व (सर्प; चहाड) आहे, तुझी सखी पाषाणजा (पर्वतकन्या; व यास्तव अर्थातच कठोर हृदयाची) होय, आणि घरचा मोठा विश्वासुक सेवक तो पशु (नंदी) आहे; मग इतकें असून तूंही जर डोळे मिटून राहशील (ध्यानस्थ असशील), तर हे दीन-बंधो ! माझे दुःख तुला कोण येऊन सांगेल ? ”

असद्भिः शपथेनोक्तं जले लिखितमक्षरम् ॥

सन्निस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम् १७९

“ दुष्ट मनुष्यांनीं शपथपूर्वक सांगितलेलें अक्षरही पाण्यावरच्या रेघे-सारखे होय; पण सज्जनांनीं सहज बोललेलें वचन शिळेवर लिहिल्याप्रमाणें ! ”

उद्योगः कलहः कंठूर्ध्वं मद्यं परस्त्रियः ॥

आहारो मैथुनं निद्रा सेव्यमानं तु वर्धते १८०

“ उद्योग, कलह, खरूज, जुवा, मद्य, परस्त्री, भोजन, सुरत, निद्रा,— हीं सर्व जितकीं सेवावीं तितकीं वाढतात. ”

नक्षत्राणि बहूनि संति परितः पूर्णोदयान्यंबरे

तैः किं शांतिमुपैति दीर्घतिमिरं किं बार्धिरुज्जृंभते ॥

किं स्यादार्तचकोरपारणविधिर्भ्रातः सुधादीधिते
तन्नूनं भुवनैकतापशमनः श्लाघ्यस्तवैवोदयः १८१

“ आकाशांत चोहोंकडे पुष्कळ नक्षत्रें पूर्ण उदयास पावून लकाक-
ताहेत पण त्यांच्या योगानें रात्रीचा निविड अंधकार लयास जाईल काय ?
समुद्र वर उचंबळेल काय ? व तृषित जे चकोर त्यांचें समाधान होईल
काय !—यास्तव हे मित्रा चंद्रा ! केवळ तुझ्याच उदय भुवनाच्या ताप-
शमनार्थ अपेक्षित आहे, व तोच श्लाघ्य होय ! ”

निद्रामीलितलोचनो मृगपतिर्यावद्गुहां सेवते
तावत्स्वैरममी चरंतु हरिणाः स्वच्छंदसंचारिणः ॥
उन्निद्रस्य विधूतकेसरसटाभारस्य निर्गच्छतो
नादे श्रोत्रपथं गते गतधियः संत्वेव दीर्घायुषः १८२

“ जोंपर्यंत सिंह हा निद्रिस्त होत्साता गुहेचा आश्रय करून आहे,
तोंवर हे स्वच्छंद संचार करणारे हरिण चोहोंकडे फिरोत; पण तो जागा
होऊनच आपलें आयाळ झाडून बाहेर निघाला असतां व त्याची गर्जना
कर्नी पडली असतां हे मूढ मृग दीर्घायु असोत ह्मणजे झाले ! ”

हस्तांभोजे वदनमलकानायतान्वाहुयूले
द्वारे स्वैरं नयनमधरे तर्जनीं संनिधाय ॥
दीर्घोच्छ्वासं विरतविषयास्वादमुत्कंठितोष्णं
मुग्धाक्षी त्वां हृदि विदधती बाष्पमाविष्करोति १८३

विरहिणीचें वर्णनः—“ हातावर तोंड टेकून, केश खांद्यावरून मोकळे
सोडून, अधरोष्ठावर तर्जनी ठेवून, उत्कंठितत्वामुळें दीर्घ व उष्ण निःश्वास
टाकणारी, व विरक्त झालेली, अशी ती सुंदरी केवळ तुझा निदिध्यास घेऊन
अश्रुयुक्त होत्साती वारंवार दाराकडे पहात आहे ! ”

ब्रह्मन्नध्ययनस्य नैष समयस्तूष्णीं बहिः स्थीयतां
स्वल्पं जल्प बृहस्पते जडमते नैषा सभा वज्रिणः ॥
वीणां संहर नारद स्तुतिकथालापैरलं तुंबुरो
सीतासल्लकभल्लभमहृदयः स्वस्थो न लंकेश्वरः १८४

सीतेनें तिरस्कार केला असतां अस्वस्थ हृदय झालेला असा रावण विर-
हशय्येवर मदनपीडित होत्साता तळमळत होता. तेव्हां त्याचे द्वारपाळ बा-
हेर जाऊन देवांस धमकावितात:—“ ब्रह्मदेवा ! ही अध्ययनाची वेळ नव्हे,
बाहेर मुकाट्यानें बसावे; बृहस्पते ! मूर्खासारखी बडबड किती करतोस, ही
कांहीं इंद्राची सभा नव्हे, आपलें पांडित्य अंमळ पुरें कर; नारदा ! तूं
आपली वीणा आटोप:—हे तुंबरो ! स्तुतिपाठ सध्यां बस कर. कां तर, म-
हाराजांची स्वारी सीतेच्या पक्षरूप भाल्यानें विद्धहृदय झाली असून त्यांस
आज चैन नाही ! ”

आवृणोति यदि सा मृगीदृशी स्वांचलैर्न कुचकांचनाचलम् ॥

भूय एव बहिरेति गौरवाद्बुद्धतो न सहते तिरस्क्रियाम् १८५

“ ही मृगनयना आपल्या कुचरूप कांचनपर्वतास जरी पदरानें झांकित
आहे तरी ती गौरवास्तव पुनः प्रकट होऊं पहातोच; सारांश स्वभावेंकरूनच
जो उन्नत असतो त्यास अपमान कधीं सहन होत नसते ! ”

यत्पादाः शिरसा न केन विधृताः पृथ्वीभृतां मध्यत-
स्तस्मिन्भास्वति राहुणा कवळिते लोकत्रयीचक्षुषि ॥

खद्योतैः स्फुरितं तमोभिरुदितं ताराभिरुज्जृम्भितं

घ्नूकैरुत्थितमाः किमत्र करवै किं केन नो चेष्टितम् १८६

“ जगत्रयाचा चक्षु जो तेजस्वी सूर्य, कीं ज्याचे पाद (पाय—किरण)
पर्वत श्रेष्ठांनींही शिरसा वंद्य केले, त्याचा राहूनें क्षणमात्र ग्रास केला अस-
तां काय काय चमत्कार झाले पहा!—काजवे चमकूं लागले, गिरिकंदरांत द-
डलेला अंधकार पुनः पुढें सरसावला, तारे उदय पावले; फार काय सांगावें,
क्षुद्र वैरी जे घ्नूक ते सुद्धां उठले ! ” ही अर्थातच अन्योक्ति होय.

दातुरुन्नतवित्तस्य गुणयुक्तस्य चार्थिनः ॥

दुर्लभः खलु संयोगः सद्बीजक्षेत्रयोरिव १८७

“ मोठा श्रीमंत दाता आणि सत्पात्रार्थी यांचा संयोग उत्तम बीज
आणि उत्तम क्षेत्र यांच्या प्रमाणें मोठा दुर्लभ होय. ”

दिगंते खलंती सरसहृदयानंदजननी

मया नीता भोजक्षितिपनगभीमंत्र कविते ॥

अकस्मादुन्मीलत्वलवदनवल्मीकरसना—

भुजंगीदष्टांगी शिव शिव समाप्तिं गतवती १८८

“ हे माते कविते ! तू जी दिगंतीं भ्रमण करणारी व रासिकांच्या हृदयास आनंद देणारी, त्या तुला मी भोजराजाच्या नगरास नेली; पण तेथे अकस्मात् खलवदनरूप वारुळांतून जिव्हारूप नागीण निवून तिनें तुला दंश केला, आणि तुझा अंत झाला ! हरहर ! ”

पिंडे पिंडे मातिभिन्ना कुंडे कुंडे नवं पयः ॥

जातौ जातौ नवाचारा नवा वाणी मुखे मुखे १८९

“ मनुष्या मनुष्याची बुद्धि निराळी असते; कुंडा कुंडांत निरनिराळ्या प्रकारचें पाणी असतें; दर एक जातीचें निराळे आचार असतात; आणि निरनिराळ्या लोकांची निरनिराळी भाषा असते. ”

नहि ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्वं गुगेज्येष्ठत्वमुच्यते ॥

केतकीवरपत्रेषु लघुपत्रस्य गौरवम् १९०

“ श्रेष्ठत्व जें गणिलें जातें तें वयावरून नव्हे, तर गुणावरून गणतात. पहा ! केवड्याच्या पानांत जें अत्यंत लहान असतें त्याची योग्यता विशेष ! ”

यदि स्मरामि तन्वंगीं जीविताशा कुतो मम ॥

अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किंम् १९१

कोणी विरही पुरुष ह्मणतो—“ प्रियतमचें स्मरण जर माझ्या ठायीं राहिल, तर मग वांचण्याची आशा नकोच; आणि तिचें विस्मरण पडून जर मी जीवंत राहीन, तर मग तें जिणें केवळ भारवत होय ! ”

ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ॥

प्रभवो नाधिगंतव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च १९२

“ ऋषि, नद्या, आणि थोर पुरुषांचें कूळ यांचें मूळ शोधीत वसूं नये; त्याप्रमाणें स्त्रियांच्या दुराचरणाचेंही. ” *

नैव व्याकरणज्ञमेव पितरं न भ्रातरं तार्किकं

मीमांसानिपुणं नपुंसकमिति ज्ञात्वा निरस्तादरा ॥

* लोकांत ह्मण आहे, “ नदीचें मूळ आणि ऋषीचें कूळ पाहूं नयेत. ”

दूरात्संकुचितेव गच्छति पुनश्चांडालवच्छांदसं
काव्यालंकरणज्ञमेव कविताकांता वृणति स्वयम् १९३

“कविताकांता ही वैय्याकरणास पित्यासमान व तर्कज्ञास भ्रात्यासमान मानून त्यांचा अंगीकार करीत नाही, मीमांसकास तर षंड समजून त्यांचा तिरस्कार करते, आणि वैदिकाचा तर चांडालप्रमाणे विटाळ मानून त्यापासून संकोच पावून दूर निवून जाते; परंतु काव्यालंकार जाणणारास मात्र आपण होऊन वरते ! ”

उदंडे भुजदंडे तव कोदंडे परिस्फुरति ॥

अरिमंडलरविमंडलरंभाकुचमंडलानि वेपंते १९४

“हे राजा तुझ्या प्रबळ भुजदंडावर धनुष्य चढलें असतां शत्रूंचें मंडळ सूर्यमंडळ, आणि रंभेचें कुचमंडळ, हीं तिन्हीं कंपायमान होतात. ” ह्यगजे शत्रूंचा थरकांप होतो, सूर्यास रजःपटलाचा धाक पडतो, आणि रंभादि अप्सरा भावी वीरालिंगनाची उत्प्रेक्षा करून हर्षकंपित होतात.

किं जन्मना महति किं पितृपौरुषेण

शक्त्यैव याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् ॥

कुंभो हि कूपमपि शोषयितुं न शक्तः

कुंभोद्भवेन मुनिनांऽबुधिरेव पीतः १९५

“मोठ्या कुलांत जन्म पावून काय उपयोग आहे ? व बापाचा पराक्रम मुलाच्या काय कामाचा ? पुरुष जो प्रतिष्ठा पावतो तो स्वतःच्याच सामर्थ्यावर पावतो. पहा कीं, मातीच्या घड्यास विहीर सुद्धां शोषून टाकण्याची शक्ति नसते, पण त्यापासून जन्म पावलेला जो मुनि (अगस्त्य) त्यानें समुद्राचेंही प्राशन करून टाकलें ! ”

वेश्यानामिव विद्यानां मुखं कैः कैर्न चुंबितम् ॥

हृदयग्राहिणस्तासां द्वित्राः संति न संति वा १९६

“वेश्यांप्रमाणें विद्यांचें मुखचुंबन नुसतें कोण करीत नाही ? परंतु त्यांचें हृदय ज्यांच्या हातीं लागलें आहे असे दोन तीनच असतात किंवा नसतात ! ”

स्वस्त्यस्तु विद्भुमयनाय नमो मणिभ्यः

कश्याणिनी भवतु मौक्तिकशुक्तिमाला ॥

प्राप्तं मया सकलमेव फलं पयोध
यद्दास्यैर्जलचरैर्न विदारितोऽस्मि १९७

“ हे समुद्रा ! तुझी पोंवळाची वनें सुखानें असोत; तुझ्या रत्नांस मात्रा नमस्कार असो; व मोतीं शिंपांचेही निरंतर कल्याण असो; मला सगळें येवढ्यानेच पावले कीं, तुझ्या पोटांतल्या क्रूर जलचरांच्या तडाक्यांतून मी धडपणीं वर निवून आलों ! ” ही अर्थात आन्योक्ति होय.

ताते सुतानां सुरतैःगनानां स्तुतौ कवीनां समरे भटानाम् ॥
त्वंकारयुक्ता हि गिरः प्रयुक्ता रसाधिकाश्चास्तुरा भवंति १९८

“ वापाशीं मुलगा लडिवाळपणानें बोलत असतां, स्त्रियांच्या रतिप्रसंगीं, कवि राजांचें स्तोत्र गात असतां तसेंच योद्ध्यांच्या समरप्रसंगीं, ‘तूं’ या शब्दानें बोललेलीं भाषणें रसाधिक होऊन अधिक रम्य होतात ! ”

ते बंध्यास्ते महात्मानस्तेषां लोके स्थिरं यशः ॥

यैर्निबद्धानि काव्यानि ये वा काव्ये प्रतिष्ठिताः १९९

“ तेच बंधू, तेच महात्मे, आणि त्यांचेंच यश लोकांचें ठायीं चिरकाल राहणारें आहे, कीं ज्यांनीं काव्यें रचलीं, किंवा जे त्यांत प्रतिष्ठित झाले आहेत, ह्मणजे ज्यांचें त्यांत यशोवर्णन केलेलें आहे. ”

रूपं सुदर्शनं ते वदनं पद्मं च नंदको हासः ॥

वससि न हरेः करे किं त्वं किल कौमोदकी गोपि २००

“ हे गोपि ! तुझें रूप सुदर्शन (दिसण्यास सुरेख; पक्षीं, कृष्णाचें चक्र) आहे; तोंड पद्म आहे, हास्य नंदक (आनंदविणारें; पक्षीं, विष्णूचा खडग) आहे; आणि तूं स्वतः कौमोदकी (पद्मिन; पक्षीं, विष्णूची गदा) आहेस; मग हरीच्या करीं कां रहात नाहींस ? ”

अविवेकात्पीडयातां स्थितमन्योन्यमंडलम् ॥

कुट्टपाणां कुचानां च तपनाय समुल्लूच्यः २०१

“ विवेकशून्यत्वास्तव एकमेकांच्या मंडलास पीडा करणारे (पक्षांतरीं, निरंतरत्वास्तव परस्पर सल्लग्न असणारे) असे दुष्ट राजे व कुच यांची उन्नति झाली असतां त्यास पतन घडणारच ! ”

अकर्णमकरोच्छेषं विधिब्रह्माडभंगधीः ॥

श्रुत्वा रामकथां रम्यां शिरः कस्य न कंपते २०२

“ ब्रह्मदेवानें शेषास कर्णहीन उत्पन्न केलें कीं ब्रह्मांडाचा भंग होऊं नये; कारण रम्य जी रामकथा ती कार्णी पडली असतां कोणाचें शिर आनंदांनें कंपायमान होत नाही ?

आरोग्यं विद्वत्ता सज्जनमैत्री महाकुले जन्म ॥

स्वाधीनता च पुंसां महदैश्वर्यं विनाऽप्यर्थैः २०३

“ आरोग्य, विद्वत्त्व; सज्जन पुरुषांचा समागम, मोठ्या कुलांत जन्म आणि स्वतंत्रता, हीं पांच संपत्तिशिवाय पुरुषांस मोठीं ऐश्वर्यें होत. ”

शूली जातः कदशनवशाद्भैक्ष्ययोगात्कपाली

वस्त्राभावाद्भगवसनः स्नेहगून्याज्जटावान् ॥

इत्थं राजन्तव परिचयादीश्वरत्वं मयाऽऽप्तं

तस्मान्मह्यं किमिति कृपया नार्धचंद्रं ददासि २०४

कौणी एका कवीनें राजापुढें आपलें दैन्य भाकलें असतांही त्यानें द्वारपालाकडून त्यास घालवून दिलें, तेव्हां तो उलटून राजास ह्मणतोः—

“ हे राजा ! मी कदनाच्या भक्षणें करून शूली (शूलधारी-शूलव्यथित) झालों; भिक्षा मागण्यानें कपाली (कपालधारी शिव) झालों; वस्त्रें नेसण्यास व पांघरण्यास नसल्यानें दिगंबर (दोन्ही अर्थ प्रसिद्धच आहेत) झालों; स्नेहाच्या (तेलाच्या) शून्यत्वास्तव जटाधर झालों;—मग याप्रमाणें तुझ्या परिचयास्तव मला ईश्वरत्व (राजत्व-शिवत्व) प्राप्त झालें असतां तूं कृपायुक्त होऊन मला अर्द्धचंद्र (पर्शी, गचांडी) देतोस यांत मजला कसचें ! ”

न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ॥

सर्वाण्यंगानि मे यांति नेत्रतां किमु कर्णताम् २०५

कौणी स्त्री आपल्या सखीस सांगते—“ प्रिय जवळ येऊन गोड गोष्टी सांगूं लागला असतां माझे सर्व शरीरावयव नेत्र होतात कीं कर्ण होतात, हें मला कळत नाही. ” ह्मणजे दोन्ही इंद्रियांच्या शक्ति सारख्याच वेधून जातात.

मारात्परः शूरतरो न कश्चित्पराभवः स्त्रीहरणान्न चान्यः ॥

तथाऽपि नाब्धि प्रविवेश रामो बबन्ध सेतुं विजयी सहिष्णु २०६

“मदनाहून दुसरा कोणी अधिक वीर नाही, व स्त्रीहरणाहून दुसरी अपमानकारक गोष्ट नाही ; तरी रामाने उतावेळपणाने समुद्रांत उडी घातली नाही, तर धीर सेतूचे बंधन केले.”

अदृष्टमुखभंगस्य युक्तमंधस्य याचितुम् ॥

अहो वत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते २०७

“आंधळेपणामुळे ज्यास मनुष्याची क्रोधचर्या दिसत नाही अशाने याचना केली असता एकवेळ चालेल; पण ज्याला डोळे आहेत अशाने दैन्य भाकणे हे केवढे दुःखास्पद आहे !”

पयोधेः सर्वस्वं शिरसि धृतवान्यं नृपगणः

पणो यस्य क्षोणी चतुरुदधिसीमावधिरभूत् ॥

स एवायं देवाच्छबरवनितापाणिपतितो

मणिर्मेषग्रीवाद्दिगुणगुणवद्धो विहरति २०८

“जे रत्न समुद्राचे सर्वस्वभूत असून ज्यास मोठेमोठे राजे मस्तकाचेठार्यां धारण करते झाले; आणि ज्याचे मोल समुद्रवल्यांकित सकल पृथ्वी होती; तो दुर्दैवाने भिल्लिणीच्या हाती लागला असता मेढ्याच्या गळ्यांत दोहेरी दोऱ्याने बांधला जाऊन आतां विहार करित आहे !”

आपातालगभीरे मज्जाति नीरे निदाघसंतप्तः ॥

न स्पृशति पल्वलांभः पंजरशेषोऽपि कुंजरः क्वपि २०९

“हत्ती रोड होऊन अस्थिपंजररूप जरी झाला, तरी पाताळापर्यंत खोल अशा डोहांतच ग्रीष्मकाळच्या शरीरदाहास शमविण्याकरितां बुडी मारतो; डबक्याच्या पाण्यास शिवतही नाही !”

क्षपाः क्षामीकृत्य प्रसभमपहृत्यांबु सरितां

प्रताप्योर्वी सर्वा तरुगहनमुच्छोप्य सकलम् ॥

क्व संप्रत्युष्णांशुर्गत इति तदालोकनपरा-

स्ताडिदीपा लोकं दिशि दिशि चरंतीव जलदाः २१०

वर्षाकालांतील रात्रीचें वर्णनः—“ रात्रीस कृश करून टाकून, नद्यांचें पाणी बळेंच हरण करून, साऱ्या पृथ्वीस अत्यंत तप्त करून, झाडांचे कुंज सारे वाळवून टाकून, सूर्य कोणीकडे नाहीसा झाला म्हणून विद्युल्लतारूप दीपिका घेऊन साऱ्या दिशा मेघ जणोकाय शोधत आहेत ! ”

स्वेदस्ते कथमीदृशः प्रियतमे त्वन्नेत्रवह्नेर्विभो
कस्माद्वेपितमेतदिदुवदने भोगिंद्रभीतेर्भवम् ॥

रोमांचः कथमेष देवि भगवन्गंगांभसः शीकरै-
रित्थं भर्तारि भावगोपनपरा गौरी चिरं पातु वः २११

गौरीहर संवादः—“ हे प्रियतमे ! तुझ्या अंगावर हे स्वेदविंदु कशा-
मुळें दिसतात ? हे विभो ! तुझ्या नेत्राग्नीच्या योगानें; हे इंद्रुवदने हा कंप
कशामुळें उत्पन्न झाला आहे ? महासर्पाच्या भीतीनें; हे देवि ! या रोमांचांचें
कारण काय ? हे भगवान् गंगेचे तुषार;—याप्रमाणें प्रणयानें उत्पन्न झाले-
ल्या वृत्ति जिनें शिवापाशीं लपविल्या ती पार्वती तुमचें रक्षण करो ! ” हा
छेकापन्हति अलंकार होय.

तमस्तोम भृशं सोममंडलोपरि राजसे ॥

धूमपानेन किं नाम धाम गम्यमतःपरम् २१२

“ हे अंधकारसमूहा ! तूं चंद्रमंडलाच्यावर फार शोभा पावत आहेस.
धूमपानरूप तपश्चरणानें याहून उत्तम स्थान तुला कोणतें प्राप्त व्हावें ? ”
या श्लोकांत अंधकारसमूह हा केशकलाप होय, चंद्रमंडल मुख होय व धूम-
पान सुगंधी द्रव्यांची धुरी होय. ”

करे वेणीमेणीसदृशनयना स्नानत्रिरतौ

दधाना हर्म्याग्रे हरनयनतेजोहतमपि ॥

इयं मुग्धा दुग्धांबुधिवहलकलोलसदृशा

दृशा वारं वारं मनसिजतरुं पल्लवयति २१३

“ नाहणें होऊन गच्चीवर हातांत केश धरून उभी राहिलेली ही मृगन-
यना क्षीरसागराच्या कल्लोलाप्रमाणें धवल अशा दृष्टीनें शिवाच्या नेत्राग्नीनें
दग्ध झालेल्या मदनवृक्षास वारंवार पालवीत आहे ! ”

किं छत्रं किं नु रत्नं तिलकमथ तथा कुंडलं कौस्तुभं वा
चक्रं वा वारिजं वेत्यमरयुवतिभिर्यद्भ्रालिद्वेषिदेहे ॥
ऊर्ध्वं मौलौ ललाटे श्रवसि हृदि करे नाभिदेशे च दृष्टं
पायात्तद्वोऽर्कविंबं स च दनुजरिपुर्वर्धमानः क्रमेण २१४

“वामनावतारी विष्णूनें आपले प्रचंड रूप एकदम प्रगट केलें असतां देवागनांस सूर्य हा प्रथम त्याच्या डोक्यावरील छत्र, नंतर शिरोभागीचें रत्न, नंतर कपाळावरचा टिळा, नंतर कानांतील कुंडल, नंतर हृदयावरील कौस्तुभ, नंतर हातांतील चक्र, आणि शेवटीं नाभिस्थानचें कमल, असें क्रमाक्रमानें वाटलें;—असा तो दैत्यरिपु व तें सूर्यविंब तुमचें रक्षण करो !”

दामोदरस्य मुरली कथं न भवति प्रिया ॥

विप्रयोगे गतप्राणा सप्राणाऽधरयोगतः २१५

“मुरली ही कृष्णास अत्यंत प्रियकर कां वाटणार नाही?—जी त्याच्या वियोगी गतप्राण होते; व अधराचा संयोग झाला असतां प्राणवती होते”

यो न संचरते देशान्यो न सेवेत पंडितान् ॥

तस्य संकुचिता बुद्धिर्घृतविंदुरिवांभसि २१६

जो देशांत करीत नाही, व पंडितांचा समागम करीत नाही, त्याची बुद्धि पाण्यांत जसा तुपाचा थेंब त्याप्रमाणें संकुचितच राहते.”

यस्तु संचरते देशान्यस्तु सेवेत पंडितान् ॥

तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलविंदुरिवांभसि २१७

“जो निरनिराळ्या देशांत फिरतो व पंडितांच्या समागमें राहतो, त्याची बुद्धि पाण्यांत जसा तेलाचा विंदु त्याप्रमाणें विस्तार पावत जाते !”

घटीयंत्रायते हारो नाभिकूपे मृगीदृशः ॥

संसेक्तुमिव लावण्यपयसा यौवनद्रुमम् २१८

“मृगनयनेच्या यौवनरूप वृक्षास लावण्यरूप उदकानें सिंचन करण्यास्तवच जणों काय हा मौक्तिकहार नाभिकूपावर घटीयंत्राप्रमाणें (राहटगांढग्याप्रमाणें) लोंबत आहे !” हें सावयव रूपक होय.

कृशोदरि निशा कृशा तदपि ते न मानः कृशः

पुरोदिगनुरागिणी तदपि नानुरागोदयः ॥

प्रसन्नमिदमंवरं तदपि न प्रसन्नं मनो
नदंति चरणायुधास्तदपि मौनमालंबसे २१९

कोणी पुरुषानें आपल्या प्रियतमेचा कोप दूर करण्याकरितां तीस उद्देशून परोपरीचीं अनुनयपूर्वक भाषणें केलीं, तरी तिची समजावणी होईना. शेवटीं रात्र सरत आली तेव्हां तो तीस ह्मणतो:—

“हे मानिनी ! रात्र कृश झाली तरी तुझा मान कृश होत नाही; प्राची दिशा अनुरागयुक्त (किंचित् आरक्त) झाली तरी तुझ्या अनुरागाचा (प्रेमाचा) अद्याप उदय होत नाही; हें आकाश प्रसन्न (स्वच्छ) झालें तरी तुजें मन प्रसन्न (प्रसादयुक्त) होत नाही; पहा ! चरणायुध (कुकट) शब्द करूं लागले तरी तूं अद्याप दृढ मौन धारण करून बसली आहेस ! ”

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगंडैर्गजै-

रंतः कंचुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरासादिता भूमयः ॥

आक्रांतं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मंदिरे

राजन्सैव चिरंतनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः २२०

कोणी कवि राजाच्या प्रतापाचें वर्णन करतो:—“ हे राजा ! तुझ्या शत्रूंच्या मंदिरांच्या द्वारभागीं अद्याप खड्ग (गेंडे; पक्षी, द्वाररक्षक) आहेत; बाहेर मदोदकानें खवणारे हत्ती आहेत (ह्मणजे आतां चोहोंकडे अरण्य झाल्यामुळें वनचर हत्ती तेथें दृष्टीस पडतात;) आंत तेजस्वी रत्नें धारण करणारे कंचुकी (सर्प, पक्षी, अंतःपुररक्षक) इकडून तिकडे वावरत आहेत; त्याप्रमाणेंच त्यांचें शय्यास्थानही महिषीनीं (ह्मणीनीं; पक्षी, राजस्त्रियांनीं) अधिष्ठित आहे. सारांश, फार दिवस राहिल्यानें तेथें रमलेली राज्यस्थिति अद्याप त्या शून्यस्थलीं नांदत आहे ! ”

कविता वनिता चैव स्वयमेवागता वरा ॥

बलादाकृष्यमाणा सा सरसा विरसा भवेत् २२१

“ कविता व तरुण स्त्री ही स्वतः होऊन आली असतां त्यांत मजा आहे; पण जर दोहोंचें बलानें आकर्षण केलें, तर दोघी मूळच्या सरस असल्या नरी वरील घर्षणाच्या योगानें अत्यंत विरस होतात ! ”

मुक्त मौक्तिकदाम हेमवलयश्रेणी समुत्सारिता
वासो नीलमुरीकृतं नियमितो मंजीरकोलाहलः ॥
गच्छंत्यास्तव साहसं न सहते तन्वांगि संगोपनं
धम्मिल्लच्युतमल्लिकापरिमलप्रौढो निशीथानिलः २२२

अभिसारिकैचें वर्णनः—हे तन्वांगि ! तूं कोणाच्या दृष्टीस पडूं नये ह्या
पूण मोत्यांचा हार टाकून दिलास, सुवर्णकंकणें काढून टाकलीस, नीळ वस्त्र
पांघरली आहेस, पैजणाचा नाद बंद केला आहेस; याप्रमाणें तूं आपणाकडून
सारा बंदोवस्त केला आहेस, पण तुझ्या शिरींच्या नवमल्लिकेच्या सुगंधानें
भरलेल्या मध्यरात्रसमयींच्या वायूस तुझे साहस सहन न होऊन तो तुला
प्रगट करूं पाहत आहे !” *

नोष्णस्वासं कलयति न वा गंडयोः पांडिमानं
दृष्टे वस्तुन्यपि च भजसि प्रत्यभिज्ञामभिज्ञा ॥
कौलं धर्मं वहसि बहलं तद्भुवं नंदसूनो-
र्वशीनादस्तव न सरले श्रोत्रदेशं विवेश २२३

“तूं उष्ण श्वास टाकित नाहीस, तुझ्या गालांवर पांढुरकी आली नाही,
पुढें असलेल्या पदार्थाविषयीं तुला भ्रांति न पडून तूं तो ओळखतेस, आणि
कुलांगनांची रीत तूं अजून अस्खलित चालविली आहेस; या सर्व चिह्नांवरून
मला वाटतें कीं, हे सरले ! नंदपुत्राचा वेणुनाद तुझ्या कर्णपथावर अद्याप
आला नाही !”

मुहुः स्वलति नीविका पुलकिता च गंडस्थली
दृशोरपि कृशोदरि स्फुरति रीतिरन्यादृशी ॥
वचोऽपि तव गद्गदं स्फुरदमंदचंद्रानने
मुरारिमुरलीरवः कथय किं समाकर्णितः २२४

* ‘मृच्छकटिक’ नाटकांत प्रथम प्रवेशांत विटाचें वसंतसेनेस अशाच प्रकारचें
भाषण आहेः—

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं
सौदामिनीव जलदोदरसंविलीना ॥
त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गंधश्च भीरु मुखराणि च नूपुराणि ॥

“ तुझी निरगांठ वारंवार सरकते, तुझ्या गाळांवर रोमांच उठले आहेत, नेत्रांची स्थितीही कांहीं चमत्कारिक झाली आहे आणि तुझा कंठ दाटून येऊन शब्द उमटेनासा झाला आहे, तर हे मंदोदरि ! हे पूर्णचंद्रानने ! मुरारीच्या मुरलीचा नाद तू ऐकिलास की काय ? ”

भ्रांत्वा दिग्बलयं दशास्यदमन त्वत्कीर्तिहंसी दिवं
याता ब्रह्ममरालसंगमवशात्तत्रैव गर्भिण्यभूत् ॥

पश्य स्वर्गतरंगिणीपरिसरे कुंदावदातं तथा

मुक्तं भाति विशालमंडकमिदं शीतत्वेषो मंडलम् २२५

चंद्रमंडलावर उत्प्रेक्षा:--“ हे दृशाननांतका ! तुझी कीर्तिहंसी सगळ्या-
दिशा फिरतां फिरतां स्वर्गास गेली, तेथें ब्रम्हदेवाच्या हंसाशी तिचा संगम
होऊन तेथेंच तिनें कुंदपुष्पाप्रमाणें धवल असें मोठें अंड टाकून दिलें, तें हें
चंद्रमंडल दिसत आहे ! ”

साक्षीकृत्य महेश्वरं समिरिजं स्वर्गापगायास्तटे
प्राणानां शरणं कलेवरधनं न्यासीकृतं सज्जनैः ॥

भूयो भूरितरैरुपायनितरैः संप्राथर्यमाना तु या

दातुं नेच्छति सा नु किं मुनिवरैर्धन्येति काशीर्यते २२६

शिव व पार्वती यांस साक्षी ठेवून गंगेच्या कांठीं प्राणांचें वसतिस्थान
जें शरीर तेंच धन सज्जनांनीं ठेव ह्मणून काशीपार्ष्णीं ठेवले असतां व नंतर
अनेक उपायांनीं तें पुनः मागितलें असतां तें ती पुनः परत देऊं इच्छीत
नाहीं; तर अशीस मोठमोठे मुनी धन्य ह्मणून वर्णितात ते काय ? या श्लो-
कांत व्याजनिंदा अलंकार आहे.

कस्तूरीयंति भाले तदनु नयनयोः कज्जलीयंति कर्ण-

प्रांते नीलोत्पलीयंत्युरसि मरकतालंकृतीयंति देव्याः ॥

रोमालीयंति नाभेरुपरि हरिमणीभेखलीयंति मध्ये

कल्याणं कुर्युरेते त्रिजगति पुरजित्कंठभासां विलासाः २२७

“ त्रिपुरारि जो शिव त्याच्या कंठाच्या कांतीचे विलास त्रिजगतांचें क-
ल्याण करोत; ते विलास कसे ? तर पार्वतीच्या कपाळावर वरील प्रभा कस्तु-
रीसारखी शोभते; व डोळ्यास कज्जलाप्रमाणें होते, कर्णाचे ठायीं नीलोत्प-

लपरी भासते, वक्षःस्थलावर पांचेच्या अलंकाराप्रमाणें दिसते, नाभिप्रदेशीं रोमावलीसारखी शोभते आणि कटीचे ठायीं पांचेची मेखलाच कीं काय असा भास होतो ! ”

स्फटिकमरकतश्रीहारिणोः प्रीतियोगा-
त्तद्वत्तु वपुरेकं कामकंसद्विषोर्वः ॥
भवति गिरिसुतायाः सार्धमंभोधिपुत्र्या
सदृशमूहसि कंठे यत्र सीमाविवादः २२८

” काम आणि कंस यांच्या शत्रूंचें स्फटिक व पाच यांची प्रभा हरणारे असें एकवट झालेलें शरीर तुमचें रक्षण करो; कीं, ज्याच्या कंठाचे ठायीं पार्वतीचा व लक्ष्मीचा प्रीतिपूर्वक सीमाविवाद होतो, ह्यणजे दोघांच्याही कंठप्रदेशाचा नीलवर्ण असल्यामुळें वरील दोघीस आपआपली हद्द कोठवर ही बरोबर समजत नाही ! ”

गतास्ते राजानः परतरणिभोजप्रभृतयो
गुणो दानं त्यागस्त्रयमपि च येषां स्थिरमभूत् ॥
गुणः कोदंडेऽद्य द्विरदवदने दानमधुना
सतां देशत्यागे निवसति वचस्त्याग इति च २२९

“ ते भोजप्रभृति राजे गेले, कीं ज्यांच्या ठायीं गुण, दान आणि त्याग (उदारता) हीं तिन्ही स्थिर असत; आतां पाहिलें तर गुण (दोरी) ही धनुष्याचे ठायीं, दान (मदोदक) हत्तीच्या गंडस्थळीं, आणि विद्वज्जनांनीं देशत्याग केला असतां त्यास कायती त्याग ही संज्ञा द्यावयाची ! ”

सस्यानि स्वयमत्ति चेद्रसुमती माता सुतं हंति चे-
द्रेलामंबुनिधिर्विलंघयति चेद्भूमिं दहेत्पावकः ॥
आकाशं जनमस्तके पतति चेदन्नं विषं चेद्भवे-
दन्यायं कुरुते यदा क्षितिपतिः कस्तं निरोद्धुं क्षमः २३०

“ पृथ्वीच शेते जर खाईल, आई मुलाला मारील, समुद्र वेलेंचें अतिक्रमण करील, अग्नि भूमीचें दहन करील, आकाश कोसळून लोकांच्या डोक्यावर पडेल, अन्न विष होईल, आणि राजा स्वतंत्र अन्यायानें आचरण करील, तर त्याला प्रतिबंध कोणी करावा ? ”

स्थिरत्वमचिरद्युतौ तमसि कोऽपि बंधग्रहो
विधौ किमपि सौरभं मधुनि काऽपि वर्णात्मता ॥
शिरीषनवदामनि स्फुरति कोऽपि शैलोदयो
वयोऽभिनववोधसस्तदिह मन्महे कौशलम् २३१

“ विद्युल्लतेचे ठायीं स्थिरत्व, अंधकारास बंधन, चंद्राचेठायीं सुंगंधा मधाचेठायीं मनोहर रंग, शिरीषपुष्पांच्या नव्या मालेचेठायीं विचित्र असा पर्वतोदय,—हें सर्व यौवनरूप अपूर्व ब्रम्हदेवाचें कुशलत्व होय असें आम्ही मानतो ! ” वरील विद्युल्लतादि कशाकशाचें सूचक होय हें रसिकास सहज समजणार आहे..

दिवचक्रं मृगतृणया कवलितं व्योमापि भास्वत्कर-
च्छायाभिः क्षुरितं तुषानलकणप्रायाश्च भूरेणवः ॥
पांथाः पल्लवसंकुलद्रुमलताकुंजे मुहुः शेरते
मज्जत्कुंजरताललोलितजलाः क्षुभ्यांति तोयाशयाः २३२

ग्रीष्मकालाचें वर्णनः—“ साऱ्या दिशा मृगजळांनीं व्याप्त झाल्या आहेत; आकाशही सूर्याच्या प्रखरकिरणांनीं जणो काय कांपलें आहे; पृथ्वीची धूळ आगीच्या ठिगण्यांप्रमाणें तप्त झाली आहे, पांथस्त लोक दाट पालवीच्या लताकुंजांत विसांवा घेत आहेत, आणि पाण्याचे डोह आंत पोहणाऱ्या हत्तींच्या क्रीडेनें क्षुब्ध होत आहेत. ”

विशाखांतं गता मेघाः प्रसवांतं हि यौवनम् ॥
प्रणामांतः सतां कोपो याचनांतं हि गौरवम् २३३

“ विशाखा लागल्या कीं मेघांची समाप्ति झाली, स्त्री प्रसूत झाली कीं तिचें तारुण्य संपलें, नमस्कार करण्यापर्यंतच सज्जनांचा कोप राहतो आणि जोंपर्यंत कोणापाशीं याचना केली नाहीं तोंवरच गौरव ! ”

किमिति सखे परदेशे गमयसि दिवसान्धनाशयं लब्धुम् ॥
वर्षति मौक्तिकनिकरं तव भवनद्वारि कांचनी वल्ली २३४

“ हे मित्रा ! धनराशीच्या लोभास्तव परदेशांत कालक्रमण कां करतोस ? अरे, तुझ्या दारीं सोन्याची वेल मोत्यांचा सडा टाकीत आहे ! ”

व्यंग्यार्थ उघडच आहे कीं, तुझी सुंदर स्त्री तुझ्या वियोगाच्या दुःखानें वरी विलाप करते आहे, तर येवढें कठीण मन करून दूरदेशीं कशाला हिंडतोस !

यदिवा याति गोविंदो मथुरातः पुनः सखि ॥

राधाया नयनद्वेद्वे राधानामविपर्ययः २३५

“हे सखि ! मथुरेहून पुनः जर कृष्ण जाईल, तर राधेच्या नेत्रद्वयाचे-
ठायीं ' राधा ' या नांवाचा विपर्यय दृष्टीस पडेल.” ह्यणजे तिच्या नेत्रांवाटे
अश्रु ' धारा ' चालेल !

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ॥

न छंदसा केनचिदुद्धृतं कुलं हिरण्यमेवार्जय निष्फला गुणाः २३६

“जे क्षुधित झाले त्यांस खावयाला व्याकरण उपयोगी पडत नाहीं;
तृषा लागली असतां काव्यांचा रस प्राशन करतां येत नाहीं; व छंदःशास्त्रा-
च्या योगानें कोणीं कुटुंबभरण केलें आहे असेंही नाहीं; तस्मात् सर्व गुण
निष्फळ समजून सुर्वणाच्या प्राप्तीचा तेवढा उद्योग करीत जा !”

पीतः क्रुद्धेन तातश्चरणतलहतो बल्लभोऽन्येन रोषा-
दाबाल्याद्विप्रवर्यैः स्ववदनधिवरे धार्यते वैरिणी मे ॥

गेहं मे छेदयंति प्रतिदिवसमुमाकांतपूजानिमित्तं

तस्मात्स्वन्ना सदाऽहं द्विजकुलनिलयं नाथ नित्यं त्यजामि २३७

“एकानें माझ्या बापास पिऊन टाकडा, दुसऱ्यानें नवऱ्यास लाथ मा-
रिली, माझी वैरिणी जी सरस्वती तिला विप्रवर्य नेहेमीं आपल्या मुखांत वा-
ल्यावस्थेपासून वागवतात. तसेंच उमेच्या नवऱ्याची पूजा करण्याकरतां माझ्या
धराचा (कमलाचा) दररोज छेद करतात. यास्तव सदां खिन्न होत्साती
मी ब्राह्मणाचें घर नेहेमीं वर्ज करत !”

मनसः परमाणुतां बद्धंतः कथमद्यापि न तार्किकास्त्रपंते ॥

कनकाचलजित्वरस्तनीनां युवतीनामपि यत्र संनिवेशः २३८

“मन हें परमाणुमात्र आहे असें ह्यणणारे जे तार्किक (तर्कशास्त्रवेत्ते)
त्यांस अद्याप लाज कशी वाटत नाही ? पहा कीं, त्याच परमसूक्ष्म मनाचे-
ठायीं कनकपर्वतास तुच्छ करणारे स्तन ज्यांचे अशा युवतींचाही रिचाव
होतो !” यांतिल तात्पर्य श्लेषरूपानें असें आहे कीं, कनकाचलास ह्यणजे

मेरूसही जिंकणारे (अर्थात् त्याहूनही विशाल) असे ज्यांचे शर यावि-
त्याही ज्या ठिकाणी मावतात त्याचे परिमाण इतके अत्यल्प कसे असेल

आपदो महतामेव ग्रहतामेव संपदः ॥

क्षीयते वर्धते चंद्रः कदाचिन्नैव तारकाः २३९

“ संपत्ति व विपत्ति ह्या दोन्ही दशा मोठ्यांसच लागू आहेत; पहा,
चंद्रालाच क्षयवृद्धि आहेत, तारकांस नाहीत ! ”

उष्ट्राणां च गृहे लग्नं गर्दभाः शांतिपाठकः ॥

परस्परं प्रशंसंति अहो रूपमहो ध्वनिः २४०

“ उंटांच्या घरीं लग्न उभें राहिलें असतां मंगलाष्टक म्हणायास गर्दभा-
भाचार्यांची योजना झाली; मग जावईबोवा व उपाध्येबुवा एकमेकांची प्रशंसा
करतात—‘ काय हो मनोहर रूप ! ’ ‘ कंठ तरी केवढा गोड हो ! ’ ”

मूर्खस्य पंच चिह्नानि गर्वी दुर्वचनी तथा ॥

हठी चाग्रियवादी च परोक्तं नैव मन्यते २४१

“ मूर्खाचीं हीं पांच चिन्हे आहेत,—गर्व, दुर्भाषण, हठवाद, कटुप्रलाप,
आणि कौणाचें एकायाचें ह्मणून नाही ! ”

खलः सत्क्रियमाणोऽपि ददाति कलहं सताम् ॥

दुग्धपुष्टोऽपि किं याति वायसः कलहंसताम् २४२

“ खलाचा सत्कार केला तरी तो सज्जनांशीं कलह केल्याशिवाय राहात
नाहीं; कसे ? तर कावळ्यास दुधानें जरी पोसला तरी तो कधीही कलहंस
होईल काय ? ”

धम्मिल्लं न परिष्करोति कुसुमैर्नालं करोत्याननं

लीलाकीरकिशोरमादरतया नालापयत्याकुला ॥

नोल्लासं प्रतिपद्यते न तनुते संलापमालीजनै-

र्म्हाना चंपकमालिकेव विपिनै मेनात्मजा वर्तते २४३

पार्वतीच्या विरहावस्थेचें वर्णनः—“ ही आपला भांग फुलांनीं भरित
नाहीं, मुखास मुशोभित करित नाही, दुःखित होत्साती साक्षेपानें क्रीडाशु-
काशीं बोलत नाही, उल्लासवृत्ती धारण करित नाही, सखीजनाशींही भाषण

करीत नृतर रानांत जशी चंपकमाला सुकून जाते त्याप्रमाणे ही मनेनी
कन्या खिद्युक्त झालेली आहे !”

मणिहारलता विभाति तन्व्याः कुचसिंहासनसीम्नि तस्थिर्वासम् ॥
अभिषेक्तुमनंगदेवराजं गलशंखाद्गलितेव दुग्धधारा २४४

“तन्वीने मणिहाररूप लता जी कंठाचेठायीं धारण केली आहे ती कुच
सिंहासनावर अधिरूढ झालेल्या कामदेवास अभिषेक करण्याकरितां शंखा
कृति जो कंठ त्यापामून गळणारी दुग्धधारच काय यापरि भासते !”

दातुः परोपकृतिनिर्भरचित्तवृत्तेरासन्नदूरगणना न हि संश्रितेषु ॥
भानुर्विकासयति हंत सरोजपंडं पाणिस्थपंकजसमं भुवनांतरेषु २४५

“परोपकाराविषयीं ज्याची चित्तवृत्ति सदां उल्हासयुक्त अशा दात्या
आश्रितजनाविषयीं दूरसमीपभाव कधीही असत नाही; पहा कीं, सूर्य
आपल्या हातांतील कमलाप्रमाणेच भुवनांतरी असणाऱ्या कमलसमुदायासह
विकासचितो !”

अक्षराणि समश्रेणीवर्तुलानि घनानि च ॥

परस्परविलग्नानि तरुणीकुचकुंभवत् २४६

अक्षरे हीं तरुणीकुचांप्रमाणे सारख्या उंचीचीं, वर्तुळ, घन आणि पर
स्पर अशीं असावी !”

वाच्यं तस्मै सहचरि भवद्भूरिविश्लेषवहौ

स्नेहैरिद्धे मम वपुरिदं कामहोता जुहोति ॥

प्राणानस्मै तदहमुचितां दक्षिणां दातुमीहे

तत्राऽऽदेशो भवतु भवतां यत्त्वमेषामधीशा २४७

कोणी विरहिणी आपल्या सखीबरोबर प्रियकरास निरोप धाडते:—

“हे सखी! त्याला असे जाऊन सांग कीं, स्नेह योगानें (‘स्नेह
शब्द श्लिष्ट आहे) वृद्धीस पावलेला जो विरहाग्नि त्यांत कामरूप यष्ट
माझ्या शरीराची आहुती देत आहे व अशा प्रसंगास उचित अशी प्राणरूप
दक्षिणा समर्पण करण्याचें माझे मनोगत आहे; पण त्याचें स्वामित्व

आपल्याकडे असल्यामुळे आपणास विचारायास धाडले आहे, तर याविषयी आज्ञा व्हावी ! ”

कीलालैः कुंकुमानां सकलमपि जगज्जालमेतन्निषिक्तं
मुक्ताश्चोन्मत्तभृंगा विघटिकमलक्रोडकारागृहेभ्यः ॥

उत्सृष्टं गोसहस्रं बहलकलकलः श्रूयते च द्विजानां

भाग्यैर्वृदारकाणां हरिहृदयदयिता सूयते पुत्ररत्नम् २४८

सूर्यावर उत्प्रेक्षा—“ इंद्राची पत्नी (प्राची) देवांच्या भाग्येकरून पुत्ररत्नास प्रसवली, ह्मणून साऱ्या जगभर केशराचे सडे पडले आहेत, उन्मत्त जे भृंग त्यास कमलबंधनरूप कारागृहांतून मुक्त केले आहेत, हजारों गाथी सोडून दिल्या आहेत आणि द्विजसमुदायाचा सारखा घोष होत आहे ! ”—‘ द्विज ’ शब्दावरील श्लेष व एकंदर वर्णनाचा दुसरा अभिप्राय मार्मिकांस सहज कळणार आहे.

उपमैका शैलूषी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ॥

रंजयति काव्यरंगे नृत्ययति च तद्विदां चेतः २४९

“ उपमा ही नटी निरनिराळे वेष घेऊन काव्यरूप रंगभूमीवर येते व तत्त्ववेत्ते जे सहृदय रसिक त्यांच्या चित्ताचे रंजन करून त्यास आनंदाने नाचवायाला लावते. ” हीं वेषांतरे रूपक, उत्प्रेक्षा, अपन्हृति, विरोधाभास, श्लेष इत्यादि होत.

रात्रिर्नारजनिकरा नीरजनिखरापरिष्कृता सरसी ॥

अपि भजते नवरसभा नवरसभावज्ञवर्जिता शोभाम् २५०

“ चंद्रहीन रात्र, कमलसमुदायाने न शोभणारे सरोवर आणि नवरस व अष्टभाव जाणणारे पंडीत जीत नाहीत अशी मोठी सभा ही तिन्हीं शोभा पावत नाहीत. ”

खलानां धनुषां चापि सद्रंशजनुषामपि ॥

गुणलाभो भवेदाशु परहृद्भेदकारकः २५१

“ सद्रंशापासून (सत्कुलापासून—चांगल्या वेळूपासून) झाले असले तरी खल व धनुष्य यांस गुणलाभ (उत्कर्षलाभ—रज्जुलाभ) झाला न झाला कीं

त्याचा परिणाम दुसऱ्याच्या हृदयाचा भेद (दोन्ही अर्थ स्पष्टच आहेत)
हा व्हावयाचा ! ”

यातस्यास्तमनंतरं दिनकृतो वेषेण रागान्वितः
स्वैरं शीतकरः करः कमलिनीमालिंगितुं योजितः ॥
शीतस्पर्शमुपेत्य संप्रति तथा रुद्धे मुखार्भोरुहे
हासेनैव कुमुद्वतीवनितया वैलक्ष्य पांडूकृतः २५२

“ सूर्य अस्तास गेल्या पाहून चंद्र हा रागेंकरून (अनुरागानें—सं-
ध्यारागानें) युक्त होत्साता सूर्याच्या वेषानें कमलिनीस वळेंच करानें (हा-
तानें—किरणानें) आलिगायास जों प्रवृत्त झाला, तों त्याच्या शीतळ स्पर्शा-
वरून त्यास अन्य समजून तिनें आपलें मुख झांकलें; हें सर्व पाहून चंद्राची
स्त्री जी कुमुद्वती तिनें मत्सरभावानें हास्यवदन केलें; त्याच्या योगानें चंद्र
खजील होऊन तो फिक्का झाला ! ”

जयश्रियः कृपाणीयं वेणी नानाख्यभूपते ॥

अस्यां करगृहीतायामसावभिमुखी तव २५३

“ ‘ नाना ’ नामक भूपाची तरवार ही जयश्रीची वेणीच होय. ती हा-
तांत आली असतां जयश्री अर्थात् अनुकूल झालीच ! ” *

सूचीमात्रविभेदसभ्रमगुणः क्षोणीशवामभ्रुवा

मुत्तुंगस्तनमंडलेषु लभते लीलारतिं कुंचकः ॥

* वरील श्लोक तिसरा पेशवा जो नानासाहेब त्याविषयीं लिहिला असावा. असाच
दुसरा एक श्लोक ‘ बळाळ ’ या नांवानें लिहिलेला आढळण्यांत आला आहे:—

“ बळाळ क्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरंती किराती
कीर्णान्यादाय रत्नान्युत्तरसदिगांगारशंकाकुलांगी ॥
क्षिप्त्वा श्रीसंडसंडं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमंती
श्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरपटलैर्धूमशंकां करोति ॥ ”

वरील पेशव्याच्या वेळच्या निजाम अल्लीवरही एक पद्य आढळतें:—

“ क्षोणीकाम निजाम तावकभुजं लब्ध्वः भुजंगीश्वर
जानीमः करवालकालभुजगी किं नाम गर्भिण्यभूत् ॥
मत्तेभेद्रविभिन्नकुंभाविदलन्मुकाकलापच्छला-
दृच्छामंडपरंपरामधिरणं सूते स्फुरंती मुहुः ॥ ”

नाराचैर्निविडैर्विभिन्नवपुषां पुंसां महायोधने
स्वर्गस्त्रीकुचकुंभसंभ्रमपरीरंभः कथं दुर्लभः २५४

“ केवळ सुईने शरीर टांचून घेतल्याच्या गुणाने कंचुकास (चोळीस) राजस्त्रियांच्या उन्नत कुचमंडलावर निरंतर लीला करायास सांपडते; मग निविड शरपंक्तीने ज्यांची शरीरे तुमुळ युद्धांत छिन्नभिन्न होऊन गेलीं आहेत अशा योद्ध्यांस अप्परांच्या कुचकुंभालिंगनाचा लाभ घडतो यांत नवल ते कोणते ? ”

अभी तिलास्तैलिक नूनमद्य स्नेहादवस्थां भवतोपनीताः ॥

द्वेषोऽभविष्यद्यद्मीषु नित्यं तदा ह्यवस्थां किमवाकरिष्यः २५५

“ हे तेऱ्या ! या तिळांची केवळ स्नेहास्तव (पक्षीं. तेलाकरितां) तूं अशी अवस्थ करून टाकलीस; मग यांचा तुझ्याशीं नित्य द्वेष असता, तर यांची अवस्था यापेक्षां आणवी काय झाली असती कोण जाणे ! ”

शांते मन्मथसंगरे रणभृतां सत्कारमातन्वती

वासोऽदाज्जघनस्य पीनकुचयोर्होरं श्रुतेः कुंडलम् ॥

बिंबोष्ठस्य च वीटिकां स्मितमुखी पाष्यो रणत्कंकणे

पश्चालंबिनि केशपाशनिचये युक्तो हि बंधक्रमः २५६

“ रतिसंगर आटपळ असतां रणांगणीं ज्यांनीं चांगली चाकरी बजावली त्यांचा सत्कार करण्याकरतां स्त्रीनें जघनास वस्त्रदान केले, पीनकुचांस हार व कर्णास कुंडले अर्पिलीं, बिंबोष्ठावर तर मर्जी सुप्रसन्न होऊन त्यास विडा दिला व हस्तांस रणत्कार करणारीं कंकणे बहाल केलीं; पण युद्धांत मागच्यामागेच राहिलेला जो केशपाश त्याचे मात्र राजद्रोह केल्याबद्दल बंधन केले ! ” हे असंबंधातिशयोक्तीचे उदाहरण होय.

वैयाकरणकिरातादपशब्दमृगाः क यांतु संत्रस्ताः ॥

यदि नटगणकचिकित्सकवैतालिकवदनकंदरा न स्युः २५७

“ वैयाकरणरूप किरातापासून भय पावलेले जे अपशब्दरूप मृग त्यांनीं एरवीं कोठें जावें ?—जर नट, ज्योतिषी, वैद्य, स्तुतिपाठक यांचीं मुखें याच कोणी गुहा ह्या जर नसत्या तर. ”

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरंगिणीतरणम् ॥

भेषजमपथ्यसाहितं त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम् २५८

“ व्याकरणावांचून केलेले अध्ययन, फुटक्या नावेने नदी तरून गेलेली व पथ्याशिवाय औषवांचे सेवन,—या तीन गोष्टी न केलेल्या बऱ्या. ”

घटं भिद्यात्पटं छिद्यात्कुर्याद्वा रासभस्वरम् ॥

येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् २५९

“ चव्हाट्यावर जाऊन घागर फोडून टाकावी, वस्त्रे फाडीत वसावे, किंवा हुना गर्दभासारखा स्वरही काढावा; पण कोणत्या तरी रीतीने पुरुषाने लोकप्रसिद्ध व्हावे ! ”

चित्रं तपति राजेंद्र प्रतापतपनस्तव ॥

अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विषद्गणम् २६०

“ हे राजा ! तुझ्या प्रतापसूर्याचा हा काय चमत्कार आहे पहा, की ज्याच्या डोक्यावर छत्र नाही त्यास सोडून छत्र धारण करणाऱ्या शत्रूसक तो ताप देतो. ” हा विभावनालंकार होय.

मृत्युः शरीरगोप्तारं वसुभाजं वसुंधरा ॥

दुश्चारिणीव हसति स्वपतिं पुत्रलालनात् २६१

“ ज्याप्रमाणे जारिणी स्त्री आपल्या पतीस पुत्र लालन करतांना पाहून हंसते, त्याप्रमाणे मृत्यु हा शरीराची जोगवण करणाऱ्या मनुष्यास व भूमिधनरक्षण करणारास हंसते ! ”

साहादं वचनं प्रयच्छसि न मे नो वाञ्छितं यच्छसि

प्रायः प्रोच्छ्वसिषि हुतं हुतवहज्वालासमं रात्रिषु ॥

कंठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुंबसे

तत्ते धूर्त हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममेवापरा २६२

कोणी भानिनी रागाने आपल्या वल्लभास ह्मणते:— “ तूं माझ्याशीं आल्हादयुक्त भाषण करीत नाहीस, मला इष्ट विचारीत नाहीस, रात्रों तुझे निरंतर उष्ण निश्वास चाललेले असतात, कंठालिंगनाचे ठायीं शिथिलता दृष्टीस पडते व अधरपानाविषयींही तुझी आसक्तता दिसत नाही; तेव्हां हे धूर्ता ! ”

या सर्वे चिन्हांवरून मी असें समजते कीं, कोणी माझ्याहून निराळी प्रिय-
तमा तुझ्या हृदयाचे ठायीं वास करीत आसावी !”

स्मर्तव्योऽहं त्वया कांते न स्मरिष्याम्यहं तव ॥

स्मरणं चेतसो धर्मस्तच्चेत्तो भवदाहृतम् ॥ २६३ ॥

“ हे कांते ! तूच माझे स्मरण करावे, मला तुझे स्मरण होणार नाही; कां तर, स्मरण हें चित्ताचा धर्म होय आणि चित्तच मुळीं तूं हरण करून टाकलें आहेस ! ”

सर्वस्वापहरो न तस्करगणो रक्षो न रक्ताशनः

सर्पो नैव विलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च ॥

अंतर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो मारुत-

स्तीक्ष्णास्यो न तु सायकस्तमिह ये जानंति ते पंडिताः २६४

“ सर्वस्वाचें हरण करणारा (पक्षी, सर्व निद्रा घालवणारा) असून तस्कर नव्हे, रक्ताचें प्राशन करीत असून राक्षस नव्हे, विळांत दडून असणारा असून सर्प नव्हे, निशाचर खरा पण भूत नव्हे, अंतर्धान करण्याविषयी कुशल असून सिद्ध पुरुष नव्हे, गतीनें चपल असून वायु नव्हे, तीक्ष्णमुख असून बाण नव्हे,—असा कोण हें जो जाणतो तो पंडित होय ! ” या कोड्याचें उत्तर ‘ढंकूण’ होय. पहिल्या विशेषणाचा श्लेषार्थ वर दिलाच आहे; बाकीची उघडच आहेत. ”

सदूषणाऽपि निर्दोषा सखराऽपि सुकौमला ॥

नमस्तस्मै कृता येन रम्या नारायणी कथा २६५

“ सदूषण (दूषणयुक्त; दूषणनामक राक्षसाचा जीत संदर्भ आहे) असून निर्दोष आणि सखर (कठोर; खरनामक राक्षसांचें जीत कथानक आहे) असून अत्यंत कोमल, अशी जी ईश्वर विषयक कथा ती ज्यानें केली त्यास वंदन असो ! ”

आच्छादयसि किं मुग्धे वस्त्रेणाधरपल्लवम् ॥

खंडिता एव शोभते वीराधरपयोधराः २६६

“ हे मुग्धे ! आपल्या अधरपल्लवाचें वस्त्रानें कां आच्छादन करतेस ? अगे, वीर अधर आणि पयोधर हे क्षतांकित होत्सातेच विशेष शोभतात ! ”

मंदमंदगमना करिणी किं वा विशालनयना हरिणी किम् ॥
पूर्णचंद्रवदना रजनी किं पश्य गच्छति सखे तरुणी किम् २६७

“हे मित्रा ! ती पहा पहा राजमार्गानें कोण जाते आहे ? ती मंदमंद गमन करणारी हस्तिनी आहे काय ? अथवा विशालनेत्रा हरिणी आहे काय ? किंवा पूर्णचंद्र हेंच जिचें वदन अशी पौर्णमासी रात्रि आहे काय ! ”

पंडिते चैव मूर्खे च बलवत्यपि दुर्बले ॥
ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता २६८

पंडित, मूर्ख; बलवान्, दुर्बल; धनाढ्य, दरिद्र; या सर्वास मृत्यूनें ग्रासले आहे; कोणी सुटला आहे असें नाहीं ! ”

बंगाः कथमंगाः कथमित्यनुयुक्ते तथा देशान् ॥

कीदृकृतांतपुरमिति कौऽपि न जिज्ञासते मूढः २६९

“ बंगदेश कसा आहे, *अंग कसा आहे, इत्यादि प्रकारें इहलोकींच्या अल्पमात्र वस्तीच्या देशाविषयीं मूढ जे प्रापंचिकजन त्यांची चौकशी चालत असते; पण कृतांतपूर ह्यणजे यमनगरी कशी आहे हिजविषयीं कोणाचीही जिज्ञासा प्रगट होत नाहीं ! ”

दाराः पुत्रेषु रताः पुत्राः पितृधनपरिग्रहव्यग्राः ॥

जननी शोदनशरणा परलोकगतसस्य को बंधुः २७०

“ स्त्रिया पुत्रांकडे पाहून शोक आंवरतात, पुत्र पितृधनाच्या विभागाविषयीं तत्पर होऊन त्या व्यवस्थेला लागतात, आई दुःख करित बसते; पण जो विचारा प्राणी परलोकाची वाट धरीत असतो त्याचा सांगाती कोण होतो ! ”

हृदि लज्जोदरे वद्विः स्वभावादाग्निरुच्छिखः ॥

तेन मे दग्धलज्जस्य पुनरागमनं नृप २७१

“ हे राया ! माझ्या हृदयाचे ठायीं लज्जा आहे व उदराचे ठायीं वद्वि आहे; तेव्हां अग्नीच्या ऊर्ध्वज्वलनरूप धर्मांमुळे माझी लज्जा जळून मी तुज-

* बंग देशाचें सांप्रत नांव बंगाल आहे व अंगास बहार ह्यणतात. भारती युद्धांतल प्रसिद्ध सेनापति जो कर्ण त्यास दुर्योधनानें अंगदेशाचें आधिपत्य दिलें होतें हें वाचकांस माहांत असेलच.

कडे याचना करण्यास आलों आहे !” तात्पर्य हे की, मध्यान्हीच्या सम-
यापुढें लजेच्यानें टिकाव धरवत नाहीं.

मातस्तर्णकरक्षणाय यमुनाकच्छं न गच्छाम्यहं
कस्माद्वत्स पिनष्टि पीवरकुचद्वंद्वेन गोपीजनः ॥
भ्रूसंज्ञाभिनिवारितोऽपि बहुशो जल्पन्यशोदाग्रतो
गोपीपाणिसरोजमुद्रितमुखो गोपीपतिः पातु वः २७२

“ आई ! गार्गीच्या वत्सांचें रक्षण करण्यास मी यमुना तीरीं जाणार
नाहीं. यशोदा विचारते, ‘कारे मुला’. कृष्ण उत्तर करतो, ‘अगे या गोपी
पीनस्तन द्वयेंकरून मला चेंगरूं पाहातात,’— याप्रमाणें तो बोलत असतां
गोपी भ्रूसंज्ञांच्या योगानें त्यास दाबीत होत्या, तरीही तो जेव्हां एकेना
तेव्हां ज्याचे मुख गोपीच्या पाणिसराजांनीं मुद्रित झालें आहे असा तो
गोपीपति तुमचें रक्षण करो !”

किमहारि न कार्पण्यं कस्यालंघि न देहली ॥

अस्य पापोदरस्यार्थे किमनाटि न नाटकम् २७३

“ या दुष्ट उदराच्या भरणार्थ काय काय दैन्य आर्त्ती दाखविलें नाहीं!
कोणाकोणाचा उंबरठा उलंडला नाहीं ! व कोणकोणतें नाटक केलें नाहीं !”

संपोष्यं सदपत्यवत्परकराद्रक्ष्यं च सुक्षेत्रव-

त्संशोध्यं व्रणिनोऽगवत्प्रतिदिनमीयं च सन्मित्रवत् ॥

बध्यं बंधवदश्लथं न हि न विस्मर्यं हरेर्नामव-

न्नेवं सीदति पुस्तकं किल कदाऽप्ये तदुरुणां वचः २७४

“ पुस्तकाचें उत्तम अपत्याप्रमाणें संपोषण करावें, उत्तम क्षेत्राप्रमाणें
दुमण्याच्या तें कधीं हातीं लागूं देऊं नये, जखमी मनुष्याच्या शरीराप्रमाणें
वरचेवर त्याचें शोधन करावें. जिवलग मित्राप्रमाणें दररोज त्याचें अवलोकन
करावें, बंधनांत ठेवल्याप्रमाणें त्यास बळकट बांधावें, हरीच्या नामाप्रमाणें
त्याचें कधीं विस्मरण होऊं देऊं नये;—अशा तऱ्हेनें पुस्तक ठेवलें असतां
तें वाईट होत नाहीं असें गुरूंचें सांगणें आहे !”

मौने मौनी गुणिनिगुणवान्पण्डिते पण्डितोऽसौ

दीने दीनः सुखिनि सुखवान्भोगिनि प्राप्तभोगः ॥

मूर्खे मूर्खो युवतिषु युवा वाग्मिषु प्रौढवाग्मी
धन्यः कोऽपि त्रिभुवनजयी योऽवधूतेऽवधूतः २७५

“मुनिसमुदायांत मौन धारण करणारा, गुणिजनांशीं समागम झाला असता गुण प्रगट करणारा, पंडित मंडळींत पंडित, दीनाचे ठार्या दीन, सुखी असणाऱ्यांशीं सुखी, विलासीजनांशीं विलासी, मूर्खांशीं मूर्ख, तरुण स्त्रियांशीं तरुण, वावदूकांशीं वक्ता व वैराग्याशीं वैरागी,—याप्रमाणे जो सर्वांशीं रंग पाहून वर्तणारा तो त्रिभुवनजयी चतुर पुरुष धन्य होय !”

उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वमनं शवकर्पटः ॥

काकविष्टासमुत्पन्नः पंचैतेऽतिपवितकाः २७६

“ उच्छिष्ट, शिवाचें निर्माल्य, वमन, प्रेतचीवर आणि काकविष्टेपासून उत्पन्न झालेला,—हीं पांच अतिपवित्र होत !” हीं पांच अनुक्रमें करून दूध, यंगा, मध, रेशीम व पिंपळ होत.

सौथं धाम मुखांबुजं भगवतो वक्त्रासवप्राशनं

शय्या चाधरपल्लवोऽथ मृदुलांगुष्ठस्तदुच्छीर्षिकम् ॥

अंगुल्यसव सेवने निरलसा ब्रूमः किमन्यत्सुखं

हाहा वैरिणि हे तथाऽपि मुरलि त्वानैति निद्राऽपि किम् २७७

गोपी सापत्नभावानें मुरलीस ह्मणतातः—“ हे मुरली ! अमृताचें केवळ गृहच असें जें भगवंताचें मुखांबुज त्यांतल आसवाचें (मद्याचें) तुला प्राशन घडतें, त्याचा अधरपल्लव हीच तुला कोमल शय्या होय, मृदुल जो अंगुष्ठ तो तुला उपधान (उशी) होय, इतर अंगुली या तुलाया सेवनाविषयी (चरणसंवाहनाविषयी) निरंतर तत्पर आहेत; आणखी यापेक्षां सुख तें कोणतें असावें ?—पण इतके असून हे वैरिणी ! तुला निद्रा ती कशी येत न हीं !” बोलणारणींचा भाव अर्थात् हा होय कीं आपल्या वैरिणीस झोंप लागून ती शब्द करीनांशीं झाली कीं तिचें सर्व भाग्य आपल्या वांट्यास येईल !

अहं तेनाऽऽरूता किमपि कथयामोति विजने
समीपे चाऽऽसीना सरलहृदयत्वादवगता ॥

ततः कर्णोपांते किमपि वदताऽऽघ्राय वदनं
गृहीता धम्मिल्लं मम सखि निपीतोऽधररसः २७८

“ मला कांहीं सांगायार्चें आहे असें म्हणून त्यानें मला एकांती बोला-
विलें, तेव्हां मी भोळ्या भावानें त्याच्याजवळ गेलें; तों त्या धूर्तानें कांनाशीं
लागण्याचें मिष करून माझ्या मुखाचें आघ्राण केलें आणि कचप्रांत ग्रहण
करून अधररसाचें पान केलें ! ”

संग्रामे सुभट्टेद्राणां कवीनां कविमंडले ॥
दीप्तिर्वा दीप्तिहानिर्वा मुहूर्तादेव जायते २७९

संग्रामाचे ठार्यां मोठ्यामोठ्या योद्ध्यांचें व कविमंडलांत कवींचें तेज
घट्टणें किंवा तेजोहानि होणें, हीं दोन्हीं एका घटकेंत होऊन जातात ! ”

शंभुः श्वेताङ्गपुष्पेग चंद्रमा वस्त्रतंतुना ॥
अच्युतः स्मृतिमात्रेण साधवः करसंपुटैः २८०

“ शिव पांढऱ्या रुईच्या फुलानें, चंद्र वस्त्राच्या दशनें, विष्णु केवळ स्म-
रणानें व साधु हस्तांजलीनें ह्यणजे केवळ नमस्कारानें प्रसन्न होतात ! ”

कुचौ तु परिचर्चितुं परिचितं चिरं चंदनं
कृताः परमुरोजयोः परिसरेऽरविंदस्रजः ॥
स्तुतिर्नतिरपि स्मृतिर्वरतनोः कृतवादरा-
दिदं तु निखिलं पुनर्विरचितं मया नेश्वरे २८१

“ कोणी विषयी विरक्तता पावून कृतकर्माद्द्वल अनुताप पावतोः—“ मीं
चंदनाचा जो प्रयोग केला तो निरंतर स्तनलेपनार्थच केला; कमलांच्या माला
ज्या घातल्या त्या स्तनांच्या आसमंतांतच घातल्या; स्तवन व वंदन हींही
आदरेंकरून सुंदर स्त्रियांचीच केलीं;—पण हें सर्व परमेश्वराचे ठिकाणीं
माझ्याकडून कधींही झालें नाहीं. ”

धर्माख्याने श्मशाने च रोगिणां या मतिर्भवेत् ॥
सा सर्वदैव तिष्ठेच्चैत्को न मुच्येत बंधनात् २८२

“ धर्मविषयक आख्यानाचें श्रवण झालें असतां, श्मशानांत व रुग्णाव-

स्थैत जी मनाची स्थिति होते तीच जर सदोदित राहिल तर कोण संसारतापापासून मुक्त होणार नाही ?”

सुभाषितज्ञेन जनेन साकं संभाषणं सुप्रभुसेवनं च ॥

आलिंगनं तुंगपयोधराणां प्रत्यक्षसौख्यं तयमेव लोके २८३

“सुभाषिताच्या ज्ञानाने ज्यास वाक्चातुर्य प्राप्त झाले आहे अशा मनुष्याशी संभाषण, चांगल्या प्रभूची सेवा व पूर्ण यौवना ज्या स्त्रिया त्यांचे आलिंगन, हीं तीन या लोकची मोठीं सुखें होत.”

अहो वत विचित्राणि चरितानि महात्मनाम् ॥

लक्ष्मीं तृणाय मन्थंते तद्दारेण नमंति च २८४

“महात्मे जे पुरुष त्यांचे चरित्रवैचित्र्य काय सांगावे ! पहा कीं, ते लक्ष्मीला तृणासमान मानतात आणि तिच्याच भाराने नस्रही होतात !” तात्पर्य हे कीं, लक्ष्मीच्या प्राप्तीने सज्जन उद्दाम न होता उलटे लीनच होतात

मिलिते मौनमातिष्ठ वाणि प्राणसमे जने ॥

अंतर्गततरसाहादं न जानासि कदाचन २८५

“हे वाणि ! प्राणप्रिय जनाची गांठ पडली असतां तूं आपली मौन धारण करून असत जा; कां तर, हृदयगत जो आल्हाद त्याचा तुला मुळींच अनुभव घडत नाही !”

उच्चीयंते स्म वेश्मन्यशनविरहिते निर्धने श्रोत्रियाणां

यत्र श्यामाकवीजान्यपि चटकवधूचंचुकोटिच्युतानि ॥

देवे दातर्थकस्माच्चपलशिशुकराकृष्टमुक्तावलीक-

भ्रष्टास्तत्रैव दृष्टा युवतिभिरलसं घूर्णिता मौक्तिकौघाः २८६

“निरंतर नकारघंटा वाजणाच्या ज्या दरिद्र ब्राह्मणांच्या घरांत चिमणीच्या चोंचींतून पडलेले दाणेही वेंचले जात असत, तेथेच देवाच्या दयेने संपत्ति आली असतां काय चमत्कार दृष्टीस पडूं लागला कीं, पोरानीं दांडगाईनें गळ्यांतले मोत्यांचे पेटें ओढून त्यांतील दाणे चोहोंकडे घरंगळत चालले असतां बायका त्यांकडे उगीच मौजेनें पाहत राहूं लागल्या !”

हस्तांभोजालिमाला नखत्रिधुहरिणश्यामलच्छायवीची
तेजोभ्रूमधारा लवणिसरोसीमुग्धशैवालवली ॥
वैरिश्रीवेणिदंडो वितरणकरिणो गंडदानप्रणाली
वेष्टत्यंभोधरश्रीरकवरधरणीपालपाणौ कृपाणः २८७

कोणी कवि अकव्वराच्या तरवारीचें वर्णन करतो:—“ हस्तकमलापा-
सून निघालेली भ्रमरमालाच काय, कीं नखचंद्रांवरील हरिणांच्या श्यामल-
प्रभेची लहरीच काय, कीं प्रतापाग्नीची धूमधाराच काय, कीं लावण्यसरो-
वरांतील सुंदर शैवाललताच काय, कीं शत्रूंच्या लक्ष्मीच्या वेणीचा पेडच
काय, कीं दानरूप हस्तीच्या मदस्त्रावाची नलिकाच काय,—असा हा अक-
व्वर राजाच्या हातांतील मेघनील कृपाण शोभा पावत आहे !”

तारयामि यमुनामहारयत्त्वां वरोरु तरपण्यमंतरा ॥

द्रागपाकुरु दुकूलमाननादाविरस्तु मम नावि चंद्रमाः २८८

कोणी चतुर नाविक कोण्या स्त्रियेस म्हणतो:—“ हे रंभोरु ! या उ-
च्छृंखल यमुनाप्रवाहावरून तुला आतरावांचून मी नेऊन पांचवितां; येवढें
मात्र कर कीं तोंडावरील बुरखा पलीकडे काढ आणि माझ्या नावेत चंद्र-
म्यास प्रगट होऊं दे !”

यत्राकुंठितदंतिदंतमुसलान्याचूर्णितान्याहवे

धारा यत्र पिनाकपाणिपरशोराकुंठिता वक्षसि ॥

तन्मे तावदुरो नृसिंहकरजैर्व्यादीर्यते सांप्रतं

दैवे दुर्जनतां गते तृणमपि प्रायेण वज्रायते २८९

हिरण्यकश्यपूची उक्ति:—“ ज्या माझ्या उरस्थळावर हत्तींची आकुं-
ठित दंत मुसलें हीं चूर्ण झालीं व शिवाच्या परशूची धारही ज्यावर बोथ-
टली, तें आज नृसिंहाच्या नखांनीं विदीर्ण होत आहे; तेव्हां दैव दुष्ट झालें
असतां तृणही वज्रप्राय होतें असें द्वाटलें पाहिजे !”

अन्योन्यस्य निरीक्षणादपगता नेत्रान्मुखे हीः स्थिता
संलापाद्वदनं विहाय कुचयोः सीमामुपेत्य स्थिता ॥

गाढालिंगनतस्ततः कुचतटी संत्यज्य नीविं गता
भर्तुस्तत्र करे गते किमभवत्सा तन्न जानीमहे २९०

नववधूच्या लज्जाऱ्हासाचें कोणी मारमिक कवि वर्णन करितोः—“ पर-
स्परांची दृष्टादृष्ट झाली असतां लज्जा ही नेत्रापासून निघून मुखाचेठायीं
जाऊन बसली, पुढें संभाषणाच्या वेळीं मुखापासून निघून कुचसीमेशीं जाऊं
थडकली, नंतर गाढालिंगनप्रसंगीं कुचतटापासून नीविप्रदेशीं पोचली; पण
पुढें भर्त्याच्या करेकरून नीवीचाही मोक्ष झाल्यावर ती कौणीकडे नाहींस
झाली ती आखांस कळत नाहीं !”

अकृत्वा पौरुषं या श्रीविकासिन्यपि किं तथा ॥

जरद्रवोऽपि चाश्नाति दैवादुपगतं तृणम् २९१

“ पौरुष केल्यावांचून जी आयतीच प्राप्त झालेली संपत्ति तींत काय ता-
त्पर्य आहे ? म्हातारा झालेला बैलही यदृच्छेनें उगवलेलें गवत खातो !”

लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न च चाऽऽपदम् ॥

दुग्धं पश्यति मार्जारो यथा न लगुडाहतिम् २९२

“ लोभाविष्ट पुरुषाची दृष्टि द्रव्यावर असते पण तें प्राप्त होतांना जी
विपत्ति येणार ती त्याला दिसत नाहीं; जसें मांजराची नजर दुधावर असते
पण बडग्याकडे त्याचें लक्ष असत नाहीं !”

चातकस्य मुखचंचुसंपुटे नो पतंति यदि वारिविंदवः ॥

सागरीकृतमहीतलस्य किं दोष एव जलदस्य दीयते २९३

“ चातकाच्या चंचुपुटांत जर पाण्याचे विंदु पडले नाहींत, तर सारी
पृथ्वी जळवंच करून टाकणारा जो भेव त्यासच दोष द्यावा काय ?”

अंसाकृष्टदुकूलया सरभसं गूढौ भुजाभ्यां स्तनौ,

आकृष्टे जघनांगुके कृतमधः संसक्तमूरुद्वयम् ॥

नाभीमूलनिषद्धचक्षुषि तथा ब्रीडानतांग्या प्रिये

दीपः फूत्कृतिवातवेषितशिखः कर्णोत्पलेनाऽऽहतः २९४

“ खांद्यावरून दुकूलचें अपनयन केलें असतां प्रियेनें भुजस्वस्तिक करून
उरसिजांचें निगूहन केलें; जघनांबराचें आकर्षण केलें असतां आपलें ऊरुद्वय

तिनें अत्यंत निरंतर केलें; आणि शेवटीं वल्लभाची नाभीमूलनिबद्ध दृष्टि पाहून दीपज्योतीवर फूत्काराचा प्रयोग केला, पण त्यानेंही कार्य होत नाहींसैं पाहून शेवटीं कर्णावरील उत्पल दिव्यावर टाकलें ! ”

संन्यासमकृत कांची जहौ कलत्रं दुकूलमबलायाः ॥

तत्याज रागमधरो मुक्तिमुरीचक्रिरे चिकुराः २९५

संभोगोत्तर स्त्रीच्या अवस्थेची व मुक्तस्थितीची कोणी कवी समता घालतो :-

“ कांचीनें संन्यासवृत्ति धारण केली, अधरवस्त्रानें कलत्रत्याग केला, अधरानें रक्तता टाकून दिली आणि केशांनीं मुक्तीची स्थिति वरिली ! ” श्लेष वेगळा केला असतां तात्पर्य हें कीं, मेखलां गळून पडली, वस्त्राचा विरह झाला, ओंठाची लाली मोडली आणि केंस सुटून मोकळे झाले.

द्रुमाः पांडुप्राया धृतनिविडगर्भाः स्त्रिय इव

प्रफुल्लास्ते कुंदा नृपतिकृतमाना इव जनाः ॥

पिको मंदं मंदं हृदि बदननाथानि जपति

प्रभोरग्रे पूर्वापरिचितसभाकः कविरिव २९६

“ वृक्ष हे गर्भिणी स्त्रियाप्रमाणें निस्तेज झाले आहेत, कुंद हे राजसत्कार पावलेल्या पंडितजनांप्रमाणें प्रफुल्लित झाले आहेत आणि कोकिल हा मदनाच्या नांवांचा जप मंदवागीनें आपल्याशींच करित होत्साता राजसभेशीं अपरिचित असणाऱ्या कवीप्रमाणें भासत आहे. ”

मुक्ताः पतंति भूमौ बालाः कलयंति केवलां मुक्तिम् ॥

चुंवत्यंवरमवनिं विपरीते किं न विपरीतम् २९७

“ मुक्त जे स्वर्गस्थ असायाचे ते भूमीवर पडले आहेत, बाल ह्यणजे अज्ञजन ते अत्यंत मुक्ततेप्रत पावले आहेत आणि आकाश पृथ्वीला येऊन भेटलें आहे; तेव्हां एक विपरीत झालें असतां काय काय विपरीत होणार नाहीं ? ” ‘मुक्ताः’ ‘बालाः’ व ‘अंवरम्’ यांचे दुसरे अर्थ प्रसिद्धच आहेत; व एकंदर श्लोकाचें तात्पर्यही तज्ज्ञांच्या लक्षांत येणारच आहे.

सुप्राप्तं दिनमद्य नः परिणतं साफल्यमद्याऽऽयुषः

कर्माण्यद्य शिवंकराणि सुमहानद्योत्सवो नेत्रयोः ॥

कार्पण्येन चिराय संप्रति कृतं प्रास्थानिकं मंगलं
यज्जागर्ति भवन्मुखेदुरधुना दिष्ट्या दशोरग्रतः २९८

“ आज सुदिन उगवला, आयुष्याचें साफल्य पूर्ण झालें, शुभ कर्मांचें सार्थक्य झालें, नेत्रांचें पारणें फिटलें आणि दैन्यानें आपलें विन्हाड उचललें, कीं आज आपला मुखचंद्र डोळ्यांसमोर प्राप्त होण्याचा योग आला ! ”

यदीयबलमालोक्य गतः प्रेयान्वियुज्यते ॥
आलोक्ये कथं सख्यस्तस्य चंद्रमसो मुखम् २९९

“ हे सखीनो ! ज्याचें बळ (चंद्रबळ) पाहून प्रिय मार्गस्थ होतो, त्या विरहताप देणाऱ्या दृष्टाचें मुख मी कशी पाहूं ! ”

✓ उपाध्यायश्च वैद्यश्च ऋतुकाले वरांगना ॥

सूतिका दूतिका चैव कार्याते तृणवत्समाः ३००

“ उपाध्याय, वैद्य, ऋतुकालीं स्त्री, सुईण आणि दूती, — रतकीं सर्व-
जण कार्य उरकलें असतां तृणवत् होतात ! ”

संप्राप्तोऽपि महोदधिं न वितृषो जातो जलैर्वाडवो
मेघं प्राप्य च चातकोऽपि चरणौ भानुं न लेभेऽहजः ॥
चंद्रः शंकरशेखरेऽपि सततं सोऽपि क्षयी दृश्यते
प्रायः सत्पुरुषाश्रितोऽपि लभते दैवानुरूपं फलम् ३०१

“ वाडवाग्नीनें महासमुद्राचा आश्रय केला तरी त्याच्या जलांनीं त्याची तृषा हरली नाही, चातकास मेघाचा आश्रय झाला तरी त्याची तहान तशीच, अरुणांनैं सूर्याची सेवा पतकरली तरी त्यास पाय आले नाहीत, तसाच चंद्र-
ही शिवाच्या मस्तकीं असून देखील पूर्ववत् क्षयीच राहिला; तस्मात् सत्पुरु-
षांचा आश्रय प्राप्त झाला तरी कोणासही दैवानुरूपच फळ मिळतें ! ”

मंदाकिनीपयःपानं मंदाक्षीमुखचुंबनम्

मंदरोपवनक्रीडा मंदानुष्ठानतः कुतः ३०२

“ मंदाकिनीच्या उदकाचें प्राशन, लज्जामंदनयनेचें मुखचुंबन आणि मंदरा-
चलाच्या उपवनांत क्रीडा, हीं तीन मंद तपानें कोठून प्राप्त होणार ? ”

तानि तानि कमलानि तज्जलं तानि षट्पदकुलानि ते खगाः ॥
सर्वमेकसमये तु विच्युतं पंचशेषमचिरादभूत्सरः ३०३

“ तीं तीं कमलें, तें जल, तीं भ्रमर कुलें, ते हंसादि पक्षी, हीं सर्व एका कालीच निघून गेलीं; आणि फारा दिवसांनीं सरोवर कर्दमशेष होतें झालें ! ” ही अर्थातच अन्योक्ति होय. आपत्तीस पांचलेल्या कुलास किंवा देशासही लागू पडेल.

❖ दीपो भक्षयते ध्वांतं कज्जलं च प्रसूयते ॥

यदन्नं भक्षयेन्नित्यं जायते तादृशी प्रजा ३०४

“ दीप हा अंधकाराचें भक्षण करतो आणि काजळास प्रसवतो. ठीकच आहे, जसें नित्य अन्न खावें त्या सारखी प्रजा होते ! ”

ललाटे कस्तूरीतिलकमबलाः कज्जलरुचिं

दृशोः कर्णद्वंद्वे विमलमणिताटकयुगुलम् ॥

गले मुक्तामाला शुचिवसनमंगे च सततं

वशीकर्तुं विश्वं दधति खलु बाह्योपकरणम् ३०५

“ ललाटे कस्तूरीचा तिलक, डोळ्यांत अंजन, दोन्ही कानांत मणिताटक (रत्नांची तानिवडे), गळ्यांत मुक्ताहार, शुचिवस्त्र निरंतर परिधान केलेले, — या सर्व थाटावरून मला असें वाटतें कीं, स्त्रिया ह्या सर्व विश्वाच्या वशीकरणार्थ वरील साहित्य बाळगीत असतात ! ” वशीकरणांत तिलक, अंजन, मणि वगैरे सामग्री अवश्य असून निरंतर सोवळ्यांत राहिलें पाहिजे हें लोकप्रसिद्धच आहे.

स्नेहोपपन्न इति पूर्णदशाविशेष—

शाली स्वमात्मनि वसुप्रकरं निधाय ॥

लब्धोदये तमथ गृह्णाति पन्नबंधौ

दीपा भवंति कलुषा बलवान्हिलोभः ३०६

“ सूर्यानें अस्तंगमनाच्या समर्थी दीपाचे ठायीं आपला वसु (तेज; द्रव्य) — समूह जो ठेवला, कीं हे स्नेहयुक्त (पक्षी, तैलयुक्त) आहेत व पूर्णदशेनें (संपन्नतेनें — वातीच्या अग्रानें) विराजमान आहेत असें समजून, —

तेच दीप त्यानें आपल्या उदयकालीं आपला वसुप्रकर माघारी घेतला असतां ज्यापशीं मलिनमुख होतात त्यापशीं लोभ हा परम दुर्धर आहे असें ह्मटलें पाहिजे !”

मौनं कालविलंबश्च प्रयाणं भूमिदर्शनम् ॥

भृकुड्यन्यमुखी वार्ता नकारः पङ्क्तिः स्मृतः ३०७

“ आपलें कोणापार्शीं कांहीं काम असलें आणि त्यानें बळकट मौन धरलें, किंवा कामास उशीर लावला, अगर न भेटतां चालता झाला, किंवा गांठ पडली असतां भुईकडे पाहूं लागला, अथवा त्याच्या कपाळावर आठी दिसली किंवा मुद्दाम दुसऱ्याकडे पाहून बोलूं लागला, ह्मणजे नन्नाचा पादा समजावा. नकाराचे वरील सहा प्रकार आहेत. ”

लज्जे त्वं मज्ज सिंधौ गिरिवरशिखरे त्वं च तिष्ठ प्रतिष्ठे
शांते प्रांते दिशांते कुरु वसतिमहो गर्व खर्वो भवाशु ॥

तेजः पातालमूलं भज भुवि भगवन्मान मा नाम तेऽस्तु
प्रेम्णै कामाश्रयंतीं सततमहमिमां तूर्णमाशां श्रयिष्ये ३०८

“ हे लज्जे ! तूं समुद्रांत बुडी मार; हे प्रतिष्ठे ! तूं एखाद्या मोठ्या पर्वताच्या शिखरावर जाऊन बस; हे शांते ! दिशांच्या प्रांतभागीं तूं वस्ती कर; हे गर्वा ! तूं टेंगणा होऊन रहा; हे तेजा ! तूं पाताळच्या तळवटीं जाऊन बस; हे भगवंता माना ! तुझे नांवही येथें राहूं देऊं नको;—कां तर मला प्रेमानें धरून राहणारी जी द्रव्यतृष्णा तिचाच मी इतःपर अंगिकार करणार !” तात्पर्य, धनलोभ म्हटला म्हणजे वरील साऱ्या मंडळीस पूर्ण रजाच मिळाली म्हणून समजावें.

✓ यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पंडितानुपासयति ॥
तस्य दिवाकरकिरणैर्नालेनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ३०९

“ जो अध्ययन करतो, लिहितो, जगाच्या व्यवहाराचें किंवा पुस्तकांचें वरचेवर अवलोकन करतो, नेहेमी संशयनिवृत्ति करून घेतो, पंडितांच्या

समागमें असतो, त्याची बुद्धि सूर्यकिरणांनीं जशी कमलिनी तशी विकास पावत जाते ! ” *

पक्षमाग्रग्रथिताश्रुविंदुनिकरैर्मुक्ताफलस्पर्धाभिः

कुर्वत्या हरहासहारिहृदये हारावलीभूषणम् ॥

बाले बालमृणालनालवलयालंकारकांते करे

विन्यस्याऽऽननमायताक्षि सुकृती कोऽयं त्वया स्मर्यते ३१०

“ हे बाले ! मुक्ताफलांची स्पर्धा करणारे जे पक्षमाग्रापासून गळगारे अश्रुविंदु त्यांनीं शिवहास्यतुल्य शुभ्र वक्षःस्थलावर मात्यांचा जणू काय हार-च धारण करणारी जी तूं, ती कोंवळ्या कमलतंतूंच्या वलयांनीं सुशोभित केलेल्या हस्तावर आपलें मुख टेकून कोणत्या धन्य पुरुषांचें एकाग्रतेनें ध्यान करीत आहेस ? ”

साहजिकरूपवत्या भवति भवत्या विभूषिणं भारः ॥

सर्वांगसौरभिण्या दमनकवह्लयाः किमालि कुसुमेन ३११

“ साहजिकच सौंदर्यानें मंडित जी तूं त्या तुला अलंकार हे केवळ भाररूप होत ! पहा कीं, सर्वांगाहीं सुगंध परिपूर्ण जी दमनवल्ली (दवणा) तिला हे सखि ! पुष्पांचें काय प्रयोजन होय ! ”

कर्णलंघिगुणोत्कर्षास्त्यागिनो धान्विनस्तथा ॥

निष्फलान्न विमुंचंति मार्गणान्संमुखे स्थितान् ३१२

“ (दातृपर्शी) दाते जे आहेत ते मार्गणांस (याचकांस) त्यांचा गुणोत्कर्ष त्यांच्या कानावरून गेला असतां व ते संमुख आले असतां त्यांस निष्फळ दवडीत नाहींत; ह्मणजे अर्थात् त्यांची योग्य संभावना करून त्यांस बोळवितात !

“ (धन्विपर्शी) धनुर्धर जे आहेत ते संमुख म्हणजे हातास आलेल्या मार्गणांस (बाणांस), कीं ज्याचा गुण (दौरी) आकर्षून कर्णप्रदेशापर्यंत

* बेकनूचें वाक्य वाचकांस आठवेळचे:—“ वाचनानें मनुष्य बहुश्रुत होतो; लिहिण्यानें टाकठिकी येते आणि संभाषणाच्या योगानें समयसूचकता येते . ”

(“ Reading makes a man full, writing exact, and conversation ready.”)

आणला आहे, त्यास निष्फळ सोडीत नाहीत; म्हणजे नीट लक्ष्यावर योजून त्यांचे संधान करतात !”

चिरश्रांतो दूरादहमुपगतो हंत मलया-

त्तदेकं त्वद्देहे तरुणि परिणेष्यामि दिवसम् ॥

समीरेणोक्तैवं नवकुसुमिता चूतलतिका

धुनाना मूर्धानं नहि नहि नहीत्येव वदति ३१३

वसंतांतील वाऱ्याने डोलणाऱ्या आम्रमंजरीवर उत्प्रेक्षा:—“ हे प्रमदे हा मी येवढ्या दूरच्या मलयाचलापासून चालत आल्यामुळे अगदीं दमून गेलों आहे, तर एक दिवसभर तुझ्या घरी मला राहूं दे,—याप्रमाणें वसंत वायूनें प्रार्थना केली असतां नवपुष्पित (श्लेषार्थ स्पष्टच आहे !) जी आम्रलता ती शिरःकंपानें छे ! छे ! छे ? म्हणून जगों काय त्याचा निषेध करते !”

यद्यपि धनेन धनिनः क्षितितलनिहितेन भोगरहितेन ॥

तस्माद्वयमपि धनिनस्तिष्ठति नः कांचनो मेरुः ३१४

“ पृथ्वीच्या पोटांत पुरून ठेवलेले जें अनुपभुक्त धन त्याच्या योगांत जर धनी आपणास धनवान् म्हणवीत असतील, तर मग आम्हांही श्रीमंतच आहों,—अवघा सुवर्णमेरु आमचाच आहे ! ”

काचिन्मृगाक्षी प्रियविप्रयोगे गंतु निशापारमपारयंती ॥

द्वद्वातुमादाय करेण वीणाभेणांकमालोक्य शनैरहासीत् ३१५

“ कोणी विरहिणी रात्र जाडना म्हणून सतार जवळ घेऊन आतां तिजवर गाणार तों मृगांकाकडे पाहून मंदस्मित करती झाली ! ” अभिप्राय उघडच आहे कीं, रात्र जाण्याचा जो उपाय आपण करणार तोच ती लांबण्यास मात्र कारण होईल असें तिच्या लक्ष्यांत तेव्हांच आले. लांबण्याचें कारण ‘ मृगांक ’ शब्दांत सूचित होतें. मृग हें सुस्वरास अत्यंत लुब्ध असल्यामुळे तो थांबला असतां चंद्राची गति सहजच खुंटली !

उद्योगादनिवृत्तस्य ससहायस्य धीमतः ॥

छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी ३१६

“ निरंतर नेटानें उद्योग करणारा बुद्धिमान् आणि ज्यास मित्रांची

अत्यंत अनुकूलता आहे, अशा पुरुषांच्या मागोमाग संपत्तीही छायेप्रमाणे सदोदित चालत असते ! ”

विरला जानंति गुणान्विरलाः कुर्वन्ति निर्धनस्नेहान् ॥

विरलाः परकार्यरताः परदुःखेनापि दुःखिता विरलाः ३१७

“ गुणज्ञ लोक विरळ सांपडतात, निर्धन पुरुषांशी स्नेह ठेवणारे विरळा, दुसऱ्याच्या कार्याला झटणारे थोडेच आणि परदुःख पाहून कळवळणारे थोडेच ! ”

का विद्या कवितां विनाऽर्थिनि जने त्यागं विना श्रीश्च का

कः सूनुर्विनयं विना कुलवधूः का स्वामिभक्तिं विना ॥

को धर्मः स दयां विना नरपतिः को नाम नीतिं विना

भोगाः के रमणीं विना क्षितितले किं जन्म कीर्तिं विना ३१८

“ कवितेशिवाय विद्येची काय शोभा ? याचकांस दान न केल्यास ती संपत्ति काय उपयोगाची ? विनयहीन पुत्र काय कामाचा ? नवऱ्यावर जिची भक्ति नाही अशा कुलवधूस काय करावे ? दया नाही तर धार्मिकता ती कसली ? नीति ज्यास अवगत नाही त्यास राजा काय म्हणावे ? रमणीय स्त्रीच्या व्यतिरिक्त भोगांत काय मजा ? कीर्तियुक्त नाही तर तें जिणें कसचें ? ”

निष्पन्नं शिशिरेण धीवरगणैर्निर्मत्स्य निष्कूर्मकं

व्याधैर्निर्विहगं निरंबु रविणा निर्नालकं दंतिभिः ॥

निःशालूकमकारि शूकरगणैर्नायैकमात्रं सरो

हे जीमूत परोपकारक पयोदानेन मां पूरय ३१९

“ हे सरोवर शिशिर ऋतूनें निष्पन्न करून टाकलें आहे, धीवरानें त्यांतील जळचर पार केले आहेत, व्याधानीं ज्याच्या तीरीं विहार करणाऱ्या पक्ष्यांचा संहार केला आहे, रवीनें जल शोषून टाकलें आहे, हत्तींनीं त्यांतील कमलिनी उपटून विध्वंस केला आहे, डुकरांनीं विखलांतील गवत खाऊन पार केले आहे,—तेव्हां या सर्वस्व नाशामुळें हें केवळ नामशेष होऊन बसलें आहे; तर हे परोपकारक मेघा ! मजवर दया करून मला भरून टाक ! ”

बधिरयति कर्णकुहरं वदनं मूकयति नयनमंधयति ॥
कुटिलयति गात्रयाष्टिं संपद्दोषोऽयमद्भुतो लोके ३२०

“संपत्तीचा विकार साऱ्या रोगांहूनही प्रबळ आहे. पहा कीं, याच्या योगानें कान बहिरे होतात, वाचा बसते, डोळ्यांनां दिसेनासें होतें आणि शरीर वांकडें होतें !” हें लक्षणिक वर्णन सर्वास समजण्यासारखेंच आहे.

यावच्छकलितो वायुरेकीभविषुमर्हति ॥

तावदेव तुरंगोऽयमाजगाम जगाम च ३२१

कोणी घोड्याच्या वेगाचें वर्णन करतो:—“वायु दुभंग झाला असता तो पुनः मिळून एक जों होतो न होतो, तोंच हा घोडा गेला आणि आला सुद्धां !”

चिकीर्षिते कर्मणि चक्रपाणेर्नापेक्ष्यते तत्र सहायसंपत् ॥

पांचालजायाः पटसंविधाने मध्येसभं यन्न तुरी न वेमा ३२२.

“भगवंताच्या मनांत कोणतीही गोष्ट कर्तव्य असली ह्मणजे तेथें सहाय्याची अपेक्षा असते असें नाहीं. पहा कीं, जेव्हां द्रौपदीच्या लज्जारक्षणार्थ तो थांबला तेव्हां सभेच्या मध्ये घोंठ्या किंवा चात्या चालवाव्या लागल्या नाहींत !”

अंव श्राम्यसि तिष्ठ गोरसमहं मथनानि मथानकं

प्रालंब्य स्थितभीश्वरं सरभसं दीनाननो वासुकिः ॥

सासूर्यं कमलालया सुरगणाः सानंदमुद्यद्भयं

राहुः प्रैक्षत यं स वोऽस्तु शिवदो गोपालबालो हरिः ३२३

“आई ! तूं दधिमथन करतांना दमली आहेस तर थांब, मी अंमळ मथन करतो—असें ह्मणून मथनकाचें ज्यानें ग्रहण केलें असतां ज्याच्याकडे वासुकि दीनमुख होत्साता पाहूं लागला, लक्ष्मी सवतमत्सरानें पाहूं लागली, देवगण आनंदित होत्साते बघूं लागले आणि राहु सभय होत्साता पाहूं लागला, तो गोपालपुत्र हरि तुम्हांस कल्याणप्रद होवो !” वरील वृत्तीचीं कारणें उघडच आहेत कीं, वासुकीस पूर्वीच्या करकोच्यांची आठवण होऊन पुनः तो प्रसंग येतो कीं काय असें वाटलें; लक्ष्मीस वाटलें कीं, या मथनाच्या यागानें मला सवत निर्माण होतें कीं काय कोण जाणें; देव नव्या

अमृताविषयीं सस्पृह झाले; आणि राहूस आपणावर पुनः काय प्रसंग गुद-
रतो कोण जाणें हा धाक पडला !

कुलरीतिप्रियप्रीतिस्तंभद्वयविलंबिनिं ॥

तन्वीहृदयहिंदोले हंत दोलायते स्मरः ३२४

“ कुलाचार आणि वल्लभाविषयीं प्रेम या दोन खांबावर लोंबणाऱ्या
स्त्रीहृदयरूप हिंदोळ्यावर मदन हा आंदोलन पावत आहे. ” ह्मणजे एकी-
कडे कुलरीतीचा भंग होईल असा धाक वाटतो आणि एकीकडे हृदयवल्लु-
भाकडे मन ओढतें; आणि त्यामुळे मदनाची स्वारी दीहोंकडे हेलकावे खात
राहिली आहे.

विधौ विरुद्धे न पयः पयोनिधौ सुधौघसिंधौ न सुधा सुधाकरे ॥

न वाञ्छितं सिध्यति कल्पपादपे न हेम हेमप्रभवे गिरावपि ३२५

“ दैव प्रतिकूल झालें असतां जलनिर्घातही जल सांपडायचें नाहीं, अमृ-
तौघाचा सिंधु जो चंद्र त्याच्या ठायीं सुधेचा बिंदूही मिळायचा नाहीं, प्र-
त्यक्ष कल्पवृक्षाकडे गेलें तरी इष्टसिद्धि व्हावयाची नाहीं आणि सुवर्णप्रभव
जो मेरु त्याच्याठायींही, सोने सांपडायचें नाहीं! ”

मित्रे कापिणते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति

कंदत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दम्बिताश्चिष्टं पुरः सारसम् ॥

चक्राह्वेण वियोगिना विलसता नाऽऽस्वादिता नोऽज्ञता

कंठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ३२६

“ सूर्य दिगंतरीं चालता झाला असतां कमलवन हें निमीलितमुख हो-
त्तातें दीनवाणें दिग्गुं लागलें असतां, तसेच हंसाम सात्प्रियांनीं आलिंगित
पाहून भ्रमर दुःखानें आक्रोश करूं लागलें असतां, चक्रवाक पक्षी स्त्रीवि-
युक्त होत्साता कमलतंतु तोंडीं धरीना व टाकूनही देईना, तर त्यांनीं त कं-
ठाचे ठायीं नुसते धारण मात्र केले, कीं प्राण जाऊं लागल्यास त्यांस त्यांनीं
अटकाव करावा! ”

प्रियायाः प्रत्यूषे गलितकवरीबंधनविधा-

बुदं च दोर्वलीदरदलितचेलांचलभुरः ॥

घनाकूते पश्यत्यथ मायि समंदाक्षिवलितं

नमंत्या यदूपं न हि लिखितुमीशो मनसिजः ३२७

“ प्रिया प्रभातसमयीं गलितकचभाराचे बंधन करूंगे लागली असतां तिच्या उन्नमित भुजांनीं किंचित् अस्ताव्यस्त झालेल्या अंचलाकडे व वक्षःप्रदेशाकडे मी सस्पृह पाहूंगे लागलों असतां तिनें खालीं लावून लज्जामंदकटाक्षानीं जें मजकडे अवलोकन केलें तें रेखण्यास प्रत्यक्ष मद्नही समर्थ होणार नाही ! ”

सहस्रकरपूरुणान्निखिलजंतुवक्त्रांबुज-

प्रकाशकरणादथ प्रवलवैरितेजोवधात् ॥

दरिद्रतिमिरोद्धृतेरखिलभूपखूडाघणि-

जगन्धणिरहर्षणिर्जगदिदं च धत्तः समम् ३२८

कोणी कवि राजाचा स्तव करतो:—“ सर्व भूपांत श्रेष्ठ व पृथ्वीचे रत्न असा हा राजा आणि सूर्य हे दोघे मिळून जगाचे धारण करित आहेत: कसें? तर सूर्य सहस्रकिरण प्रगट करतो व हा राजा हजारों याचकांचे हस्त दानपूरित करतो; सूर्य सर्व प्राण्यांच्या सुखकमलांस प्रकाशित करतो व राजाही सर्वांचीं तोंडे प्रफुल्लित करतो; सूर्य इतर ग्रह जे त्याचे प्रतिस्पर्धी त्यांचा तेजोवध करतो आणि राजा आपल्या शत्रूंंस स्वप्रतापानें दिपवून टाकतो; आणि सूर्य जसा अधकाराचा ध्वंस करतो त्याप्रमाणें राजा हा राष्ट्रांत दारिद्र्य ह्मणून राहू देत नाही ! ”

सेभं सौधुमयी वा सुधामयी वा हलाहलमयी वा ॥

दृग्भ्यां निपीतमात्रा मद्यति मोदयति मूर्च्छयति च ३२९

“ ही मद्यमय आहे! अमृतमय आहे! किंवा विषमय आहे हें मला कळत नाही; पहा कीं डोळ्यांनींच हिचे प्राशन करतांच उन्माद येतो. हर्ष होतो, व मूर्च्छाही प्राप्त होते ! ”

✓ दोषमपि गुणवति जने दृष्टा गुणरागिणो न खिद्यते ॥

प्रीत्यैव शशिनि पतितं पश्यति लोकः कलंकमपि ३३०

“ गुणवंताच्या शशींच दोष पाहूनही गुणाचे चाहते खेद पावत नाहीत; पण कीं चंद्रावरचा कलंकही लोक प्रीतीनेच पाहतात ! ”

अनवसरे गुणवानपि हृदयादवतार्यते स्त्रिया हारः ॥

पश्य शलाकावसरे भूपेनापि प्रसार्यते स्वकरः ३३१

“ हार हा गुणवान् स्वरा तथापि अप्रसंगी तो स्त्रियांकडून हृदयापासून दूर केला जातो आणि दुसऱ्या पक्षीं ह्मणजे प्रसंगाचे ठायीं राजाही काडी करतां आपला हात पसरतो ! ” वरील दोन्ही प्रसंग सहज लक्ष्यांत येण्यासारखे आहेत; पहिला रतीचा व दुसरा भोजनोत्तर आचमन समयीचा. ‘गुणवान्’ यावरचा नेहमीचा श्लेष स्फुट करावयास नकोच.

संतु नाम भुवनेषु देवता यास्तपोभिरपि दूरदर्शनाः ॥

भाति गर्भेशिशुरक्षणेऽप्यलं यत्कृपा निरलसा समे गतिः ३३२

“ भुवनांचे ठायीं असणाऱ्या ज्या अनेक देवता आहेत, कीं ज्या तपें करूनही दर्शन देत नाहींत, त्या एकीकडे असूं द्या; माझी श्रद्धा त्या परमेश्वरावरच आहे कीं, ज्याची कृपा गर्भीच्या बालकाच्या रक्षणाविषयीही समर्थ आहे ! ”

अपूर्वरसनाव्याली खलाननविलेशया ॥

कर्णमूले दशत्यन्यं हरत्यन्यस्य जीवनम् ३३३

“ खलाचें मुख हेंच कोणी विवर यांत राहणारी जी जिव्हारूप विलक्षण सर्पिण, ती एकाच्या कानाला डसते आणि तिसऱ्याचाच जीव जातो ! ” अर्थ उघडच आहे कीं, चहाडलोक एकाच्या कानाला लागतात आणि त्याचा परिणाम निराळ्याच मनुष्यावर घडतो.

चरंतीनां सौधे नृपतिरमणीनां तनुरुचो

गवाक्षांतर्वाताः कतिचन गृहीत्वा जलमुचः ॥

क्षणे गोपायंति क्षणरुचिभिषेण क्षणमहो

विवृण्वंति स्वर्णं करगतमिवाकिंचनजनः ३३४

“ राजस्त्रिया आपल्या महालांत फिरत असतां गवाक्षमार्गानें बाहेर पडलेल्या ज्या त्यांच्या शरीरप्रभा त्यापैकीं मेवांनीं कांहीं लुबाडून घेऊन त्याच आतां विद्युल्लतेच्या मिषानें क्षणभर प्रगट व क्षणभर अप्रगट करित आहेत; कीं ज्याप्रमाणें निर्धन पुरुष कोणाचा अपहार करून मिळविलेले सोने केव्हां लपवितात केव्हां बाहेर काढतात ! ”

चंचत्कांचनशैलावस्या वक्षोरुहौ तन्व्याः ॥

नो चेत्तावधिरूढा कथमनिमिषतां भजेत मे दृष्टिः ३३५

“ या तन्वीचे वक्षोज हे कांचनशैल (सुमेरू) होत ह्यांत संशय नाही कां कीं, तसें नसतें तर त्यांवर अरूढ होतांच माझी दृष्टि अनिमिष झाली हें कसें ? ” *

वलिः पातालनिलयोऽथः कृतश्चित्रमत्र किम् ॥

अथःकृतो दिवस्थोऽपि चित्रं कल्पद्रुमस्त्वया ३३६

“ हे राजा ! पातालांत असणाऱ्या वलीस तूं दानशूरत्वांत खालीं केलास यांत नवल तें काय ? पहा, स्वर्गस्थ कल्पतरूस तूं खालीं करून टाकला आहेस ! ”

यदेतच्चंद्रांतर्जलदलवलीलां वितनुते

तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ॥

अहं त्विदं मन्ये त्वदरिविरहाकांततरुणी-

कटाक्षोल्कापातव्रणकणकलंकांकिततनुम् ३३७

चंद्रगत कलंकावर उत्प्रेक्षाः—“ हे राजा ! चंद्राच्याठायीं लहानशा दगासारखें जें दिसतें त्याविषयीं लोक अशी कल्पना करतात कीं, तो ससा आहे, पण मला तसें भासत नाही; माझी कल्पना अशी होते कीं, तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रिया या पतिविरह असह्य होऊन चंद्राकडे जे निर्भर्त्सनपर तत्रि कटाक्ष फेंकतात त्यांच्या योगानें त्यास व्रण पडले असावे ! ”

रे रे रासभ बल्लभारवहनात्कुग्रासमश्वासि किं

राजाश्रावसथं प्रयाहि चणकाभ्यूषान्मुखं भक्षय ॥

सर्वान्पुच्छवतो हयानिति वदंत्यत्राधिकारे स्थिता

राजा तैरुपदिष्टमेव मनुते सत्यं तटस्थाः परे ३३८

* अनिमिष म्हणजे जिची पती लवत नाहीत अशी सुमेरूवर वास करणारे जे देव त्यांच्या लक्षणांपैकीं एक लक्षण हें आहे कीं, मनुष्याप्रमाणें त्यांच्या डोळ्यांच्या पापण्या लवत नाहीत. तर यावरून कवि कल्पना करतो कीं ज्या अर्थी आरोहण मात्रेंकरून हें दैविक लक्षण दृष्टीस प्राप्त झालें,—म्हणजे ती तेथें निश्चल झाली,—त्या अर्थी वक्षोज हे खरोखर सुवर्णाचल होत !

“ हे रासभा ! तूं परटांच्या घरी राहून पांघुरणांचे भारे वाहण्याचे कष्ट करून उगाच कुप्रास कां खातोस ? तर तुला सांगतो असें कर, राजाच्या वाड्यांत प्रवेश कर, ह्यणजे तुला शानदार हरभण्यांची चंदी मिळत जाईल. कसे ह्यणशील तर अश्वशालेवरील अधिकाऱ्यांची परीक्षा इतपत आहे कीं, शेपूट असली कीं, त्या जनावरास घोडा ह्यणून ते वाळगतात, राजाचा पूर्ण भरंवसा त्यांच्यावर आणि इतर केवळ उदासीन, त्यांस कसचीच फिकीर नाही ! ”

यत्पूर्वं पवनाग्निशस्त्रसलिलैश्चीर्णं तपो दुश्चरं
तस्यैतत्फलमीदृशं परिणतं यज्जातरूपं वपुः ॥

मुग्धापांगकपोलचुंबनसुखं संगश्च रत्नोत्तमैः

प्राप्तः कुंडल वाञ्छसे किमपरं यन्मूढ दोलायसे ३३९

“ हे कुंडला ! वायु, अग्नि, शस्त्रे आणि उदक या सर्वांचें सेवन करून जें तूं दुर्धर तप आचरलेस त्याचें फळ हें तुला प्राप्त झालें आहे कीं, तुझी सुवर्णरूप काया बनली, तरुणांच्या नेत्रप्रांतभागाचें व कपोलाचें चुंबन तुला घडतें आणि उत्कृष्ट रत्नांशीं तुझा सहवास झाला आहे; मग इतकें भाग्यही पुरेसें न होऊन तूं अजून जे झोंके खात आहेस त्या तुझ्या मनांत वेड्या ! आणखी ती हाव कसली आहे ? ” सोनें हें मूळच्या खनिज स्थितींत असतां त्याजवर त्याची खरी कळा आणण्यास अग्न्यादि संस्कार त्यास व्हावे लागतात हें प्रसिद्धच आहे; व त्याप्रमाणेंच पंचाग्निसाधन वगैरे तपश्चरणाचे मार्ग आहेत हेही प्रसिद्धच आहे. कुंडलाचें आंदोलन स्वभावसिद्ध असतां त्यावर ही वरील कल्पनाच केली आहे. धूम्रपानविधि कसा करतात हें वाचकांस सांगायला नकोच.

मांधाता च महीपतिः कृतयुगालंकार भूतो गतः

सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यांतकः ॥

अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो याता दिवं भूपते

नैकेनापि समं गता वसुमती नूनं त्वया यास्यति ३४०

भोजप्रबंध.

मुंजराजानें भोजाच्या वधार्थ जे पुरुष पाठविले होते ते पुढील लेख घेऊन त्याच्याकडे परत आले. आपला वध निश्चित होणार अस पाहून पुढील

निर्भर्त्स न गर्भित श्लोक भोजाने रचून आपल्या चुलत्याच्या हवाली करण्यास सांगितले:—

“ हे राजा ! कृतयुगास अलंकारभूत जो मांधाता राजा तो गेला; ज्याने महोदधीवर सेतु रचना केली तो दशाननांतक राम तरी कोठे आहे ? दुसरे जे युधिष्ठिरादि राजे मोठे मोठे होऊन गेले तेही सर्व स्वर्गाचा मार्ग धरते झाले;— पण इतक्यापैकी एका बरोबरही ही पृथ्वी गेली नाही. ही बहुधा तुजबरोबर मात्र येईल असे वाटते ! ”

मुरली महदीप्रवंशजा परपुंसा परिचुंबिता सती ॥

विजने विपिने भयानुरा परमेशं स्मरती ररास सा ३४१.

“ महावंशापासून (पक्षी, वेळू पासून) उत्पन्न झालेली मुरली ही परपुरूषाने (पक्षी कृष्णाने) चुंबिली गेली असता, आपण एकीकडे रानी आहां असे जाणून भयभीत होतसती परमेशाचे स्मरण करूनच जाणों काय आक्रोश करती झाली ! ”

विद्वद्राजशिखामणे तुलयितुं धाता त्वदीयं यशः

कैलासं च निरीक्ष्य तत्र लघुतां निक्षिप्तवान्पूरतये ॥

उक्षापं तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गंगाजलं

तस्याग्रे फणिपुंगवं तदुपरि स्फारं सुधादीधितिम् ३४२

“ हे सृज्जशिरोमणि राजा ! तुझ्या यशाचे परिमाण करण्याचे मनांत आणून ब्रह्मदेवाने पहिल्याने सगळा कैलासचा कैलास पारड्यांत घातला; पण तेवढ्याने होत नाहीसे पाहून नंतर त्यावर नंदी उभा केला; त्यापुढे शिव व पार्वती हीं नंदीवर बसविलीं. पुढे शिवाच्या जटेवर गंगेस ठेविले. नंतर सर्प व सरते शेवटीं दैदीप्यमान चंद्र यांचे आरोपण केले ! ”

दारिद्र्यानलसंतापः शान्तः संतोषवारिणा ॥

याचकाशाविघातातर्दाहः केनोपशाम्यतु ३४३

“ दारिद्र्यरूप अग्नीचा संताप संतोषरूप उदकाने शमन पावला; पण दारीं आलेल्या याचकाच्या आशाभंगाने जो अंतर्दाह होतो तो कशांने शांत व्हावा ? ” तात्पर्य हे की, स्वतःचे दैन्य सज्जन हे धैर्येकरून सोसतील; पण

दुसऱ्याच्या दैन्याचें निवारण करण्याचें नें असामर्थ्य दारिद्र्याच्या पोटीं येतें त्याचे दुःखावेग कसे सहन करावे ?

धन्या सा गृहदेहली स्पृशति या त्वत्पादपद्मप्रभां
जाता सा सरसी रसाद्विशति सा यस्यां विहारेच्छया ॥
बंधः कोऽपि स एव यः खलु तथा नेत्रेण संभाव्यते
धिग्धिग्ध्वेषमेषु मां यदनयन्नेकं कथंचित्कथम् ३४४

कोणी उत्कंठित ह्याणतोः—“ तिच्या चरणाची प्रभा ज्याच्यावर पडते तो उंबरठा धन्य होय; ज्या पुष्करिणींत ती विहार करण्यास हौसेनें उतरते ती स्पृहणीय होय; व जो कोणी तिच्या प्रेक्षणांनें धन्यत्व पावतो तो बंध होय; पण ब्रह्मदेवास धिक्कार असो कीं, त्यानें या तिहींपैकीं एके ठिकाणींही माझा योग होऊं दिला नाहीं! ”

स्फुरसि बाहुलते किमनर्थकं
त्वमपि लोचन वाम भव स्थिरम् ॥
तमहमागतमप्यपराधिनं
न परिरब्धुमलं न च वीक्षितुम् ३४५

“ हे भुजलते ! तूं उगीच कशाला स्फुरण पावतेस ? हे वामनेत्रा ! तूंही स्थिर हो कसा ! कां कीं तो अपराधी मजकडे आला तरीही मी त्यास आर्लिगन करणार नाहीं किंवा त्याच्याकडे नुसती पहाणार देखील नाहीं ! ही अर्थातच खंडित झालेल्या मानिनीची उक्ति होय.

याः पश्यन्ति प्रियं स्वप्ने धन्यास्ताः सखि योषितः ॥
अस्माकं तु गते कांते गता निद्रापि वैरिणी ३४६

“ ज्या स्त्रियांस आपल्या वल्लभाचा समागम स्वप्नांत घडतो त्या धन्य होत; पण आमची तर विरहसमयीं अशी स्थिति होते कीं, वैरीण निद्राही आम्हांस पारखी !

राजन्दौवारिकादेव प्राप्तवानस्मि वारणम् ॥
मदवारणमिच्छामि त्वत्तोऽहं जगतीपते ३४७

“ हे राजा ! तुझ्या द्वारपालापासूनच मी वारण (गमनप्रतिबंध—पक्षी,

हत्ती) पावलों; तेव्हां आतां तुजपासून मदवारणाची (माझ्या अप्रतिबंधाची;—पर्शी, मदनोत्त हत्तीची) मी अपेक्षा करतो ! ”

अर्था न संति न च मुंचति मां दुराशा
त्यागे रतिं वहति दुर्ललिते मनो मे ॥

यांचा च लाघवकरी स्ववधे च पापं

प्राणाः स्वयं व्रजत किं परिदेवितेन ३४८

• कोणी दरिद्री आपली स्थिति वर्णितो:—“ मजपाशीं पैसा नाही; इकडे पहावें तर द्रव्यतृष्णा मला सोडीत नाही. माझें लाडकें मन दुसऱ्याची धनाशा पूर्ण करण्याविषयीं उत्सुक होतें; पण इकडे यांचा तर लघुत्व आणणारी आहे. बरं, या दोहेरी त्रासापासून आपणास मुक्त करून टाकीन म्हटलें तर आत्महत्येचें महापातक धरलें आहे. तेव्हां हे प्राणांनो ! तुम्ही आपोआपच मला सोडून जा कसे ! व्यर्थ शोक करून फळ काय ? ”

कूपे पानमधोमुखं भवति मे नद्यो वराक्यः स्त्रियः

सारंगैर्वकटिद्विभैः सह सरस्येवं समालोकयन् ॥

नाऽऽदत्ते तृपितोऽपि हीनसलिलं क्रूरैर्वृतं जंतुभि-

र्मानादुन्नतकंधरः सुरपतिं तच्चातको याचते ३४९.

चातकाच्या दिव्यजलपानावर उत्प्रेक्षा:—“ विहिरीचें पाणी पिण्यास अधोमुख व्हावें लागतें, नद्या तर विचाऱ्या स्त्रियाच आहेत, सरोवर हे हंस, बक आणि टिट्ठिभ यांनीं परिपूर्ण असतें; तेव्हां क्रूर प्राण्यांनीं व्याप्त अशा कुजल संचयापासून जें उदक ध्यावयाचें तें तृषासभयींही वेण्याचें न पतकरून मानी जो चातक तो गर्वानें ऊर्ध्वकंठ होत्साता देवाधिदेव जो इंद्र त्यापशीं काय ती याचना करतो. ”

भवारण्यं भीमं ननु गृहमिदं छिद्रबहुलं

वली कालश्चोरो नियतमसिता मोहरजनी ॥

गृहीत्या ज्ञानासिं विरतिफलकं शीलकवचं

समाधानं कृत्वा स्थिरतरदृशो जागृत जनाः ३५०

“ हे जनहो ! हें संसारारण्य भयंकर आहे, शरीररूप गृह सुरक्षित अ-

भेळ ह्मणावें तर हें मुळींच बहुच्छिद्र आहे, मृत्युरूप चोर हा बलिष्ठ आहे, मूढत्वरूप रात्री ही केवळ अंधकार व्याप्त आहे; तर ज्ञान हाच खड्ड, शांति हीच ढाल, शील हेंच कवच अशीं तीन घेऊन मोठ्या खबरदारीनें जागत वसा ! ”

दैवे समर्प्य चिरसंचितकर्मजालं

सुस्थाः सुखं वसत किं परयाचनाभिः ॥

मेरुं प्रदक्षिणयतोऽपि दिवाकरस्य

ते तस्य सप्त तुरगा न कदाचिदष्टौ ३५१

“ चिरसंचित हें कर्मजाल त्याचा दैवावर हवाला ठेवून स्वस्थपणें करून सुखानें राहाः मग याचना करून काय प्राप्त होणार आहे? पहा कीं, येवढा सूर्य सुवर्णमेरूस प्रदक्षिणा घालीत असतां त्याचे जे सात घोडे आहेत ते आहेत; साताचे आठ कधीं तरी झाले आहेत काय? ”

परस्परं संबद्धतां जडानां मौनं विधेयं सततं सुधीभिः ॥

कोलाहले काकजनस्य जाते विराजते कोकिलकूजितं किम् ३५२

“ मूर्खांचें परस्पर भांडण लागलें असतां बुद्धिमान् पुरुषांनीं नेहेमीं मौन धारण करावें हें बरें; कावळ्यांचा कलकलाट चालला असतां कोकिलाचें कूजित शोभतें काय? ”

उपभुक्तखदिरवीटीजनिताधररागभंगभयात् ॥

पितरि मृतेऽपि हि वेश्या रोदिति हा तात तातेति ३५३

“ विडा खाऊन कातानें तोंड रंगलें असतां अत्रोष्टांची लाली मोडेल या भयानें वेश्या ही आपल्या बापाच्या मरणाची बातमी ऐकून निरोष्ठ शोक करते, “ हा तात! हा तात! ” (‘हापितः’ ह्मणेल तर ओठाला ओठ लागून अधररागाचा भंग होईल! ”)

किमंगारवद्वां सुरै स्पर्शयंतः कुरंगा इवांगानि संकोचयंतः ॥

अटंतो नटंतो भटं तोषयंतस्तुरंगाः सुरंगाः पुरं गाहयति ३५४

“ पृथ्वीवर जणों काय निखारेच पसरले आहेत अशा भावनेनें तिला सुरांनीं स्पर्श करणारे, न करणारे, हरणांप्रमाणें अंगसंकोच करणारे, फिरणारे,

नाशणारे आणि राउताच्या मनांत भरणारे, असे चांगल्या तऱ्हेचे बोदे नगरींत प्रवेश करिताहेत ! ”

यदि प्रभुर्दारधीः सुरसकाव्यकांतुहल—
स्तथैव च सभासदः सदसि तद्गुणग्राहिणः ॥
सुवर्णसदलंकृतिर्भवति तत्र नृत्योद्यता
मदीयरसनानटी रसघटीयमानंदभूः ३५५

“ जर प्रभु उदार असेल आणि सुरसकाव्याच्या श्रवणाविषयी त्यास हौस असेल, त्याप्रमाणेच सभासद हे काव्यगुणग्राहक असतील, तर रसाची केवळ पात्रीच आणि आनंददायक अशी जी माझी जिव्हारूप नटी, ती सुवर्ण (सोने: उत्तमवर्ण)— घटित अलंकारांनी (श्लेष स्पष्टच आहे) युक्त होत्सती सभेंत नृत्य करण्यास तयार आहे ! ”

यन्नाम्नः प्रथमाक्षरं विजयते भानौ द्वितीयाक्षरं
नृत्यं नृत्यति सत्कवींद्रवदने भूत्वांऽत्यवर्णद्वयम् ॥
रामो रावणमाजघान समरे शंभोः शिरःशालिनी
सा सर्वाक्षरमालिनी भवतु मे भाग्याय भागीरथी ३५६

“ जिच्या नांवाचें पहिलें अक्षर (भा—‘तेज’) सूर्याचे ठायीं विराजमान होतें, दुसरें (गी—‘ वाणी ’) सत्कवींच्या वदनाचे ठायीं नृत्य करते आणि शेवटलीं दोन अक्षरें (रथी) होऊन रामानें रावणास रणांगणीं मारिलें ती शंभु शिरीं शोभणारी सर्वाक्षरयुक्त भागीरथी माझा भाग्योदय करो ”.

स्वयं स्थाणुरपर्णा स्त्री विशाखस्तनयः स्मृतः ॥
तथाऽपि कुरुते छायां भवतापापहारिणीम् ३५७

“ शिव हा स्वतः स्थाणु (शंकरः झाडाचा बुंधा) आहे, स्त्री अपर्णा (पार्वती; पर्णरहिता) आणि पुत्र विशाख (कार्तिकेय; शाखारहित) होय, तरी शिवाची छाया संसारसंतापास दूर करते ! ”

विडौजाः पुरा पृष्टवानब्जयोनिं धरामंडले सारभूतं किमस्ति ॥

चतुर्भिर्मुखैरुत्तरं तेन दत्तं तमाखुस्तमाखुस्तमाखुस्तमाखुः ३५८

“ पूर्वी एके समयीं असें झालें कीं, इंद्रानें ब्रह्मदेवास प्रश्न केला, कीं

पृथ्वीतलावर सर्वोत्कृष्ट वस्तु आपण कोणती निर्माण केली आहे? असो देवानें चारी मुखांनीं एकदम उत्तर केलें, “ तमाखु, तमाखु, तमाखु, तमाखु ! ”

कीटोऽयं भ्रमरी भवेदविरतध्यानात्तथा चेदहं

रामः स्यां त्रिजटे तथा ह्यनुचितं दांपत्यसौख्यच्युता ॥

एवं चेत्कृतकृत्यतैव भविता रामस्तव ध्यानतः

सीता त्वं च निहत्य राक्षसपतिं सीतांतिके यास्यसि ३५९

सीता अशोकवनिकेंत असतां तिनें व त्रिजटेनें एका भ्रमरानें एक किडा धरलेला पाहिला. त्यावरून सीता त्या राक्षसीस ह्मणते:—

“ हे त्रिजटे ! या किड्यास-भ्रमराचें-ध्यान लागलें असल्यामुळें हा भ्रमर होईल, तद्वतच मीही जर राम वनलें तर मोठें अनुचित होऊन मी दांपत्य सौख्यापासन भ्रष्ट होईन. ” त्रिजटा ह्मणते, “ असें जर घडेल तर कृतकृत्यता होईल; कां तर राम तुझ्या-ध्यानें-करून सीता होईल आणि तूं राम होत्साती रावणास मारून सीतेच्या भेटीस जाशील ! ”

जन्मप्रभृति वक्रस्य हलस्य च खलस्य च ॥

सोढुं तयोर्मुखाक्षेपं भवत्येकैव सा क्षमा ३६०

“ जन्मापासून वक्र जो हल (नांगर) आणि खल यांच्या तोंडाचा तडाखा सोसण्यास एक क्षमाच (पृथ्वी; क्षांति) समर्थ ! ”

धत्तूर धूर्त तरुणेंदुनिवासयोग्ये

स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोऽपि ॥

किं कैरवाणि विकसंति तमः प्रयाति

चंद्रोपलो द्रवति वार्धिरूपैति वृद्धिम् ३६१

“ हे शाहण्या धोतऱ्या ! जें स्थान बालचंद्राच्या वसतीस योग्य तेथें शंकरानें तुला ठेविला असतांही तुझ्या योगानें कैरवें विकास पावतात काय ? अंधकाराचा नाश होतो काय ? चंद्रकांत द्रवतो काय ? आणि समुद्र वाढतो काय ? ”

तथ्यं पथ्यं सहेतु प्रियमितमूढुलं सारवदैन्यहीनं

साभिप्रायं दुरापं सविनयमशठं चित्रमल्पाक्षरं च ॥

बहर्थ कोपशून्यं स्मितयुतघनदाक्षिण्यसंदेहहीनं

वाक्यं ब्रूयाद्रसज्ञः परिषदि समये सप्रमेयाप्रमत्तम् ३६२

“ रसज्ञानं सभेत समय पाहून जें वाक्य बोलायाचें तें अशा प्रकारचें असावें:—खरें, हितकर, सप्रमाण, प्रिय, मित, मृदु, अर्थयुक्त, धीटपणाचें, साभिप्राय, दुर्लभ, विनययुक्त, प्रांजल, मनोहर, स्वल्प, प्रौढ, शांत, सस्मित, दाक्षिण्ययुक्त, निःसंदेह, प्रमेयसहित आणि प्रमादरहित. ”

पदशब्दलीनहृदयो रूपालंकारभावनाचतुरः ॥

कविरिव विनिहितनिद्रस्तरुणि तवार्थे स्थितस्तरुणः २६३

दुती नायिकेस सांगते:—“ हे तरुणि, जसा कवि पदांच्या शब्दांच्या रचनेत गडून गेला असतो व रूपकालंकार साधण्याविषयी चतुर असतो त्याप्रमाणें नायक हा निद्रेचें मिष करून तुझ्या करतां संकेत स्थानीं येऊन बसला आहे; कसा तर तुझ्या पावलांचा शब्द ऐकण्याविषयीं परमोत्सुक आणि तुज्जें रूप व अलंकार यांची मनोमय भावना करण्यांत चूर होऊन गेलेला असा ! ”

उद्भिन्नं किमिदं मनोभवनृपक्रीडारविंदद्वयं

सूते तत्कथमेकतः किल लसद्रोमावलीनालतः ॥

चक्रद्वंद्वमिदं क्षमं तदपि न स्थातुं मुखेदोः पुरो

लावण्यांबुधिमश्रयौवनगजस्यावैमि कुंभद्वयम् ३६४

कोणी कवि स्तनद्वयावर उत्प्रेक्षा करतो:—“ मदन नृपाचें हें किडाकमल-द्वय उत्पन्न झालें काय ! पण असें म्हणावें तर उदरस्थलावर शोभणारी जी रोमावलीरूप वेली ती एक असतां या पुष्पद्वयास कशी प्रसवेळ ? तेव्हां ही कल्पना जमत नाही. बरें, हें चक्रवाक पक्ष्यांचें जोडपें आहे म्हणावें तर मुखचंद्राच्या समोर हें वियुक्त झाल्याखेरीज कसें राहिल ? तेव्हां माझा असा तर्क होतो कीं लावण्यरूप जलाशयांत बुडी मारून राहिलेला जो यौवनरूप गज त्याचें हें गंडस्थल होय ! ”

दंता विश्वदंताः केशाः काशप्रसूनसंकाशाः ॥

नयनं तमसामयनं तथाऽपि चित्तं धनांगनायत्तम् ३६५

“ दांत हाळूं लागले, केश हे काशपुष्पाप्रमाणें पांढरे झाले, डोळे हे

अंधकाराचें स्थान झालें, तथापि चित्ताची आसक्ति धन आणि स्त्री यांवरील कमी होत नाही !”

तस्मा मही विरहिणामिव चित्तवृत्ति-
स्तृष्णाऽध्वगेषु कृपणेष्विव वृद्धिमेति ॥
सूर्यः करैर्दहति दुर्वचनैः खलो नु
च्छाया सतीव न विमुंचति पादमूलम् ३६६

“ उष्णकालांतील मध्यान्ह्याचें वर्णनः—“ विरही पुरुषांच्या चित्तवृत्ती-प्रमाणें पृथ्वी ही अत्यंत तप्त झाली आहे, कृपणाचे ठायीं जशी (धन-) तृष्णा वाढत असते त्याप्रमाणें पांथांची यावेळेस वाढत आहे, जसा दुर्जन हा दुर्वचनांनीं दुसऱ्यास जाळीत असतो त्याप्रमाणें सूर्य हा आपल्या किरणांनीं संताप करीत आहे आणि छाया ही साध्वीप्रमाणें चरणांची मिठी सोडीत नाही !”

जीवंतु मे शत्रुगणाः सदैव तेषां प्रसादात्सुविचक्षणोऽहम् ॥

ये ये यथा मां प्रति बाधयंति ते ते तथा मां प्रति बोधयंति ३६७

“ माझे शत्रुगण चिरकाळ जीवंत असोत; त्यांच्या प्रसादानें मला बुद्धि प्राप्त झाली आहे. जे जे मला बाधा करतात ते ते मला त्याच मानानें बोधही करतात !”

रोलंबो मधुपः पिकस्तु परभृदंध्रानुसारी मरु-

द्धंसाः केवलपक्षपातनिरताश्चंद्रोऽपि दोषाकरः ॥

चेतो नैति शुक्रस्त्वहैकपठिताख्यायी पयोदो जडः

कं वाऽहं प्रहिणोमि हंत कठिनस्वांताय कांताय मे ३६८

कोण्या विरहिणीची उक्तिः—“ कठिणहृदय जो वल्लभ त्याच्याकडे दूत तरी कोण पाठवावा ! भ्रमर तर मधुप (मद्यप), कोकिल दुसऱ्याचे घरीं वाढलेला, वायु हा रंध्रान्वेषी, हंस हे केवळ पक्षपात करणारे (नेहमीं पंख हलविणारे), चंद्र हा दोषाकार (दोषांची खाण; निशाकर), मनाच्यानें तर जावतच नाही, शुक पढविलेले तेवढें बोलणारा आणि मेघ हा जड (मंदबुद्धि) होय !”

बहुनिष्कपटद्रोही बहुधान्योपघातकः ॥

रंध्रान्वेषी च सर्वत्र दूषको मूषको यथा ३६९

खल आणि मूषक यांचें साम्यः—“ (खलपक्षी)—जे अत्यंत निष्कपट त्यांचा द्रोह करणारा, प्रायः दुसऱ्याच्या नाशाविषयी उद्युक्त आणि सर्वत्र छिद्रान्वेषणाविषयी तत्पर, असा खल असतो. ”

“ (मूषकपक्षी)—अत्यंत मूल्यवान् वस्त्रांचा नाश करणारा, धान्याचा विध्वंस करणारा आणि जिकडे तिकडे भोंकें पाडणारा. ”

भाजन्मानुगतेऽप्यस्मिन्नाले विमुखमंबुजम् ॥

प्रायेण गुणपूर्णेषु रीतिर्लक्ष्मीवतामियम् ३७०

“ जन्मापासून अनुगत ह्मणजे मार्गें असणारें जें नाल त्याशींही कमल हें विकसित होऊं लागलें असतां विमुख होतें, तेव्हां लक्ष्मी ज्यांस प्राप्त होते, त्यांची गुणवंताविषयी (‘ गुण ’ शब्द श्लिष्ट होय) आनास्था व्हावयाचीच ! ”

तवैव प्रावीण्यं जलद जगदानंदकर्मणं

यदंभःपालीराहरसि खलसत्त्वाज्जलनिधेः ॥

निसर्गात्क्षारास्ता नयसि च कथंचिन्मधुरता-

मथाऽऽसरैस्तासां युगपदुपकर्तासि जगतः ३७१

“ हे मेघा ! तुझेच कौशल्य या जगास आनंद करणारें आहे. तें असें कीं, दुष्टसत्त्व (दुष्टस्वभाव, पक्षी दुष्ट आहेत जलचर ज्यांत) जो समुद्र त्यापासून उदकसमूहाचें तूं हरण करतोस आणि तीं उदकें स्वभावतः क्षारयुक्त असतां त्यांचे ठायीं तूं चमत्कारिक रीतीनें माधुर्य उत्पन्न करून त्यांच्या वृष्टीनीं जगाचें हित करतोस ! ”

अक्षराणि परीक्ष्यंतामंबराडंवरेण किम् ॥

शंभुरंबरहीनोऽपि सर्वज्ञः किं न जायते ३७२

“ कोणाच्या विद्वत्तेची परीक्षा कर्तव्य असतां त्याची विद्या पहावी; पोषाखाचा थाटमाट काय करायाचा आहे ? पहा कीं, शंभु हा वस्त्रहीन असल्यानें त्याची सर्वज्ञता नाहींशी होते काय ? ”

इह रूपमात्रसारे चित्रगते कनककहारे ॥

न रसो नापि च गंधो मधुकरबंधो वृथा परिभ्रमसि ३७३

“ हे मूढ मधुकरा ! हें चित्रांतील सुवर्णकमल केवळ रूपानें मात्र स्वयं

कमलासारखें आहे ! यांत मकरंद नाही; व सुगंधही नाही; मग उगीच कशाला भोंवतालीं हिंडत आहेस ? ”

कवयति पंडितराये कवयंत्यन्येऽपि विद्वांसः ॥

वृत्यति पिनाकपाणौ वृत्यंत्यन्येऽपि भूतवेतालाः ३७४

पंडीतराय आपली व स्वकालीन कवींची तुलना करतातः—

“ पंडितराय कविता करीत असतां दुसरे विद्वान्ही कवित्व करीत आहेत; ज्याप्रमाणें शिव तांडव करूं लागला असतां भूतवेतालादि मंडळीही नाचूं बागडूं लागते ! ”

च्युता दंताः सिताः केशा वाङ्मिरोधः पदे पदे ॥

पातसज्जामिमं देहं तृष्णा साध्वी न मुंचति ३७५

“ दांत पडले, केंस पांढरे झाले आणि प्रत्येक शब्दाला जीम अडखळते; पण याप्रमाणें हा देह पतनेन्मुख झाला असतां आशा ही साध्वी स्त्रीप्रमाणें त्यास सोडीत नाही ! ”

अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वा-

त्परिणतिविरसत्वात्संगमेनांगनायाः ॥

इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोकयाम-

स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यंतरात्मा ३७६

“ क्षणभर टिकणारा, स्वप्रदर्शनाप्रमाणें आभासरूप आणि परिणामीं विरस, असा जो स्त्रीसंगम तो पुरे झाला, असें शंभर वेळां जरी आपणास तत्त्व कळलें, तथापि जीव हा हरिणाक्षीपुढें पुनः लुटपुटतोच ! ”

औत्सुक्यात्परिमिलतां त्रपया संकोचमंचतां च मुहुः ॥

नवसंगमयोर्यूनोर्नयनानामुत्सवो जयति ३७७

“ उत्सुकतेनें एके ठिकाणीं मिळणारे आणि लज्जेनें पुनः संकोच पावणारे असे जे नूतन विवाहित स्त्रीपुरुषांचे नेत्र त्यांचा विलास हा अत्यंत शोभा पावतो ! ”

वयोवृद्धास्तपोवृद्धा ये च वृद्धा बहुश्रुताः ॥

ते सर्वे धनवृद्धस्य द्वारि तिष्ठन्ति किंकराः ३७८

“ वयोवृद्ध, तपोवृद्ध आणि विद्यावृद्ध हे सर्व धनवृद्धाच्या द्वारीं दास होऊन राहतात.

तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजशास्त्रे श्रमे भुजिष्येव ॥
गेहे श्रीरिव गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा व्रीडा ३७९

“ शय्यास्थानीं ती मला प्रभूप्रमाणें होय, कामशास्त्रांत गुरुप्रमाणें, गृहकृत्यांत सेवकाप्रमाणें, घरांत लक्ष्मीप्रमाणें आणि वडिलमाणसांपुढें जणों मूर्तिमती लज्जाच ! ”

यस्य नास्ति विवेकस्तु केवलं यो बहुश्रुतः ॥

स न जानाति शास्त्रार्थान्द्वीं पाकरसानिव ३८०

“ ज्याला स्वतः विवेचनाचें सामर्थ्य नाही त्यानें जरी बहुत अध्ययन केलें तरी त्यास शास्त्रांतील गम्य असत नाही. ज्याप्रमाणें सैपाकांतल्या पळीला जातीनें तिखट मीठ गोड वगैरे काहीं कळत नाही, तिचें काम नुसतें ढवळण्याचें ! ”

अर्थो नराणां पतिरंगनानां वर्षा नदीनामृतुराद् तरूणाम् ॥

स्वधर्मचारी नृपतिः प्रजानां गतं गतं यौवनमानयन्ति ३८१

“ अर्थसंचय हा पुरुषांचें, पति स्त्रियांचें, वर्षर्तु नदींचें, ऋतूंचा राजा जो वसंत तो वृक्षांचें, स्वधर्मास अनुसरून वागणारा राजा प्रजांचें यौवन पुनः पुनः त्यांस आणितो. ”

गौरवं प्राप्यते दानान्न तु वित्तस्य संचयात् ॥

स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थितिः ३८२

“ गौरव जें प्राप्त होतें तें द्रव्याच्या दानानें होतें, संचयानें होत नाही. पहा कीं, मेवांची स्थिति आकाशांत आणि समुद्रांची भूमीवर ! ”

वसु यच्छतु वा न वा नरेशो मम कर्णेऽपि च भारतीं करोतु ॥

रतिमिच्छतु वा न वा नवोढा यदि केलीगृहदेहलीमुपैतु ३८३

“ राजा हा मला द्रव्य देवो किंवा न देवो, माझ्याशीं त्यानें कानमोष्टि मात्र करावी म्हणजे झालें; नूनन स्त्री ही रतेच्छा मनांत धरो अथवा धरो, क्रीडामंदिराच्या उंबरठ्यावर तिनें पाऊल ठेवावें म्हणजे झालें ! ”

रे कूप जीवनागार यदि दातृत्वमिच्छसि ॥

तदा त्वं गुणवत्पात्रमेकं वा संनिधौ कुरु ३८४

“ जीवनात्रे (उदकात्रे—जीविकेस साधन जें द्रव्य त्यात्रे) अमर असणाऱ्या हे कूपा ! तुला जर दातृत्वाची कीर्ति संपादन करण्याची असेल तर तूं आपल्या जवळ एक गुणवत् पात्र (दोरी लावलेलें भांडें—गुणवान् पुरुष) ठेव ! ”

गलच्चक्षु मिलज्जानु प्रस्खलच्च पदे पदे ॥

मक्षिकालक्षसंयुक्तं भट्टतट्टु विराजते ३८५

कोणी भटर्जांच्या तट्टात्रे वर्णन करतो:—“ ज्याचे डोळे अर्धेमुर्धे मिटलेले आहेत; गुडवे एकमेकाला लागलेले आहेत, जें पावलोंपावलीं अडखळतें आणि लाखों माशांनीं पीडलेलें, असें भट्टतट्टु विराजमान होतें ! ”

कृत्वा विग्रहमश्रुपातकलुषं शय्यासनादुत्थिता

क्रोधार्ताऽपि विगृह्य गर्भभवनाद्द्वारं रुषा प्रस्थिता ॥

दृष्ट्वा चंद्रमसं प्रभाविरहितं प्रत्यूषवाताहता

हा रात्रिस्त्वरिता गतेति पतिता कांता प्रियस्योरसि ३८६

“ नवऱ्याशीं भांडून व रडूनकडून फणकाऱ्यानें पलंगावरून उठली आणि तशींच रागानें महालाच्या दाराकडे जाऊं लागली; पण इतक्यांत प्रभाविरहित झालेला चंद्र तिच्या दृष्टीस पडला व पहांटचा गार वारा आंगाला लागला, तेव्हां खेद पावून पुनः मावारी आली आणि ‘ रात्र ही किती लवकर गेली ’ असें म्हणून कांतास आलिंगिती झाली ! ”

युगपत्स्वगंडचुंबनलोलौ पितरौ निरीक्ष्य हेरंबः ॥

तन्मुखमेलनकुतुकी स्वाननमपनीय परिहसन्पायात् ३८७

“ शिव व पार्वती या दोघांस आपल्या चुंबनाविषयीं एकदम उत्सुक पाहून गणपतीनें काय केलें कीं आपलें तोंड एकदम मागे घेतलें, तेव्हां त्यांचींच मुखें परस्पर मिळालेलीं पाहून हंसणारा जो हेरंब तो तुमचें रक्षण करो ! ”

मय्येव जीर्णतां यातु यच्चयोपकृतं कपे ॥

नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिवाञ्छति ३८८

रामाची मारुतप्रत उक्तिः—“ हे कपे: तुझे जे मजवर उपकार आहेत ते माझेच ठायीं जिरून जावोत, ते फेडण्याची मी इच्छा करीत नाहीं; कां कीं प्रत्युपकार करायाचा म्हटला म्हणजे दुसऱ्याच्या विपत्तीची आशा करावी लागते ! ”

उदुराजमुखी मृगराजकटिर्गजराजविराजितमंदगतिः ॥

यादि सा वनिता हृदये निहिता क्व जपः क्व तपः क्व समाधिगतिः ३८९

“ चंद्रासारखें जिचें वदन, सिंहाच्या सारखी कंबर आणि गजराजाप्रमाणें विराजमान अशी मंदगति, अशी वनिता जर हृदयस्थळीं प्राप्त झाली, तर जप कोणीकडे, तप कोणीकडे आणि समाधि कोणीकडे ! ”

सच्छिद्रो मध्यकुटिलः कर्णः स्वर्णस्य भाजनम् ॥

धिग्दैवं विमले नेत्रे पात्रं कज्जलभस्मनः ३९०

“ काय दैवाची कृति आहे पहा ! कीं जो कर्ण सच्छिद्र आणि मध्यें वांकडा त्याला सुवर्णभूषण मिळतें आणि विमल जीं नेत्रें तीं विचारीं काजळाला पात्र झालीं आहेत ! ” ‘ सच्छिद्र,’ ‘ कुटिल,’ आणि ‘ विमल ’ यांचीं अर्थांतरे प्रसिद्धच आहेत.

विश्वेश्वरस्तु सुधिया गलितेऽपि भेदे भावेन भक्तिसहितेन समर्चनीयः ॥

प्राणेश्वरश्चतुरया मिलितेऽपि चित्ते चैलांचलव्यवाहितेन निरीक्षणीयः ९ ?

“ जो सुधी आहे त्यास आत्मज्ञान होऊन जीवेश्वरांच्या मधील भेद त्याचा जरी गलित झाला, तरी त्यानें विश्वेश्वराची पूजा भावानें व भक्तीनें अवश्य करावी; कीं ज्याप्रमाणें चतुर खी ही परस्परांचें मन मिळालें असतांही वस्त्राच्छादित होतसातीच आपल्या वल्लभाच्या दृष्टीस पडते ! ”

तव विरहमसहमाना सा तु प्राणान्विमुक्तवती ॥

किंतु तथाविधमंगं न सुलभमितिते न मुञ्चति ३९२

“ तुझा विरह सहन करण्यास असमर्थ होतसाता ती तर प्राणांस टाक-

प्यास तयार झाली; पण असलें सुंदर शरीर आपणास मिळायचें नाहीं या लोभानें ते प्राणच तिला सोडीनात ! ”

दोषागमनमाशंक्य रविरेष तिरोहितः ॥

कथमिदुः समायाति कुतः शंका कलंकिनः ३९३

“ दोषागमन (रात्रीचें येणें—दोषप्राप्ति) पुढें होणार तों अगोदरच सूर्य आपला क्षितिजाखालीं दडून राहिला. पण त्या समयास इंदूनें वर डोकें काढलें; ठीकच आहे, जो मुळीच कलंकयुक्त (दोन्ही अर्थ स्पष्टच आहेत) त्यास शंका कोटून प्राप्त होणार ! ”

तप्तं कैर्न तपोभिः फलितं तद्रोपनारीणाम् ॥

लोचनयुगले यासामंजनमासीन्निरंजनं ब्रह्म ३९४

“ आजपर्यंत तपश्चर्या कोणीं केल्या नाहींत ? पण एका गोपीचीं तपें मात्र फळाला आलीं असें म्हटलें पाहिजे; कां कीं त्यांच्या नेत्रयुगीं निरंजन जें परब्रह्म तें अंजन होऊन बसलें ! ”

आश्लेषशेषा रतिरंगनानामामोदशेषा कुचकुंकुमश्रीः ॥

तूणीरशेषः कुसुमायुधोऽपि प्रभातशेषा रजनी बभूव ३९५

“ स्त्रियांच्या रतांतील केवळ आलिंगन मात्र शेष राहिलें, कुचांवर केलेल्या केशरलेपापैकीं केवळ सुगंध मात्र शेष राहिला, मदनापार्शी शेष काय तो भाता मात्र आणि रात्रीपैकीं पहाट मात्र उरली ! ”

ललिता गलिता रदावली लवलीवद्धवली भवंति केशाः ॥

न तथाऽपि कथा रथांगपाणेः श्रवणप्रीतिकरीति मंदरीतिः ३९६

“ सुंदर जी दंतपंक्ति ती गळून गेली व केंस हे लवलीप्रमाणें पांढरे होत आहेत; तथापि चक्रपाणि जो कृष्ण त्याची कथा कानास आवडत नाहीं;—अशीच मूर्खाची रीति होय ! ”

वागुच्चारोत्सवमात्रं तत्क्रियां कर्तुमक्षमाः ॥

कलौ वेदांतिनो भांति फाल्गुने बालका इव ३९७

“ सांप्रत कलियुगांत वेदांत बोलणारे पंडित कसे भासतात ? कीं जशीं

शिमग्यांतलीं पोरें तोंडानें यथेच्छ वडवड मात्र करतात, पण त्यांतील गम्य म्हणून त्यास बिलकुल माहीत नसतें ! ”

तुंगासनास्तुंगतराः समर्था मनोरथान्पूरयितुं न नीचाः ॥

धाराधरा एव धराधराणां निदाघदाहं शमितुं न नद्यः ३९८

“ उंच पदवीचे व स्वभावानें थोर असे लोक हेच लोकांचे मनोरथ पुरविण्यास समर्थ होतात; जे मुळींच नीच त्यांच्या हातून तें कार्य घडत नाहीं. पहा कीं, वृक्षांचा संताप दूर करण्याचें सामर्थ्य मेघांचेच ठायीं असतें नद्यांचे ठायीं असत नाहीं. ”

हरेः पदाहतिः श्लाघ्या न श्लाघ्यं खररोहणम् ॥

स्पर्धाऽपि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमित्रता ३९९

“ सिंहाचा पादप्रहारही श्लाघ्य होय, गर्दभावर आरोहण केलेलेंही श्लाघ्य नव्हे; याप्रमाणेंच विद्वान् पुरुषाबरोबर स्पर्धाही श्रेयस्कर होय; परंतु मूर्खाबरोबर मैत्री कामाची नाहीं. ”

निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि ॥

पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं यदिह शंसन्ति ४००

“ निर्गुण मनुष्य हे मेल्यासारखेंच समजावयाचें; पहा, गुणरहित (श्लेषार्थ हा उघडच आहे) असें जें धनुष्य तें असून नसून सारखेंच. ”

कर्कशतर्कविचारव्यग्रः किं वेत्ति काव्यहृदयानि ॥

ग्राम्य इव कृषिविलग्रश्चंचलनयनावचोरहस्यमपि ४०१

“ मनाला कठोरत्व देणारे जे तर्कविचार त्यांतच सदा जो गडलेला त्याला काव्याचें हृदय तें काय कळणार ? जसें, नांगर धरणाच्या कुणव्यास चतुर कामिनीच्या भाषणांतील मर्म काय समजणार ! ”

अंतःप्रतप्तमरुसैकतदह्यमान-

मूलस्य चंपकतरोः क्व विकासचिंता ॥

प्रायो भवत्यनुचितस्थितिदेशभाजां

श्रेयः स्वजीवपरिपालनमात्रमेव ४०२

“ अतिशय तापलेलें जें मारवाडांतील वाळवंट त्याची भग ज्याच्या

मुळार्शी निरंतर आहे अशा चंपकवृक्षाचा पुष्पविकास होईल ही आशा क-
शाला पाहिजे ? अयोग्यस्थानी जे जाऊन पडले त्यांनी आपला प्राण रक्षण
करून ठेवला ह्मणजे त्यांचे भाग्य समजावे ! ”

तथाऽभूदस्माकं प्रथममविभक्ता तनुरियं
ततोऽनु त्वं प्रेयानहमपि हताशा प्रियतमा ॥

इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं

मयाऽऽप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ४०३

“ पूर्वी आपली अशी स्थिति होती की, दोघांची शरीरे जणू काय एक
होती; पुढे तू माझा वल्लभ आणि मी दुर्भाग्या प्रियतमा इतका दोघांत भि-
न्नभाव झाला; आणि आतां तर तू पति आणि मी स्त्री इतकाच संबंध राहि-
ला आहे. तेव्हां वज्राप्रमाणे कठीण असे जे माझे प्राण त्यांचे हें फळ मला
प्राप्त झाले आहे. ”

निर्मित्सुः सुदतीमजो विरचिते वक्त्रे शशिध्रांतितः

कोशीभूतनिजांबुजासनमधिष्ठातुं न शक्तो विधिः ॥

मध्यं विस्मृतवान्कुचौ च कठिनौ पीनौ नितंबौ कचा-

न्वक्रान्निमित्तवान्मतिः स्फुरति हि स्वस्थे नृणां चेतसि ४०४

“ ब्रह्मदेव या स्त्रीस जेव्हां निर्माण करून लागला तेव्हां त्यानें प्रथमतः
हिचे मुख केले; त्याच्या योगाने काय झाले की चंद्राची शंका वाटून त्या-
च्या आसनाचे कमल मिटू लागेल;—तेव्हां आसनसंकोचामुळे पीडित हो-
त्सात्या विधीने राहिलेली सर्व रचना भराभर घाईने आटपून टाकली. ती
अशी की, स्तन आणि नितंब हें होतें तसेच जाडी ठेवले, केंस वांकडेच
राहिले आणि कंवर करायास तर तो मुळीच विसरला ! एकंदरीत चित्त
अस्वस्थ असले ह्मणजे कोणतेही काम नीट होत नाही ! ”

देव त्वत्कर-नीरदे दिशि दिशि प्रारब्धपुण्योन्नतौ

चंचत्कांचनरत्नराजितडिति स्वर्णामृतं वर्षति ॥

स्फीता कीर्तितरंगिणी समभवत्तृप्ता गुणिग्रामभूः

पूर्णं चार्थिसरः शशाम विदुषां दारिद्र्यदावानलः ४०५

“ हे राजा ! तुझा हस्तरूप भेव दशदिशांचे ठायीं उत्कृष्ट उन्नति पावला असतां आणि स्फुरण पावणारीं जीं रत्नजडित सुवर्णकंकणें त्यांची विद्युल्लतेसारखी प्रभा पडून सुवर्णरूप उदकाचा वर्षाव झाला असतां, कीर्तिरूप नदीस पूर येऊन ती चोहोंकडे पसरली आहे, गुणिजनरूप भूमि वृष्टीनें तृप्त झाली आहे, याचकसमूहरूप सरोवरे तुडंबलीं आणि विद्वज्जनांचा दारिद्र्यरूप दावानल विझून गेला आहे. ”

यद्दुर्गामटवीमदंति विकटं क्रामंति देशांतरं

गाहंते गहनं समुद्रमदनक्लेशं कृपिं कुर्वते ॥

सेवंते कृपणं पतिं गजघटासंघट्टदुःसंचरं

सर्पति प्रथनं धनांधितधियस्तलोभविस्फूर्जितम् ४०६

“ दुर्गम अरण्यांतून जाणें, मयंकर परदेशांतून फिरणें, गहन जो समुद्र त्यावर पर्यटन करणें, शेतकीची दगदग करणें, कृपण धन्याची सेवा करणें. हत्तींच्या गर्दीमुळे संचार करण्यास भीतिदायक अशा रणांगणीं मरण पावणें, इतके सर्व प्रकार धनलुब्ध लोक जे करतात हा लोभाचा प्रभाव होय ! ”

व्यासादीन्कविपुंगवाननुचितैर्वाक्यैः सलीलं हस-

न्नुच्चैर्जल्प निमीलय लोचनयुगं श्लोकान्सगर्वं पठन् ॥

काव्यं धिक्कुरु यत्परैर्विरचितं स्पर्धस्व सार्धं बुधै-

र्यद्यभ्यर्थयसे श्रुतेन रहितः पांडित्यमाहुं बलात् ४०७

“ जर तुला अंगीं विद्वत्ता नसतांही फुकाची पंडितगिरी मिळवायाची असेल तर पुढील गोष्टी करः—व्यासादिक महान् महान् कवींविषयीं हवातसा चारगटपणा करून त्यांची थट्टा कर. मोठ्यानें बोल आणि डोळे मिटून मोठ्या डौलानें श्लोक ह्मण, दुसऱ्यानें केलेल्या काव्याची निंदा कर आणि पंडितजनांशीं नेहमीं स्पर्धा करीत जा ! ”

सूर्खत्वं सुलभं भजस्व कुमते पूर्वस्य चाष्टौ गुणा

निश्चितो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिं दिवं स्वप्नभाक् ॥

कार्याकार्यविचारणांधवधिरो मानापमाने समः

प्रायेणामयवर्जितो दृढवपुर्मुखः सुखं जीवति ४०८

“रे वेड्या ! मूर्खत्व संपादन करण्यास कांहीं आयास पडत नाहीत, व त्यापामून पुढील आठ लाभही आहेत तर हेंच आपल्या ठायीं दृढ ठेव. आठ गुण येणेंप्रमाणें:—निश्चितपणा, यथेष्ट भोजन, अति मुखरत्व, रात्रंदिवस झोंब, कार्याकार्यविचारविषयीं अंधत्व व बधिरत्व, मान व अपमान हे दोन्ही सारखे, प्रायः शरीरास आरोग्य असून गलेलट्ट होऊन पडणें;— इत्यादि प्रकारें मूर्ख हा सुखेंकरून राहतो ! ”

अनाकाशे चंद्रः सरसिजदलद्वंद्वसहितो
गृहीतः पश्चार्धे कुटिलकुटिलैः सोऽपि तिमिरैः ॥
सुधां मुंचत्युच्चैरनिशमथ संमोहजननीं
किमुत्पातालीयं वदत जगतः कर्तुरुदिता ४०९

“ब्रह्मदेवांने ही उत्पात परंपरा निर्माण केली आहे काय ? कोणती, तर आकाशाशिवाय चंद्र, त्यावर कमलपत्रांची जोडी, मागें कुटिल अंधकारसमूहांनें तो बद्ध केलला आणि असा चंद्र नेहमीं अमृताचा वर्षाव करणारा, कीं ज्या अमृतवृष्टीनें उज्जीवन जें व्हावयाचें तें न होतां उलटें संमोहन होतें (पक्षीं—मूर्छा येते) ! ”

पुष्पेषोरभिषेकहेमकलशौ हारप्रभावाहिनी—
चक्राहौ मदनोन्मदद्विपपतेः कुंभौ रतेः कंदुकौ ॥
कंदौ बाहुमृणालिकायुगुलयोर्लीलालतासत्फले
नव्यौ रत्नसमुद्रकौ वहति सा लावण्यपूर्णौ स्तनौ ४१०

स्तनयुगुलावर उत्प्रेक्षा:—“मदनास सार्वभौमाभिषेक करण्याचे हे सुवर्णकलश आहेत काय ? अथवा मुक्ताहारप्रवाहरूप नदींतील हे चक्रवाक आहेत काय ? किंवा मदनरूप मदनोन्मत्त हत्तीचें गंडस्थल, रतीचें क्रीडाकंदुक, बाहुरूप कमलनालांचे कांदे, लीलारूपलतेचीं दोन उत्कृष्ट फलें, किंवा लावण्यानें भरलेले हे नवे रत्नकरंडक आहेत काय ? ”

तन्वंग्या गुरुसंनिधौ नयनजं यद्वारि संस्तंभितं
तेनांतर्गलितेन मन्मथशिखी सिक्तो वियोगोद्भवः ॥

मन्ये तस्य निरस्यमानकिरणस्यैषा मुखेनोद्भवा

श्वासायाससमागतालिसराणिव्याजेन धूमावली ४११

“ स्त्रियेनें गुरुजनांच्या समोर डोळ्यांतील अश्रु जे तसेच संस्रब्ध करून ठेवले ते आंतल्या आंत जिराल्यामुळे वियोगजन्य जो मदनाग्नि त्यावर ते पडले त्या योगाने तो किंचित् विझून त्याची जी धूमावली निर्माण झाली ती निश्चास सुगंधास लुब्ध झालेल्या भ्रमरमालेच्या रूपाने जणां काय बाहेर पडली ! ”

तरुमूलादिषु निहितं जलमाविर्भवति पल्लवाग्रेषु ॥

निभृतं यदुपक्रियते तदपि महांतो वहंत्युच्चैः ४१२

“ वृक्षांच्या मूळांशीं जें उदक घालवें तें त्याच्या पल्लवाग्रांवर प्रगट होतें; ठीकच आहे कीं जे थोर आहेत ते गुप्तपणें केलेल्या उपकारासही प्रसिद्धपणें मिरवतात ! ”

हृदयं कौस्तुभोद्भासि हरेः पुष्पातु वः श्रियम् ॥

राधाप्रवेशरोधाय दत्तमुद्रमिव श्रिया ४१३

“ कौस्तुभानें शोभा पावणारें असें विष्णूचें हृदय तुमचें कल्याण करो; कीं ज्याचे ठायीं वरील रत्नाच्या मिषानें लक्ष्मणें जणां काय मोहरच करून ठेवली आहे, कीं राधेनें आंत प्रवेश करूं नये म्हणून ! ”

पिनाकफणिबालेदुभस्ममंदाकिनीयुता ॥

तथाऽपि भव ते मूर्तिरपवर्गानुसारिणी ४१४

“ हे शंभो ! तुझी मूर्ति पिनाक (धनुष्य), फणी (सर्प), बालेदु (बालचंद्र) भस्म आणि मंदाकिनी (स्वर्गगा) यांनीं युक्त असतांही अपवर्गाते म्ह० मोक्षातें देणारी आहे. ” पिनाक, फणी, बालेदु, भस्म आणि मंदाकिनी या शब्दांचीं आद्याक्षरें अनुक्रमानें पवर्गांतील आहेत हे उघडच आहे.

द्रुतं यस्याऽऽलोकाद्विरहिजनशोकापनयनं

यदंके सानंदं नयनमरविंदं विहरति ॥

नयस्यापैति श्रीः कचनिचयराहोरपि पुनः

स मे खेदं रामावदनहिमधामा शमयतु ४१५

स्त्रीमुख व चंद्र यांचें व्यतिरेक वर्णन—“ ज्याच्या आलोकानें (अर्वा-

लोकानें; प्रकाशानें) विरहिजनांच्या शोकाचें हरण तेव्हांच होतें; ज्याच्या-
पार्शी नयनरूप कमल आनंदानें विहार करतें आणि कचकलापरूप जो राहु
त्याच्या योगानेंही ज्याचें तेज कमी होत नाहीं, तो स्त्रीमुखरूप चंद्रमा माझ्या
संतापास दूर करो ! ” विरहिजनांचा ताप खऱ्या चंद्राच्या योगानें वाढतो,
कमलें संकुचित होतात व राहुग्रासाची त्यास भीति असतें, या तीन गोष्टी
प्रसिद्धच आहेत.

मौलौ कितु महेश मानिनि जलं किं वक्त्रमंभोरुहं
किं नीलालकषेणिका मधुकरी किं भ्रूलता वीचिका ॥
किं नेत्रे शफरी किमु स्तनयुगं प्रेखद्रथांगद्वयं
साशंक्रामिति वंचयति गिरिसुतां गंगाधरः पातु नः ४१६

शिवानें गंगेस मस्तकीं धारण केली असतां त्याचा व पार्वतीचा संवाद—
“ हे महेशा ! हें मस्तकावर काय ?—हे मानिनि ! हें जल आहे; तोंड
दिसतें आहे तें?—तें कमल आहे; नील केशपाश दिसतो आहे हा ?—तो
मधुकरांचा समूह आहे; भ्रूलता दिसते आहे ?—तो तरंग आहे; डोळे ?—
ते दोन मासे आहेत; स्तनयुग ?—तें जलविहार करणारें चक्रवाकांचें जोडपें
आहे;—याप्रमाणें साशंक झालेली जी पार्वती तिचें वंचन करणारा गंगाधर
आमचे रक्षण करो ! ”

धन्यास्ते कवयो यदीयरसनारूक्षाध्वसंचारिणी
धावंतीव सरस्वती द्रुतपदन्यासेन निष्क्रामति ॥
अस्माकं रसपिच्छले पथि गिरां देवी नवीनोदय-
त्पीनोत्तुंगपयोधरेव युवतिर्मार्थर्यमालंबते ॥ ४१७ ॥

“ ते कवि धन्य होत, कीं ज्यांच्या जिव्हारूप कोरड्या ठणठणीत
रत्स्यावरून सरस्वती ही भराभर पावले टाकीत धांवतच निवून जात असते,
पण आमची स्थिति अशी आहे कीं, जिचे पीनोत्तुंग पयोधर नवे उद्भेद
पावले आहेत अशी युवति निसरड्या जागेवरून जात असतां जशी जपून
हळू हळू चालते त्याप्रमाणें आमची वाद्वेवी रसानें परिधुत अशा मार्गावरून
मंद मंद पदांनीं गमन करते ! ” ‘ रस ’ आणि ‘ पद ’ या शब्दांचे दोन
दोन अर्थ सुगमच आहेत.

समये पयोधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ॥

उत्कंठिताऽसि बाले नहि नहि सखि पिच्छिलः पंथाः ४१८

“ या पयोधरकालीं (वर्षासमयीं) अपतिता मोठी दुःसह होय, म्हणजे पतिसमागमाशिवाय दिवस कंठणें मोठें कठिण आहे. ही कोणा एका तरुणीची उक्ति ऐकून तिची सखी तीस विचारते, ‘ अगे उत्कंठित झाळी आहेस काय ? ’ बाला उत्तर करते, “ छे छे ! चोहोंकडे चिखल झालेला म्हणून अपतितावस्था, म्हणजे पडल्याशिवाय राहणें कठिण आहे असें मी म्हणतें ! ” हें छेकापन्हुतीचें उदाहरण होय.

भीतिर्नैव भुजंगपुंगवविषात्पीडितेन चंद्रामृता-

न्नाशौचं नृकपालकंठलुलनाच्छौचं न गंगाजलात् ॥

नोद्वेगश्चितिभस्मनो न च सुखं गौरीस्तनालिंगना-

दात्मारामतया हिताहितसमः स्वस्थो हरः पातु वः ४१९

“ ज्याला गळ्यांतील महासर्पाच्या विषापासून भीति नाही व शिरस्थ चंद्राच्या अमृतापासून आनंद नाही; गळ्यांत नरकपालांची माला रुळत असल्याने ज्याला अपवित्रता नाही व जटाजूटस्थ गंगेच्या जलापासून पावित्र्य नाही; ज्याला चिताभस्म अंगास फांसल्यापासून उद्वेग नाही व गौरीच्या स्तनालिंगनापासून सुख नाही;—असा इष्टानिष्टाविषयीं उदासीन व आत्मस्थितीस पावल्यामुळे सदोदित स्वास्थ्य अनुभवणारा शिव तुमचे कल्याण करो ! ”

नायं प्रयाति विकृतिं विरसो न यः स्या-

न्न क्षीयते बहुजनैर्नितरां निपीतः ॥

जाड्यं निहंति रुचिमेति करोति वृष्टिं

नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी ४२०

“ सुभाषितरसाची दुसऱ्या कोणत्याही रसास सर येणार नाही; पहा कीं, इतरांप्रमाणे हा कधीही विकार पावत नाही, विरस होत नाही, बहुतांनीं सेवन केला असताही कमी होत नाही, जाड्याचें (मुखत्वाचें) हरण करतो, रुचीची वृद्धि करतो आणि आनंददायक होतो ! ”

दुर्जनहुताशदग्धं काव्यसुवर्णं विशुद्धिमुपयाति ॥

दर्शयितव्यं तस्मान्मत्सरिमनसः प्रयत्नेन ४२१

“ काव्यरूप सुवर्णं दुर्जनरूप अग्नीं दग्धं झालें असतां अत्यंत शुद्ध होतें; यास्तव मत्सरी मनाच्या मनुष्यांस तें आदरून दाखवावें ! ”

त एव पदविन्यासास्त एवार्थविभूतयः ॥

तथाऽपि नव्यं भवति काव्यं ग्रथनकौशलात् ४२२

“ तीच शब्दांची योजना व अर्थांचें गौरव, तथापि पदरचनेच्या चातुर्यानें काव्य नवेंसं भासूं लागतें ! ”

इह तुरगशतैः प्रयांतु मूर्खा धनरहिता विबुधाः प्रयांतु पद्म्याम् ॥

गिरिशिखरगताऽपि काकपंक्तिः पुलिनगतैर्न समत्वमेति हंसैः ४२३

“ मूर्ख हे शंभर घोड्यांवर बसून फिरोत व पंडित निर्धन होत्साते पायांनींच चालोत; तरी पंडित जे श्रेष्ठ ते श्रेष्ठच; पहा कीं, पर्वत शिखरावर बसलेली काकपंक्तिही नदीच्या वाळवंटावर फिरणाऱ्या हंसांची बरोवरी करूं शकत नाही ! ”

कतिचिदुद्धतनिर्भरमत्सराः कतिचिदात्मवचस्तुतिशालिनः ॥

अहह केऽपि निरक्षरकुक्षयस्तदिह संप्रति कं प्रति मे श्रमः ४२४

“ कोणी पाहावे, तर त्यांच्या ठायीं मत्सर परिपूर्ण नांदत असून वरचे वर उचंबळत असतो; कोणी पाहावे, त्यांस आपल्या स्वतःच्या कवितेखेरीज इतर कोणाचीही पंसत नसून तिची कायती नेहेमीं प्रशंसा; बाकी पुष्कळ तर विचारे अक्षरशत्रूच; तेव्हां काव्य जें करायाचें तें कोणासाठीं म्हणून करावें ! ”

स्थिरा शैली गुणवतां खलबुद्ध्या न बाध्यते ॥

रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययाऽपि न नाश्यते ४२५

“ जे स्वभावतःच सज्जन त्यांचें शील खलांच्या उपदेशानें विघडत नाही; कसें ? तर ज्याप्रमाणें रत्नदीपाची ज्योत वावटळीच्याही वाऱ्यानें विझत नाही ! ”

केनांजितानि नयनानि मृगांगनानां

को वा करोति रुचिरांगरुहान्मयूरान् ॥

कश्चात्पलेषु दलसंनिचयं करोति

को वा करोति विनयं कुलजेषु पुंसु ४२६

“ हरणीच्या डोळ्यांत कोणी अंजन घातलं आहे ? मोरांचे पिसारे चित्र-
विचित्र कोणी केले आहेत ? नीलकमलांस पत्रशोभा कोणी दिली ? कुलज जे
पुरुष त्यांच्या ठायीं विनय कोणी आणला ? ”

मा भूत्सज्जनयोगो यदि योगो मा पुनः स्नेहः ॥

स्नेहो यदि विरहो मा यदि विरहो जीविताशा का ४२७

“ प्रथमतः सज्जनांची गांठच पडूं नये, पडली तर स्नेह जडूं नये, तोही
जडलाच तर विरह तरी होऊं नये, कां कीं विरह झाल्यावर मग जीविताची
आशा कशाला हावी ! ”

अनुकुरुतः खलसुजनावधिमपाश्चात्ययोः सूच्याः ॥

विदधाति रंघ्रमेको मुद्रणमस्यापरोऽपि विदधाति ४२८

“ खल आणि सज्जन हे सुईच्या पुढल्या व मागल्या भागांप्रमाणें होत;
रंघ्र पाडणें हें पहिल्याचें काम व त्याचें आच्छादन करणें हें दुसऱ्याचें ! ”

यदमी दशंति दशना रसना तत्स्वादुसौख्यमनुभवति ॥

प्रकृतिरियं विमलानां क्लिश्यंति यदन्यकार्येषु ४२९

“ हे दांत जें चावतात त्याचें मधूर सौख्य जिव्हा अनुभवते; निर्मल
अंतःकरणाचे जे सज्जन त्यांचा स्वभावच हा, कीं दुसऱ्याच्या कल्याणाक-
रितां कष्ट सोसावे ! ”

लक्ष्मीर्यादोनिधेर्यादो नादो वादोचितं वचः ॥

विभेति या धीवरेभ्यो जडेष्वेव निमज्जति ४३०

“ लक्ष्मी ही समुद्रांतील जलचर आहे हें वचन वादास्पद नव्हे; कां कीं,
धीवरांस (पक्षीं, बुद्धिमान् पुरुषांस) भिते व जडांचे ठायीं निमज्जन पा-
वते ! ” म्हणजे बुद्धिमंतांस प्राप्त होत नाहीं व जड म्हणजे मूर्ख यांजपाशीं
वास करते. ‘ ड ’ आणि ‘ ल ’ यांच्या साम्यास्तव ‘ जलांत बुडून राहते ’
हा श्लेषार्थ उघडच आहे.

एकेन तिष्ठताऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ॥

दातृयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ४३१

“ दाता आणि याचक यांजमधील भेद पालथा आणि उलथा हात येव-
ज्यानेच सुचित होतो ! ”

लक्ष्मीपयोधरोत्संगकुंकुमाशुणितो हरेः ॥

धन्यो बलिः स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः ४३२

“ बलिची धन्यता काय वर्णावी ? कीं ज्याने लक्ष्मी कुचाभोगकुंकुमानें रंग
लेला जो हरीचा हस्त त्यास दानग्रहणार्थ भिक्षापात्र करविला ! ”

दुर्जनसहवासादपि शीलोत्कर्षं न सज्जनस्त्यजति ॥

प्रतिपर्षं तपनवासी निःसृतमात्रः शशी शीतः ४३३

“ दुर्जनांचा सहवास घडला असतांही साधु आपलें शील टाकीत नाहींत;
पहा कीं, प्रति आमावास्येला चंद्राला सूर्याचा सहवास घडतो, पण त्याजपासून
निघाला कीं पुरे लागलीच आपले शीतलत्व प्रगट करतो ! ”

विष्टहीतः पदाक्रांतो भूयो भूयश्च खंडितः ॥

माधुर्यमेवावहति सुश्लोक इव सज्जनः ४३४

“ उत्कृष्ट श्लोकाचा जसा विग्रह केला, पदें पाडलीं, किंवा पुनःपुनः
निरनिराळा अन्वय लावला तरी त्याचें सौंदर्य कमी होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच
सज्जनाशी विग्रह (कलह) केला, त्यास पदाक्रांत केला (ह्य० त्याची
अवज्ञा केली). किंवा त्याची वारंवार खंडना केली, तरी त्यांचे नैसर्गिक
शील ढळत नाहीं ! ”

अपूर्वः कोऽपि कोपाग्निः सज्जनस्येतरस्य च ॥

एकस्य शाभ्यति स्नेहाद्वर्तधेऽन्यस्य वारितः ४३५

“ सज्जन व दुर्जन यांचा कोपाग्नि किती विलक्षण तऱ्हेचा आहे पहा !
कीं एक स्नेहाच्या योगानें शमला जातो व दुसरा वारला असतां वृद्धि
पावतो ! ” ‘ स्नेह ’ शब्दाचा दुसरा अर्थ ‘ तेल ’ हा होय; व ‘ वारित ’
याचा अर्थ ‘ पाण्यापासून ’ असा होतो. तेलानें विस्तव विझणें व पाण्यानें
वाढणें हें विलक्षण आहे हें उघडच आहे.

जलनिधौ जननं धवलं वपुर्मुगरिपोरपि पाणितले स्थितिः

इति समस्तगुणान्वित शंख भोः कुटिलता हृदये न निवारिता ४३६

“ हे शंखा ? तुझे जन्म समुद्रांत झाले, तुझे शरीर पांढरे शुभ्र आहे, मुरारीच्या हस्ततलीं तुला सदोदित वास घडतो, याप्रमाणे समस्त गुणांनीं तू युक्त असतां तुझ्या हृदयाच्या ठायींकी कुटिलता कांहीं निघाली नाही ! ” शंखाचें अभ्यंतर वक्र असतें हें प्रसिद्धच आहे.

यत्राऽऽत्मीयो जनो नास्ति भेदस्तत्र न विद्यते ॥

कुठारैर्दंडनिर्मुक्तैर्भिद्यते तरवः कथम् ४३७

“ जेथें घरचा भेद्या मिळाला नाही तेथें फूट पडत नाही; जर कुऱ्हाडीचे दांडे काढून घेतले तर झाडे कशीं तुटलीं जातात ? ”—कुऱ्हाडीचा ‘ दांडा गोतास काळ ’ ही म्हण प्रसिद्धच आहे.

✓ द्यूतेन धनमिच्छंति मानमिच्छंति सेवया ॥

भिक्षया भोगमिच्छंति ते दैवेन विडंबितः ४३८

“ द्यूत खेळून जे धनप्राप्तीची इच्छा करतात, सेवा करून मानाची अपेक्षा करतात, आणि भिक्षावृत्तीचें अवलंबन करून भोगाची आशा करतात, ते हतभाग्य होत ! ”

✓ अयश्चणकचर्वणं फणिफणामणेः कर्षणं

करेण करितोलनं जलनिधेः पदा लंघनम् ॥

प्रसुप्तहरिवोधनं निशितखड्गसरोपणं

कदाचिदपि संभवेन्न कृपणस्य वित्तार्जनम् ४३९

“ लोखंडाचे हरभरे दांतांनीं फोडणें, सर्पाच्या फणेवरील मणी हिसकावून घेणें, हातांत हत्ती तोलून धरणें. समुद्र पायांनीं उतरून जाणें, निजलेल्या सिंहास डवचून जागें करणें, तीक्ष्ण तरवारीवर वसणें;—ही सर्व संभवतील; पण कृपणाच्या वित्ताचें हरण करणें हें कधीं घडणार नाही ! ”

✓ तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेक्षेच्छिथिलबंधनात् ॥

मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं वदति पुस्तकम् ४४०

“ पुस्तक म्हणतें, माझे तेलपासून, पाण्यापासून व शिथिलबंधनांपासून रक्षण कर; आणि मला मूर्खाच्या हातीं देऊं नको. ”

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ॥

एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ४४०

“ वैद्याची वैद्यगिरी म्हणजे इतकीच, कीं व्याधीचें निदान त्यानें ठरवावें, वेदना बंद करावी; वैद्य कांहीं आयुष्याचा धनी नाही. ”

पल्लवे नास्ति माधुर्यं सुधायां नास्ति शोणितमा ॥

विद्रुमे नास्ति मृदुता तत्रयं दयिताधरे ४४१

“ पल्लवाच्या ठिकाणां माधुर्य नसतें, अमृताचे ठायीं लालपणा नसतो आणि पोंवळ्याच्या अंगीं मार्दव नाही, पण हे तिन्ही गुण प्रियेच्या अधरोष्ठाचे ठायीं वास करतात ! ”

✓ लोभमूलानि पापानि व्याधयो रसमूलकाः ॥

स्नेहमूलानि दुःखानि त्रयं त्यक्त्वा सुखी भवेत् ४४२

“ सर्व पापाचें मूळ लोभ हा होय, व्याधीचें मूळ षड्रस होत, दुःखाचें मूळ ऐहिक वस्तुवर धरलेली ममत्ववृद्धि होय, यास्तव हीं तिन्ही सोडून देणें हा सुखाचा मार्ग होय ! ”

✓ मार्जारो लभते न पंजरशुकालापेन कौतूहलं

कस्तूरीहरिणस्य सौरभतया व्याघ्रो न संतुष्यति ॥

प्रीतिर्नास्ति मयूरतांडवविधौ व्याधस्य दुष्टात्मभि-

र्व्याप्तायां भुवि संति केऽपि विरलाः संतो गुणग्राहकाः ४४३

“ मांजरास पिंजऱ्यांतील राघूच्या बोलण्याचें कौतुक वाटत नाही, वाघास कस्तूरीमृगाच्या सुगंधानें संतोष होत नाही, पारध्यास मोराचा नाच पाहून आनंद होत नाही; सारांश, दुष्टांनीं भरलेली जी पृथ्वी हिचे ठायीं कोणी विरळ गुणग्राहक आहेत ते आहेत. ! ”

परस्परासंगसुखान्नतद्भुवः पयोधरौ पीनतरौ बभूवतुः ॥

तयोरमृष्यन्नयमुन्नतिं परामावेश्चि मध्यस्तानिमानमेति ४४४

“ परस्पर समागमाच्या सुखानें स्त्रीचें वक्षोज पुष्टतर झालें, पण त्याची उन्नति न साहून मध्य (कटिप्रदेश) हा मत्सरानें झुरून कुश झाला असें मला वाटतें ! ”

पात्रे त्यागी गुणे रागी विरागी विषयेष्वति ॥

शास्त्रे बोद्धा रणे योद्धा पुरुषः पंचलक्षणः ४४६

“ पात्राचे ठायीं दान करणारा, गुणिजनांचे ठिकाणीं आदरबुद्धि धरणारा, विषयाविषयीं पराङ्मुख असणारा, शास्त्रांत निष्णात आणि रणांत शौर्य प्रगट करणारा,—हीं पांच महापुरुषाचीं लक्षणे होत. ”

एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत् ॥

न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ४४६

“ एका राजहंसानें जी सरोवरास शोभा येईल ती साऱ्या तीरासभोंवतीं जमलेल्या हजार बगळ्यांनीं येणार नाही. ”

यथा खरश्रंदनभारवाही भारस्य वेत्ता नतु चंदनस्य ॥

तथा हि विप्रः श्रुतिशास्त्रपूर्णो ज्ञानेन हीनः पशुभिः समानः ४४७

“ जसा गर्दभ हा चंदनाचें ओझे वाहणारा असला तरी त्याला ओझ्याचें मात्र ज्ञान, चंदनाचें नाही; त्याप्रमाणेंच वेद व शास्त्र यांत पारंगत असूनही जो ब्राह्मण ज्ञानशून्य तो पशुतुल्य समजावा. ”

तरुणि संहर संहर लोचने तृणलवेषु कुठारपरिग्रहः ॥

मयि मनोभवमार्गणपीडिते न हि सतामुचितं मृतमारणम् ४४८

“ हे तरुणि ! आपला कटाक्ष आटोप आटोप; अगे ! तृणलवावर कोणी कुठाराचा प्रयोग करतो काय ? मदनाच्या बाणांनीं पीडित जो मी त्या मजवर हा दुसरा प्रहार कशास पाहिजे ? सज्जन जे आहेत ते मेलेल्यावर घाव घालीत नसतात ! ”

चतुरः सखि मे भर्ता यद्विखति स तत्परो न वाचयति ॥

तस्मादप्याधिको मे स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति ४४९

“ माझ्या पतीचें चातुर्य काय सांगूं ? तो जें लिहितो तें दुसऱ्यास वाचतां

येत नाही. ” हें पहिलीचें वर्णन ऐकून दुसरी उत्तर करते, “ आमचे यज-
मान तर याहूनही शहाणे आहेत. स्वतः लिहिलेलेच त्यास वाचतां येत नाही ! ”

प्रभुर्विवेकी प्रमदा सुशीला तुरंगमः शस्त्रनिपातधीरः ॥

विद्वान्विरागी धनिकः प्रदाता भूमंडलस्याऽऽभरणानि पंच ४५०

“ विवेकी राजा, सुशील कांता, शस्त्राचा घाव सोसण्यास खंबीर असा
बोडा, वैराग्यशील विद्वान् आणि दानशूर धनिक,—हीं पांच भूमंडलाचीं
भूषणे होत ! ”

पत्राणि जीर्णानि फलं विनष्टं छाया गता पक्षिकुलैः प्रयातम् ॥

वसंत जानीहि तवाऽऽशयाऽसौ समुन्नतिं नैव जहाति वृक्षः ४५१

“ पानें वाळून गेलीं, फळें गळालीं, छाया नाहीशी झाली, पक्ष्यांचे
समुदाय आश्रय करीनातसे झाले,—पण इतक्याही उपर ज्यापेक्षां हा वृक्ष
आपली उन्नति (उंची—पक्षीं, थोर स्वभाव) टाकीत नाही त्या अर्थी हे
वसंता ! हा तुझ्या आशेवर गुंतून राहिला आहे असें समज ! ”

करिवर संचर धीरं मा मर्दय मर्मराणि पत्राणि ॥

अस्मिन्गह्वरकुहरे धूतसटः केसरी वसति ४५२

“ हे हस्तिश्रेष्ठा ! हळू हळू चाल, झाडांचा पाला तुडवून वाजवून नको;
कां कीं या दरीच्या आंत आयाळ झाडून गर्जना करणारा सिंह वसत आहे ! ”

पुष्पादनंतरं स्यात्फलं लतायां प्रसिद्धमिति लोके ॥

चित्रं कनकलतेयं पुष्पोद्गमतः फलद्वयं पूर्वम् ४५३

“ वृक्ष सृष्टींत पाहिले असतां प्रथम फुलें येऊन नंतर फळें धरतात
असा क्रम आढळतो; पण ह्या सुवर्णवेलीच्या ठायीं हा काय चमत्कार दृष्टीस
पडतो पहा, कीं पुष्पोद्गमाच्या पूर्वीच फलद्वयाचा संभव ! ”

अहमिहैव वसन्नपि तावकस्त्वमपि तत्र वसन्नपि मामकः ॥

हृदयसंगम एव सुसंगमो न तनुसंगम एव सुसंगमः ४५४

“ मी येथे असूनही तुझा आहे व तूं तेथे असूनही माझा आहेस;
तस्मात् हृदयसंगम हाच खरा संगम, येरवीं शारीर समागम हा काहीं वास्त-
विक संगम नव्हे ! ”

गुरुजननयने पिधेहि निद्रे त्वरितमिहास्तमुपैहि पद्मबंधो ॥

इति वदति मनोभवाभितप्ता चिरसमयागतवल्लभा मृगाक्षी ४५५

“ हे निद्रे ! गुरुजनांचें नेत्र निमीलनकर, हे पद्मबंधो सूर्या ! तूं लवकर अस्तास जा, याप्रमाणें मदनानें विव्हल झालेली स्त्री, कीं तिचा वल्लभ फारां दिवसांनीं घरीं आला,—ती वदती झाली ! ”

परिमितविशिखो न चेन्मनोजो यदि च हरो न हरेत्तदीयमंगम्

यदि मृदुकुम्भेपुरेष न स्यादवनितले न किमाचरेत्तदानीम् ४५६

“ हा मदन जर परिमितशर (पंचशर) नसता, शिवानें त्यास अनंग केला नसता, आणि कोमल पुष्पें हीं त्याचे वाण नसते, तर त्यानें पृथ्वी-तलावर काय काय अनर्थ करून दिले असते ! ”

चंद्र स्वैरं विहर गगने प्रेयसी नम्रवक्त्रा

नीलांभोज त्वमपि विकसोन्मीलिताक्षी मृगाक्षी ॥

उक्तिं मुक्तां कुरु पिक निजां मानिनी मौनिनीयं

युष्मद्भाग्यैः फलितमधुना यद्गृहीतोऽभिमानः ४५७

“ हे चंद्रा ! प्रियेनें रागानें तोंड खालीं केठें आहे, तेव्हां आतां तूं खुशाल गगनांत विहार कर. हे नीलकमला ! तिनें आपले डोळे मिटले आहेत, यास्तव हा तुझा विकास पावण्याचा काल आहे. हे कोकिला ! मानिनीनें मौन अंगिकारलें आहे, यास्तव तूं आपली वाणी प्रगट कर. तुमचीं भाग्यें हळीं फळास आलीं आहेत, कां कीं प्रियेनें मान धारण केला आहे ! ”

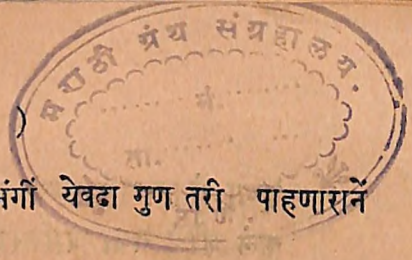
किं केकीव शिखंडमंडिततनुः किं कीरवत्पाठकः

किंवा हंस इवांगनागतिगुरुः शारीव किं मुस्वरः ॥

किंवा हंत शकुंतराजपिक्रवत्कर्णामृतं सिंचते

काकः केन गुणेन कांचनमये व्यापारितः पंजरे ४५८

“ या कावळ्यास सोन्याच्या पिंजऱ्यांत जो ठेविला आहे तो काय सम-जून ?—यास काय मोराप्रमाणें शोभिवंत पिसारा आहे ? कां रात्रूसारखी मनुष्य वाणी आहे ? कां हंसाप्रमाणें स्त्रियां सारखीं यास गति आहे ? कां साकुंकी सारखा मुस्वर आहे ? कां पक्ष्यांचा नायक जो कोकिला त्याच्या

सारखी कर्णमधुरवाणी आहे ? याच्या अंगी येवढा गुण तरी पाहणाऱ्याने काय पाहिला ? ”

मुंचद्गारं चिकुरनिकरं विभ्रती पाणिगर्भे
गात्राश्लिष्टस्तिमितवसनस्पष्टसर्वांगशोभा ॥
स्नानोत्तीर्णा कमलनयना तिर्यगावर्तितास्था
नो वा कस्यासमशरसमाक्रांतमंतः करोति ४५९

“ मोकळे सुटलेले केश हाताच्या पोकळीत जिनें धरले आहेत, जिचे वस्त्र अंगाबरोबर लगटून गेल्यामुळे जिच्या सर्व अवयवांची शोभा स्पष्ट दिसत आहे व जिनें आपले तोंड तिरकस फिरविले आहे, अशी स्नान करून बाहेर आलेली तरुणी पाहून कोणाचे अंतःकरण मदनाक्रांत होत नाही ! ”

अभिलषसि यदीदो वक्त्रलक्ष्मीं मृगाक्ष्याः
पुनरपि सकृदब्धौ मज्ज संक्षालयांकम् ॥
सुविमलमथ विंबं पारिजातप्रसूनैः
सुरभय यदि नो चेत्त्वं कुतः स्या मुखद्युः ४६०

“ हे चंद्रा ! तुला जर कमलनयनेच्या मुखाचे साम्य करायाचे असेल तर पुनः एक वेळ समुद्रांत बुडी मार आणि कलंक धुऊन टाकून आपले विंब लखलखीत कर; आणि त्यानंतर पारिजातकाच्या पुष्पांनी ते सुवासित कर. असे न करशील तर मुखाची शोभा तुला कोठून लाभेल ? ”

यद्यपि बद्धः शैलैर्यद्यपि गिरिमथनमुषितसर्वस्वः ॥
तदपि परभीतभूधररक्षायां दीक्षितो जलधिः ४६१

“ जरी समुद्राचे बंधन (सेतुबंध समयी) पर्वतांनीच केले, जरी पर्वताच्या (मंदराचलाच्या) योगानेच मथन होऊन समुद्रातील सर्व रत्ने हरली गेली, तरी त्यांच्या शत्रूपासून (इंद्रापासून) भय उत्पन्न झाले असता, त्यांवर रक्षण करण्याचे व्रत समुद्राचेच ! ” मैनाक पर्वत समुद्रांत दडालेला आहे त्यास अनुलक्षण वरील आर्या आहे.*

* भर्तृहरीच्या ' नीतिशतकां ' त असा एक श्लोक आहे:—

मराचें कीं होतें सुरपतिस देऊनि झगडा ॥ प्रहारे वज्राच्या कहरि धरणी इंगल सडा ॥
पित्यातें संग्रामीं त्वजुनि भय निःशंक भिडणें । नव्हे त्या मैनाका उचित जलधी माजि दडणें ।

घृणा शंका भयं लज्जा जुगुप्सा चैव पंचमी ॥

कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः ४६२

“ दया, साशंकता, भय, लज्जा, तिटकारा, कुल, शील आणि जाति हे आठ पाश होत; म्हणजे एकादें साहस कर्तव्य असतां, हीं आठ प्रतिबंधक होतात. ”

कल्याणि पाणिपतितानि विना विचार-

मेतानि मोक्तुमुचितानि न मौक्तिकानि ॥

गुंजेति संजनयते यदिह भ्रमं ते

हस्तारविंदनयनोत्पलयोः प्रभैव ४६३

“ हे सुंदरी ! तुझ्या हातांत जीं हीं मोती आहेत तीं अविचारानें फेंकून देऊं नको. तुला तीं गुंजांसारखीं वाटत असतील खरी; पण तसें वाटण्याचें कारण तुझ्या हस्तांची ताम्रप्रभा व डोळ्यांची काळीप्रभा ह्या होत ! ”

महतोः सुवृत्तयोः साखि हृदयग्रहयोग्ययोः समुच्छ्रितयोः ॥

सज्जनयोः स्तनयोरपि निरंतरं संगतं भवति ४६४

“ जे थोर बुद्धीचे, सुस्वभावाचे, लोकांच्या हृदयांत भरणारे, उन्नतिसंपन्न अशा सज्जनांची निरंतर संगति राहते. कशी ? तर जसें पृथुळ, वर्तुल मनोरम आणि उन्नत अशा स्तनद्वयाचें अव्यवधान सान्निध्य असतें त्याप्रमाणें ! ”

स्वर्गापगायास्तरलैस्तरंगैः पौरांगनानां कुटिलैः कटाक्षैः ॥

धर्मश्च कामश्च समेत्य तीरे ह्यन्योन्यमायोधनमारभेते ४६५

“ गंगेच्या तीरीं धर्म आणि काम हे दोघे येऊन एकमेकांशीं युद्ध करूं लागतात; एकाचें आयुध गंगेचे चंचल तरंग आणि दुसऱ्याचें पौरवधूचे कुटिल कटाक्ष ! ”

L मीमांसा पठिता न यैरुपनिषद्भैव श्रुता तत्त्वतः

श्रीमच्छंकरभाष्यतो भगवती गीताऽप्यधीता न यैः ॥

सिद्धांतापगतं शिरोमणिमतं ज्ञात्वापि किंचित्ततो

भट्टाचार्यपदं गताः कथमहो लज्जां लभंते न ते ४६६

“ ज्यांनीं मीमांसेचें अध्ययन केलें नाहीं, ज्यांनीं तत्त्वतः उपनिषच्छुषण

ही कधी केलें नाहीं, ज्यांनीं श्रीमच्छंकराचार्यांच्या भाष्यावरून भगवद्गीतेचें परिशीलनही केलें नाहीं, ते लोक शिरोमणीच्या अपसिद्धांतरूप मताचें किंचित् ज्ञान होतांच वेगशक भट्टाचार्य हें उपपद आपल्या नांवाला लावून घेतात, तर त्यांस लज्जा कशी वाटत नाहीं ? ”

यत्राऽऽर्जवेन लघिमा गरिमाणं वक्रता तनुते ॥

छंदःशास्त्र इवास्मिन्नैके सरलः सखे किमासि ४६७

“ छंदःशास्त्रांत जसे आहे कीं, सरळ रेषेनें लघु मात्रा मोजतात व वांकडीनें गुरु मोजतात, तशी जगांतली स्थिति आहे, म्हणजे सरळ आचरणानें लघुत्व प्राप्त होतें व वक्रता दाखविल्यानें गौरव प्राप्त होतें, मग असें असतां, हे मित्रा ! तूं सरळतेनें कां वागतोस ? ”*

अत्यंतमंथनकदर्थनमुत्सहंते

मर्यादया नियमिताः किमु साधवोऽपि ॥

लक्ष्मीसुधाकरसुधाद्युपनीय शेषे

रत्नाकरोऽपि गरलं किमु नोज्जगार ४६८

“ सज्जन हे मर्यादेनें नियमित झालेले. जरी असले तरी त्यांचा अतीव उपमर्द झाला असतां तो त्यांस सहन होत नाहीं. पहा कीं, समुद्र हा रत्नाकर खरा; पण लक्ष्मी, चंद्र, अमृत इत्यादि अर्पण केल्यानंतरही जेव्हां त्यास देवदैत्य सोडीनात; तेव्हां शेवटीं त्यानें विष बाहेर टाकलें ! ”

सम्यगनिष्पन्नः सन्योऽर्थस्त्वरया स्फुटीक्रियते ॥

स व्यंग्य एव भवति प्रथमो विनतातनूज इव ४६९

विनतेला पहिला झालेला मुळगा जो अरुण तो जसा गर्भाशयांत पूर्णावयव न होतसाता जन्मास आला व व्यंग (थोटा) निपजला, त्याप्रमाणें जो अर्थ पूर्णत्वानें व्यक्त केलेला असतां श्रोत्यांस किंवा वाचकांस त्वरित भासमान होतो, तो व्यंग्य समजावा. ”

* मोरोपंताच्या ‘ साकी रामायणां ’ त पुढील चमत्कारिक उपमा आहे.

प्रभु तारात्मज दूतमुखे त्या हित कथि ते खळ न गणी ॥

त्वांत वक्रपण आधीं मध्यें अंतिहि जैसे ‘म’गणी ॥

व्यथयतितरामुपेतः स्वच्छप्रकृतीनवद्यलेशोऽपि ॥

उद्विजते ननु चक्षुः सक्तेन रजःकणेनापि ४७०

“ जे प्रकृत्या स्वच्छ असतात, त्यांस दोषाच्या लेशानेही हीनत्व येतं; जसे रजःकण डोळ्यांत गेला असतां, तेवढ्यानेही डोळा दुखू लागतो ! ”

अशठमलोभमजिह्वं त्यागिनमनुरागिणं विशेषज्ञम् ॥

यदि नाऽऽश्रयति नरं श्रीः श्रीरेव हि वंचिता तत्र ४७१

“ सद्य, निर्लोभ, सरळ, दाता, प्रीतियुक्त व मनुष्यांची ज्यास पारख आहे, अशा पुरुषाचा जर लक्ष्मीने आश्रय केला नाही, तर तीच विचारी फसली असें म्हटलें पाहिजे ! ”

यां स्वसन्ननि पद्मेऽपि संध्यावधि विजृम्भते ॥

इंदिरा मंदिरा मन्ये* कथं तिष्ठति सा गृहे ४७२

“ जी लक्ष्मी स्वतःचें गृह जें कमल त्यामध्येही संध्याकाळपर्यंतच कायती राहते, ती दुसऱ्याच्या घरांत कशी दीर्घकाळ राहिल ? ”

दिग्वाससं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ॥

पुण्याधिका हि पश्यन्ति गंगाधरमित्राऽऽत्मजम् ४७३

“ ज्यास पुण्य-विशेष घडला आहे असेच धन्य पुरुष शिवास व स्वपुत्रास दिगंबर, यथेच्छ वर्तन करणारा, जटाधारी आणि घुळानें मळलेला असा पहातात. ” वरील विशेषणें दोहोंकडे सहजच लागणारी आहेत.

मलिनैरलकैरेतैः शुक्लत्वं प्रकटीकृतम् ॥

तद्रोषादेव निर्याता बदनाद्रदनावलिः ४७४

“ केश हे मूळचे मलिन (काळे) असतां त्यांनीं आपलें शुक्लत्व धारण केलें, या रोषानेंच जणू काय दंतपंक्ति निवून गेली ! ”

श्रुतिः शिथिलतां गता स्मृतिरपि प्रनष्टाऽधुना

गतिर्विपथमागता विगलिता द्विजानां ततिः ॥

गवामपि च संहतिः समुचितक्रियातश्च्युता

कृता नु जरया तथा कलियुगस्य साधर्म्यता ४७५

* वरील पदांत काहीं पाठ दोष असावासें वाटतें.

जरेचें व कलियुगाचें साम्यः—“ (जरापर्क्षी) कर्ण मंद झाले आहेत, स्मृति नष्ट होत चालली आहे, नीट चालतां येत नाहीं, दांत पडले आहेत व इंद्रियांचे समुचित व्यापार त्यांजकडून होत नाहीत. ”

“ (कलियुगपर्क्षी) वेदाचें माहात्म्य कमी झालें आहे, स्मृति लुप्तप्राय झाली आहे, सद्गतीचा मार्ग सुटला, (विद्वान्) ब्राम्हणांचे समुदाय दृष्टीस पडत नाहीत, गाईची लोक सुश्रूषा करीत नाहीत. ”

सीदंति संतो विलसंत्यसंतः पुत्रा भ्रियंते जनकश्चिरायुः ॥

परेषु भैत्री स्वजनेषु वैरं पश्यंतु लोकाः कलिकौतुकानि ४७६

“ कर्लीतील प्रकार किती विचित्र आहेत पहा ! सज्जन दुःख पावतात, दुर्जन मजा करतात; पुत्र मरण पावतात, बापास दीर्घायुष्य होतें; परक्याशीं स्नेहभाव आणि स्वजनाशीं वैर ! ”

सद्वंशजातं गुणकोटियुक्तं धनुः कथं पार्थिववामहस्ते ॥

शरः परप्राणविहारदक्षः सपक्षपातोऽप्यधमो गरीयान् ४७७

“ हे राजा ! जें धनुष्य सद्वंशापासून (पर्क्षी, उत्तम वेळूपासून) झालेले व गुणकोटीनें (पर्क्षी, दोरी व टोके यांनीं) युक्त तें तूं डाव्या हातांत वागवतोस आणि जो बाण दुसऱ्याच्या प्राणाच्या नाशाविषयी कुशल व पक्षपातयुक्त (पर्क्षी, पंख लावलेला) त्यास उजव्या हातांत घेऊन गौरवितोस हा केवढा अन्याय ! ”

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ॥

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ

कंठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ४७८

“ हे कालकूटा ! तुला उत्तरोत्तर वरच्या वरच्या स्थानाचा आश्रय करण्यास कोणी शिकविलें ? पूर्वीं तूं सागराच्या हृदयाचे ठायीं वास करीत होतेंस, पुढें शिवाच्या कंठाचा आश्रय केलास आणि शेवटीं खलांच्या वाणीचे ठायीं राहिलेंस ! ”

आपूर्येत पुनः स्फुरच्छफरिकासारोर्मिभिर्वारिभि-
र्भूयोऽपि प्रविजृम्भमाणनलिनं पश्येम तोयाशयम् ॥

इत्याशाशततंतुबद्धहृदयो नक्तंदिनं दीनधीः

शुष्यत्यातपशोषितस्य सरसस्तीरे जरत्सारसः ४७९

“ जलाशय माशांच्या क्रीडेने ज्यांत तरंग उत्पन्न होताहेत अशा उदकांनी पुनः भरून जाईल व यांत कमलें विकसलेलीं मी पुनः पाहीन, अशा आशातंतूनी ज्याचें हृदय रात्रंदिवस बद्ध झालें आहे, असा वृद्धहंस या सरोवराच्या तीरीं दीन होत्साता उन्हाचा ताप सोशीत बसला आहे ! ”

वैद्य वदंति कफपित्तमरुद्विकारा-

ज्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्तयंति ॥

भूताभिषंग इति भूतविदो वदंति

प्राचीनकर्म बलवन्मुनयो वदंति ४८०

“ शरीरव्याधींची उपपत्ति चौघेजण चार प्रकारांनी करतातः—वैद्य कफवातपित्तांचे विकार म्हणतात, ज्योतिषी सांगतात कीं हीं ग्रहगतींचीं फलें होत, मांत्रिक भूतचेष्टा म्हणून सांगतात आणि ऋषि प्राक्तन कर्मापासून म्हणजे पूर्वजन्मींच्या आचरणापासून त्यांची उपपत्ति करतात ! ”

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके

मूर्खः पंडितसंगमे न रमते दासो न सिंहासने ॥

कुस्त्री सज्जनसंगमे न रमते नीचं जनं सेवते

या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ४८१

“ कावळ्यास कमलवनाची शोभा पाहून आनंद होत नाही, हंस हा कूपोदकाचे ठायीं रमत नाही, मूर्खाला पंडितांच्या समागमानें संतोष होत नाही, दासास राजसभा काय होय ? व्यभिचारिणी स्त्री सज्जनांच्या संगतीनें सुख पावत नाही, तर नीच जनांचा समागम तिला आवडतो; एकंदरीत जी ज्यांची स्वभावसिद्ध प्रकृति ती कोणाच्यानें सोडवते ? ”

हस्ती वन्यः स्फटिकघटिते भित्तिभागे स्वविभं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रतिगज इति त्वद्विषां मंदिरेषु ॥

दंताघातादलितदशनस्तं पुनर्वीक्ष्य सद्यो

मंदं मंदं स्पृशति करिणीशंकया विक्रमार्क ४८२

“ हे विक्रमादित्या ! तुझ्या शत्रूंच्या मंदिरीं वनांतला हत्ती जाऊन तेथील स्फटिकभिंतांचे ठायीं आपलें प्रतिबिंब पाहून हा दुसरा हत्ती आहे या बुद्धीनें त्यास टक्कर देतो; पण पुढें काय होतें कीं, वरील आघाताच्या योगानें त्याचे दांत मोडून गेले असतां पुनः त्याच भिंतीकडे तो मंदमंद जाऊन हस्तिनीच्या बुद्धीनें त्याच आपल्या प्रतिबिंबास गोंजारूं लागतो ! ”

ग्रासोद्गलितसिक्थस्य का हानिः करिणो भवेत् ॥

पिपीलिका तु तेनैव सकुटुंबोपजीवाति ४८३

“ हत्तीनें घांस उचलला असतां त्यांतील शीत जर गळून पडलें तर त्यांत त्याची हानि ती काय ? पण ह्या शितांतच मुंगीच्या कुटुंबाचा निर्वाह होतो ! ”

दरिद्रता धीरतया विराजते कुरूपता शीलतया विराजते ॥

कुभोजनं चोष्णतया विराजते कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते ४८४

“ दरिद्र पुरुष जर स्वभावानें गंभीर असेल, तर त्या गुणानें त्याचें दारिद्र्य शोभलें जातें; कुरूप मनुष्य जर सुशील आहे तर तो शोभला जातो. कदन्न उष्ण असल्यानें शोभून जातें; आणि जीर्ण वस्त्र स्वच्छतेनें शोभतें. ”

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवलकलदारुभिः ॥

धन्या महीरुहा येभ्यो निराशां यांति नार्थिनः ४८५

“ पानें, फुलें, फळें, छाया, मूळें, सालीं व लांकडे यांपैकीं कोणत्या कोणत्या तरी तऱ्हेनें जे अर्थिजनांचे मनोरथ पूर्ण करतात ते वृक्ष धन्य होत ! ”

कीटगृहं कुटिलोऽतः कठिनः क्षारांबुसंभवः शून्यः ॥

शंखः श्रीपतिनिकटे केन गुणेन स्थितिं लेभे ४८६

“ हा शंख पाहिला तर मुळीं किड्याचें घर, आंत कुटिल, जात्या कठिण, क्षारोंदकांत जन्म पावलेला आणि शून्य,—असा असतां विष्णुपाशीं यास आश्रय जो मिळाला तो कोणत्या गुणेंकरून असेल तो असो ! ”

सुधाकरकरस्पर्शाद्बहिर्द्रवसि सर्वतः ॥

चंद्रकांतमणे तेन मृदुत्वं लोकविश्रुतम् ४८७

“ हे चंद्रकांत मण्या ! शीतलत्वाविषयीं येवढें प्रख्यात चें चंद्राचें किरण त्यांचा स्पर्शही तुला कठोर लागून तूं द्रव पावतोस तस्मात् तुझी मृदुत्वाची कीर्ति यथार्थ आहे ! ”

इत्याशाशततंतुबद्धहृदयो नक्तंदिनं दीनधीः

शुष्यत्यातपशोषितस्य सरसस्तीरे जरत्सारसः ४७९

“ जलाशय माशांच्या क्रीडेने ज्यांत तरंग उत्पन्न होताहेत अशा उदकांनी पुनः भरून जाईल व यांत कमलें विकसलेलीं मी पुनः पाहीन, अशा आशातंतूनी ज्याचें हृदय रात्रंदिवस बद्ध झालें आहे, असा वृद्धहंस या सरोवराच्या तीरीं दीन होत्साता उन्हाचा ताप सोशीत बसला आहे ! ”

वैद्य वदन्ति कफपित्तमरुद्विकारा-

ज्ज्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्तयन्ति ॥

भूताभिधंग इति भूतविदो वदन्ति

प्राचीनकर्म बलवन्मुनयो वदन्ति ४८०

“ शरीरव्याधींची उपपत्ति चौथेजण चार प्रकारांनी करतात:—वैद्य कफवातपित्तांचे विकार म्हणतात, ज्योतिषी सांगतात कीं हीं ग्रहगतींचीं फलें होत, मांत्रिक भूतचेष्टा म्हणून सांगतात आणि ऋषि प्राक्तन कर्मापासून म्हणजे पूर्वजन्मींच्या आचरणापासून त्यांची उपपत्ति करतात ! ”

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके

मूर्खः पंडितसंगमे न रमते दासो न सिंहासने ॥

कुस्त्री सज्जनसंगमे न रमते नीचं जनं सेवते

या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ४८१

“ कावळ्यास कमळवनाची शोभा पाहून आनंद होत नाही, हंस हा कूपोदकाचे ठायीं रमत नाही, मूर्खाला पंडितांच्या समागमानें संतोष होत नाही, दासास राजसभा काय होय? व्यभिचारिणी स्त्री सज्जनांच्या संगतीनें सुख पावत नाही, तर नीच जनांचा समागम तिच्या आवडतो; एकंदरीत जी ज्यांचा स्वभावसिद्ध प्रकृति ती कोणाच्यानें सोडवते ? ”

हस्ती वन्यः स्फटिकघटिते भित्तिभागे स्वविंबं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रतिगज इति त्वद्विषां मंदिरेषु ॥

दंताघाताद्वलितदशनस्तं पुनर्वीक्ष्य सद्यो

मंदं मंदं स्पृशति करिणीशंकया विक्रमार्क ४८२

“ हे विक्रमादित्या ! तुझ्या शत्रूंच्या मंदिरीं वनांतला हत्ती जाऊन तेथील स्फटिकभिंतांचे ठायीं आपलें प्रतिबिंब पाहून हा दुसरा हत्ती आहे या बुद्धीनें त्यास टक्कर देतो; पण पुढें काय होतें कीं, वरील आघाताच्या योगानें त्याचे दांत मोडून गेले असतां पुनः त्याच भिंतीकडे तो मंदमंद जाऊन हस्तिनीच्या बुद्धीनें त्याच आपल्या प्रतिबिंबास गोंजारूं लागतो ! ”

ग्रासोद्भ्रलितसिक्थस्य का हानिः करिणो भवेत् ॥

पिपीलिका तु तेनैव सकुटुंबोपजीवाति ४८३

“ हत्तीनें घांस उचलला असतां त्यांतील शीत जर गळून पडलें तर त्यांत त्याची हानि ती काय ? पण ह्या शितांतच मुंगीच्या कुटुंबाचा निर्वाह होतो ! ”

दरिद्रता धीरतया विराजते कुरूपता शीलतया विराजते ॥

कुभोजनं चोष्णतया विराजते कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते ४८४

“ दरिद्र पुरुष जर स्वभावानें गंभीर असेल, तर त्या गुणानें त्याचें दारिद्र्य शोभलें जातें; कुरूप मनुष्य जर सुशील आहे तर तो शोभला जातो. कदन्न उष्ण असल्यानें शोभून जातें; आणि जीर्ण वस्त्र स्वच्छतेनें शोभतें. ”

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ॥

धन्या महीरुहा येभ्यो निराशां यांति नार्थिनः ४८५

“ पानें, फुलें, फळें, छाया, मूळें, सालीं व लांकडे यांपैकीं कोणत्या कोणत्या तरी तऱ्हेनें जे अर्थिजनांचे मनोरथ पूर्ण करतात ते वृक्ष धन्य होत ! ”

कीटगृहं कुटिलोऽतः कठिनः क्षारांबुसंभवः शून्यः ॥

शंखः श्रीपतिनिकटे केन गुणेन स्थितिं लेभे ४८६

“ हा शंख पाहिला तर मुळीं किड्याचें घर, आंत कुटिल, जात्या कठिन, क्षारोदकांत जन्म पावलेला आणि शून्य,—असा असतां विष्णुपाशीं यास आश्रय जो मिळाला तो कोणत्या गुणेंकरून असेल तो असो ! ”

सुधाकरकरस्पर्शाद्बहिर्द्रवसि सर्वतः ॥

चंद्रकांतमणे तेन मृदुत्वं लोकविश्रुतम् ४८७

“ हे चंद्रकांत मण्या ! शीतलत्वाविषयीं येवढें प्रख्यात चें चंद्राचें किरण त्यांचा स्पर्शही तुला कठोर लागून तूं द्रव पावतोस तस्मात् तुझी मृदुत्वाची कीर्ति यथार्थ आहे ! ”

चित्रं न तद्यदयमंबुधिरंबुधौघ-
सिंधुप्रवाहपरिपूर्णतया महीयान् ॥

त्वं त्वर्थिनामुपकरोषि यदल्पकूप-

निष्पीड्य कुक्षियुगुलं हि महत्त्वमेतत् ४८८

“ मेघांपासून होणाऱ्या वृष्टीने व नद्यांच्या जलप्रवाहेकरून सागर हा सदोदित परिपूर्ण असतो यांत काहीं नवल नाही; पण हे अल्पकूपा ! तूं आपल्या कुक्षीचे निष्पीडन करून तृषितांची पीडा दूर करतोस हें तुझे महत्त्व बरीक वर्णन करण्यासारखें खरें ! ”

कंपंते गिरयः पुरंदरभिया मैनाकमुख्याः पुनः

ऋंदत्यंबुधराः स्फुरंति वडवावक्त्रोद्वता वह्नयः ॥

भोः कुंभोज्ज्व मुच्यतां जलनिधिः स्वस्त्यस्तु ते सांप्रतं

निद्रालुश्लथवाहुवल्लिकमलाश्लेषो हरिः सीदति ४८९

“ हे अगस्त्या ! तूं समुद्रास अंजलिगत करून प्राशूं पाहात आहेस, पण ही पहा काय तारांजळ उडून गेली ती !—इंद्राच्या वज्रापासून भय पावलेले मैनाकादि पर्वत जे आजपर्यंत समुद्रांत सुखरूप दडून राहिले होते ते आतां इंद्राचे धाकानें कांपू लागले आहेत, मेघ रडूं लागले आहेत, वडवाग्नि निराश्रय होणार यास्तव तो मुखावाटे ज्वाला टाकूं लागला आहे आणि निद्रावशेकरून जिची मिठी सईल पडली आहे अशा लक्ष्मीनें आलिंगित जो हरि तोही दुःख पावत आहे;—तर तुला काहीं दया देऊं दे व समुद्रास सोड कसा ! ”

भ्रूभंगे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कंठमुद्वीक्षते

रुद्रायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ॥

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमांचमालंबते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिञ्जने ४९०

कोणी मानिनी आपल्या सखीस म्हणते:—“ अगे ! तो प्रियजन दृष्टीसमोर असला म्हणजे मीं आपल्याकडून कितीही मानधारण केला तरी तो पार कसा पडावा ? पहा कीं, मीं आपल्याकडून जरी वळेंच कपा-

काला आठ्या घातल्या, तरी माझी दृष्टि त्याच्या मुखाकडे लागून माझे हृदयगत औत्सुक्य प्रगट करते; मी मुकस्तंभ जरी बसले तरी अंतर्गत हर्ष या मेऱ्या तोंडावर स्मिताच्या रूपाने आविर्भूत होतो; आणि मन कितीही कठिण केले तरी अंगावर येणारा कांटा कशाने लपणार ? तेव्हां वरील बाष्पाचिन्हांनी मानाचे कृत्रिमत्व व्यक्त होते ! ”

L जन्मस्थानं न खलु विमलं वर्णनीयो न वर्णो

दूरे पुंसां वपुषि रचना पंकशंकां करोति

यद्यप्येवं सकलसुरभिद्रव्यगर्वापहारी

को जानीते परिमलगुणः कोऽपि कस्तूरिकायाः ४९१

“ कस्तूरीचे जन्मस्थान पाहिले तर ते मोठे निर्मळ आहे असे नाही; वर्णही वर्णनीय आहे असे नाही; तिचा लेप अंगावर केला असतां चिखल लिंपला आहे की काय असा भास होतो; पण इतके असून ती साऱ्या सुगंधी द्रव्यांच्या तोंडांत मारते; तेव्हां हा तिचा काय लोकोत्तर गुण आहे पहा ! ”

मौलौ सन्मणयो गृहं गिरिगुहा त्यागः किलात्मत्वचो

निर्यत्नोपनतैश्च वृत्तिरनिलैरेकत्र चर्येदशी ॥

अन्यत्रानृज्जुवर्तता द्विरसना वक्त्रे विषं वीक्षणं

सर्वामंगलसूचकं कथय भो भोगिन्मुखं किं त्विदम् ४९२

“ हे सर्पा ! तुझ्या मस्तकावर पहावे तों उत्तम रत्ने चमकताहेत, तुझे निवासस्थान पर्वतांच्या गुहा होत, त्याग (पर्क्षी, दान) तर स्वतः आपल्या शरीराचाही तू करतोस, नेहेर्माची तुझी वृत्ति पाहिली तर अयत्न सुलभ जो वायु त्यावर तुझा निर्वाह चालतो;—एकीकडे पहावे तों तुझी एकंदर चर्या अशी; पण दुसरीकडे पहा काय आहे तें !—कुटिलगति (कपटाचरण) दोन जिभा (चहाडी), तोंडांत विष (कटू भाषण) आणि अत्यंत अमंगलदायक दर्शन, तेव्हां तुझा खरा प्रकार तरी कोणता म्हणावा ? ”

काकस्य कति वा दंता मेषस्यांडं कियत्पलम् ॥

गर्दभे कति रोमाणि व्यथैषा तु विचारणा ४९३

“ कावळ्यास दांत किती असतात, मेढ्यांच्या अंदांत किती मांस असते,

गाढवाच्या अंगांवर किती रोम असतात,—इत्यादि गोष्टींची विचक्षणा करीत वसणें म्हणजे मूर्खपणा आहे ! ”

नैषां संध्याविधिरविकलो नाच्युतार्चाऽपि सांगा
न स्वे काले हवननियमो नापि वेदार्थचिंता ॥
न क्षुद्रेलानियतमशनं नापि निद्रावकाशो
न द्वौ लोकावपि तनुभृतां राजसेवापराणाम् ४९४

“ जे राजसेवेंत नियुक्त झालेले त्यांची संध्या पुरती व्हावयाची नाही, देवपूजा घड उरकायाची नाही, यथाकार्त्वी होम घडायचें नाही, वेदार्थाचें मनन करण्यास त्यांस आवकाश नाही. वेळेवर जेवण नाही व झोंपही नाही—सारांश, त्या हतभाग्यास इहलोकीचें सुख लाभत नाही व परलोकीचें नाही ! ”

निर्वृत्ताध्वरकृत्य ऋत्विजमहो तीर्णापगो नाविकं
युद्धांते सुभटं च सिद्धविजयो वोढारमाप्तस्थलः ॥
वृद्धं वारवधूजनं च कितवो निर्घृष्टद्यौवनो
ध्वस्तातंकचयश्चिकित्सकमपि द्वेष्टि प्रदेयार्थिनम् ४९५

“ यज्ञकर्म उरकून गेलें असतां यजमानास ऋत्विज नकोसा होतो, नदी ओलांडून गेलेल्या उतारूस नाविक तृणवत् वाटू लागतो, युद्ध समाप्त झालें कीं योद्धां म्हणजे कःपदार्थ होऊन जातो, एकदां स्थळ मिळालें म्हणजे मग वरास कोणी विचारीत नाही, व्यसनी लोक हे वारवधूंचा बहार भोगून मांकळे झाले म्हणजे मग त्यांस पुसतनासे होतात आणि रोगास दूर करून आपला झालेला पैसा वैद्य मागूं लागला कीं तो माजी रोग्यास दुस्मान वाटूं लागतो ! ”

स्वाधीना दयिता सुतावधि सुतोऽसौ षोडशाब्दावधि
स्यात्कन्या करपीडनावधि सुतस्त्री तद्दशत्वावधि ॥
जामाता बहुलार्पितावधि सखा साधुप्रलापावधि
शिष्यो गुह्यनिरूपणावधि परे चैते धनित्वावधि ४९६

“ जोंपर्यंत मुलगा झाला नाही तोंपर्यंत बायको आपल्या स्वाधिन, मुलगा सोळा वर्षीपर्यंत, मुलगी लग्न होई तोंपर्यंत, मून तीस यौवनदर्शा

प्राप्त होई तोंपर्यंत, जावई पुष्कळ जो पावेतों पोंचें आहे तोंपर्यंत, मित्र लोक आपणास बरे म्हणताहेत तोंपर्यंत, शिष्य गुरूकिल्ली सांगून दिली नाही तों-
वर आणि सामान्यतः इतर लोक जवळ पैसा आहे तोंपर्यंत ! ”

तापं लुंपसि सर्वतो वितरसे मुक्ताफलं शुक्तिषु
क्षेत्रं सिंचसि किंच पल्लवयसि श्रीखंडमुख्यान्दुमान् ॥

क्षारं क्षारमिदं जलं जलनिधेराधाय जीमूत हे

विश्वं जीवयसि ब्रवीतु जगति प्रौढोऽपि कस्ते गुणान् ४९७

“ हे मेघा ! तूं सान्या जगाचा ताप घालवितोस, समुद्रांतील शिपांत मोती उत्पन्न करतोस, शेते शिंपतोस, चंदनादि वृक्षांस पल्लवीत करतोस, समुद्रा-
चें अतिशय खारट जें पाणी तें शोषून घेऊन विश्वाचें पुनरुज्जीवन करतोस;
तेव्हां कोणी केवढाही प्रौढ वक्ता झाला तरी तुझ्या गुणांचें यथास्थित वर्णन
करणें केवढें दुरापास्त आहे ! ”

स्निग्धेंद्रोपलसुंदरः कचभरो वक्त्रं सगोत्रं विधो-

र्वक्षोजौ मणिकुंभडंबरमुषौ मध्योऽस्ति वा नास्ति वा ॥

शोणीमंडलमूरुदुर्वहमहो शोणाब्जतुल्ये पदे

मन्ये मंजुगिरो मरालमहिलाध्येयो गतैर्विभ्रमः ४९८

“ तुळतुळीत इंद्रनीलांप्रमाणें सुंदर केशपाश, चंद्रासारखें रमणीय मुख,
रत्नकलशांच्या डौलाचें स्तन, मध्यभाग (कटिप्रदेश) हा सरासरी आहे
किंवा नाही. मांड्यांस न झेंपणारा असा जघनभार, रक्तकमलतुल्य पावलें,
मंजुल स्वर आणि हंसस्त्रियांनीं ज्यास पाहून झुरावें असा गतिविलास ! ”

देवो हरिर्वहतु वक्षसि कौस्तुभं त-

न्मन्ये च काचन पुनर्युमणेः प्रतिष्ठा ॥

यत्पादसंगतिसमर्पितसौरभाणि

धत्ते स एव शिरसा सरसीरुहाणि ४९९

“ विष्णु हा कौस्तुभास स्वहृदयीं धारण करो; पण त्याच्याहून दिनम-
णीची प्रतिष्ठा मला फार अधिक वाटते. कां तर, त्याच्या पादस्पर्शानें वि-
कास प्राप्त होऊन ज्यांचा सुगंध प्रगट झाला आहे अशीं कमलें विष्णु
आपल्या शिरीं धारण करतो ! ”

राज्यं येन पटांतलप्रतृणवच्यक्तं गुरोराज्ञया
 पाथेयं परिगृह्य कार्मुकवरं घोरं वनं प्रस्थितः ॥
 स्वाधीनः शशिमौलिचापविषये प्राप्तो न वै विक्रियां
 पायाद्दः स विभीषणाग्रजनिहा रामाभिधानो हरिः ५००

“ ज्याने वस्त्राच्या दशेला आडकलेल्या तृणाप्रमाणे आपल्या पित्याच्या आज्ञेवरून राज्य सोडून दिले, जो धनुष्य हेंच काय तें पाथेय (शिदोरी) बरोबर घेऊन घोर अरण्यांत गेला, ज्याला शंकरचापाच्या दर्शनकरून भीति न वाटतां तें ज्याने सहज सोडून टाकलें आणि विभीषणाच्या थोरल्या भावाचा ज्याने वध केला तो रामनामधारी विष्णु तुमचें रक्षण करो. ”

कुलाचला यस्य महीं द्विजेभ्यः प्रयच्छतः सीमदृषत्वमापुः ॥
 बभूवुरुत्सर्गजलं समुद्राः सरैणुकेयः श्रियमातनोतु ५०१

“ ज्याच्या पृथ्वीप्रदानसमयी अष्टकुलाचल हे ब्राह्मणांच्या दानविषयक भूमीचे धोंडे झाले आणि समुद्र हे दानोदक झाले, तो रेणुकापुत्र तुम्हांस श्रेयस्कर होवो ! ”

पदव्यक्तिव्यक्तीकृतसहृदयानंदसरणौ
 कवीनां काव्येन स्फुरति बुधमात्रस्य धिपणा ॥
 नवक्रीडावेशव्यसनपिशुनो यः कुलवधू-
 कटाक्षाणां पंथाः स खलु गणिकानामविषयः ५०२

“ शब्द श्रवणमात्रेंकरून सहृदयाच्या ठायी उत्पन्न होणारा जो आल्हाद तो कवीच्या काव्याचे ठायी ज्ञात्यास मात्र बुद्धिगोचर होतो कसा ? तर ज्याप्रमाणें नूतन समागमाच्या योगानें प्राप्त झालेल्या रसिकत्वाचे दर्शक जे कुलवधूंचे कटाक्ष ते गणिकजनांस अगम्य असतात ! ”

ते भूमीपतयो(!) जयंति नतयो येषां द्विषद्भूतां
 ते वंघ्रा यतयो विशंति मतयो येषां परे ब्रह्मणि ॥
 ते श्लाघ्याः कवयो वयोमदभरव्याजृंभमाणांगना-
 दृक्पाता इव तोषयंति हृदयं येषां गिरां संचयाः ५०३

“ ते राजे धन्य, कीं ज्यांच्या पायांवर त्यांच्या शत्रूंंस डोकें घांसावें लागतें; ते यति धन्य, कीं ज्यांच्या बुद्धीस परब्रह्म हें गोचर झालें आहे;

आणि ते कवि धन्य, कीं ज्यांचे वाग्विलास तरुणांच्या मदपूर्ण कटाक्षाप्रमाणें रसिकांच्या हृदयास दृष्ट करतात ! ”

त एवामी वाणास्तदपि हरलब्धं धनुरिदं
स एवाहं पार्थः प्रमथितसुरारातिनिचयः ॥
इमास्तास्ता गोप्यो हरिचरणचित्तैकशरणा
हियंते गोपालैर्विधिरपि बलीयान्न तु नरः ५०४

कृष्णावतार समाप्त झाल्यावर अर्जुनाची जी दुर्दशा उडाली तिचें तो खेद-पूर्वक वर्णन करतो:—“ अरेरे ! तेच ना हे माझे वाण, तेंच हें शिवापासून प्राप्त झालेलें धनुष्य, तोच हा मी अर्जुन, कीं ज्यानें दानवांचा सुद्धां संहार केला; आणि ही सर्व जुनीच सामग्री असतां कृष्णाच्या पायांशीं ज्याचा एक-भाव अशा त्या गोपी या वनचरांनीं हरून न्याव्या काय ? तस्मात् दैव हें प्रबल होय, नराचा आपल्या पौरुषाविषयींचा अभिमान सारा खोटा ! ”

उत्सिक्तः कुसुमासवैः कुमुदिनीं राजप्रियां पुष्पिणी-
मालिंगनिशि निर्भयं परिचयं कुर्वन्पुनः पल्लवैः ॥
यावत्पंकजसौरभत्वमखिलं गृह्णँषु प्रस्थित-
स्तावत्कलय उपस्थिते मरुदयं विष्वग्भयाद्धावति ५०५

“ पुष्पमधूनें (पक्षीं, मद्यानें) झिंगून गेलेला असा वायु राजप्रिया (राणी पक्षीं, चंद्रवल्लभा) जी कुमुदिनी ती पुष्पिणी (फुललेली; पक्षीं, अस्पर्शा) असतां तिला आलिंगन देऊन तिच्या पल्लवांशीं (पक्षीं, पद-राशीं) निर्भयपणें परिचय करित होत्साता समग्र सुगंधाचें हरण करून जों हळूच जावयास निघाला आहे तो प्रभातकाळ समीप आलासा पाहून धावण्यां धावण्यां चोहोंकडे धावतो ! ”

✓ अलंकरोति हि जरा राजामात्यभिषग्यतीन् ॥
विडंबयति पण्यस्त्रीमल्लगायकसेवकान् ५०६

“ राजाचे मंत्री, वैद्य व संन्यासी यांस जरा ही भूषण आणते; तीच वारांगना, मल्ल, गायक व सेवक यास विडंबनेस पात्र करते ! ”

गर्जनहरिः सांभसि शैलकुंजे प्रतिध्वनीनात्मकृताभिशम्य ॥

पदं बबंध क्रमितुं सरोषः प्रतर्कयन्नन्यमृगेंद्रनादम् ५०७

“ पर्वतावरील एका कुंजांतील जलाशयाच्या कांठी असतां सिंहांनै मोठ्यांनै गर्जना केली व तिजसरससे चोहोंकडे प्रतिध्वनि उठले; ते ऐकून सिंह त्वेषास चटून अन्य सिंहाच्या शंकेने त्यावर झांप घालण्यास तयार झाला !”

उपानीतं दूरात्परिमलमुपाघ्राय मरुता

सर्मायासीदस्मिन्मधुरमधुलोभान्मधुकरः ॥

परो दूरे लाभः कुपितफणिनश्चंदनतरोः

पुनर्जीवन्यायाद्यदि तदिह लाभोऽयमतुलः ५०८

“ हा मधुकर वाऱ्यावर वाहत आलेल्या परिमलास हुंगून मधुरमधूच्या लोभाने या चंदनाकडे आला आहे. आतां यास वरील लाभ होणें तर दुरापास्ताच आहे, पण वरील वृक्षावर जो क्रुद्ध सर्प आहे त्याच्या तडाक्यांतून वांचून हा जीवंत माघारीं जावो ह्मणजे यानें मोठी मिळविली !”

दष्टे जगद्रुपुषि कालभुजंगमेन

तत्रांधकारमिषमाविरभूद्विषं यत् ॥

संजातलक्ष्मणि तदिंदुमणौ निपाद्य

ज्योत्स्नामये पयसि तत्क्षिपति स्म धाता ५०९

“ कालरूप भुजंगमानें (पक्षी, कृष्णसर्पानें) जगद्रूप शरीरास दंश केला असतां अंधकाराच्या रूपांनै जो विषार चोहोंकडे पसरला तो चंद्ररूप मण्याकडून शोषवून घेऊन चंद्रिकारूप दुग्धराशीत त्यास ब्रम्हदेव जणां काय टाकतां झाला !”

सुधाधाम्नः कांतिस्तव वदनपंकेरुहगुणै-

र्जितेव म्लानत्वं व्रजति सहसा प्राणदयिते ॥

वदत्येवं कांते दिवसविरहातंकचकिता

तदंगे संलग्ना तव दिशतु राधा प्रियशतम् ५१०

“ हे प्राणप्रिये ! तुझ्या मुखकमलाच्या कांतीनें जणूं काय लज्जित

झालेली अशी ही चंद्राची शोभा म्लानत्व पावत आहे असें वाटतें, याप्रमाणें कृष्णाचें भाषण ऐकून संध्यासमय झालासा पाहून घाबरलेली व आपल्या बलभाच्या अंगावर जिनें अंग टाकून दिलें आहे अशी राधा तुझे बहुत कल्याण करो !”

श्लेषे केचन शब्दगुंफविषये केचिद्रसे चापरेऽ-
लंकारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णके ॥
आ सर्वत्र गभीरधीरकविताविंध्याटवीचातुरी-
संचारे कविकुंभिकुंभभिदुरो बाणस्तु पंचाननः ५११

“ कोणी कवि श्लेषांतच निपुण असतात, कोणी शब्दशय्येत, कोणी रसांत कोणी अलंकारांत, कोणी प्रौढ अर्थाचें निबंधन करण्यांत, किंवा कोणी कथानक बांधण्यांत; पण कवितारूप गहन विंध्याटवींत संचार करण्याविषयी अत्यंत कुशल असा म्हटला म्हणजे कविगजांचा गर्व परिहार करणारा एक साणरूप सिंहच होय ! ”

ये संसत्सु विवादिनः परयशःश्लयेन शूलाकुलाः
कुर्वन्ति स्वगुणस्त्वेन गुणिनां यत्नाद्गुणाच्छादनम् ॥
तेषां रोषकषायितोदरदृशां कोपोष्णनिःश्वासिनां
दीप्ता रत्नशिखेव कृष्णफणिनां विद्या जनोद्वेगिनी ५१२

“जे संभेत नेहेमीं वागजल्प करणारे, दुसऱ्याच्या कीर्तिश्रवणानें ज्यांच्या पोटांत शूळ उठतो व जे आपल्या गुणांची प्रशंसा करून दुसऱ्यांच्या गुणांचें आच्छादन करण्याविषयीं नेहेमीं जपलेले असतात, अशांची विद्या रागानें ज्यांची दृष्टि लाल झाली आहे व जे उष्ण निःश्वास टाकताहेत, अशा कृष्णसर्पाच्या शिरोरत्नाप्रमाणें लोकांस अत्यंत भयावह होय ! ”

ज्योतिःशास्त्रमहोदधौ बहुतरात्सर्गापवादात्मभिः
कल्लोलैर्निबिडे कणान्कतिपयाल्लंब्वा कृतार्था इव ॥
दीर्घायुःसुतसंपदादिकथनैर्देवज्ञपाशा इमे
गेहं गेहमनुप्रविश्य धनिनां मोहं मुहुः कुर्वते ५१३

“ बहुत नियम व अपवाद या तरंगांनीं व्याप्त असा जो ज्योतिःशास्त्र-

रूप महासागर त्यांतले थोडेसे कण प्राप्त झाल्याने केवळ कृतार्थ होऊन बसलेले असे जे छोटेखानी ज्योतिषी ते दीर्घायुष्य, संतत, संपत इत्यादिकांविषयी धनिकांस आशीर्वाद देत दारोदार हिंडतात ! ”

उपचारः कर्तव्यो यावदनुत्पन्नसौहृदाः पुरुषाः ॥

उत्पन्नसौहृदानामुपचारः कैतवं भवति ५१४

“ जोंपर्यंत कोणार्शी मैत्री नडली नाही तोंपर्यंत त्यास आदरसत्कारादि उपचार करावे; पण एकदां मैत्री जुळल्यावर मग वरील उपचार करणें हें बोंग दिसतें ! ”

मांसं मृगाणां दशनौ गजाणां मृगद्विषां चर्म फलं द्रुमाणाम् ॥

स्त्रीणां स्वरूपं च नृणां हिरण्यमेते गुणा वैरकरा भवन्ति ५१६

“ मृगांचें मांस, हत्तींचे दांत, सिंह व वाघ यांचें कातडे, वृक्षांचें फळ, स्त्रियांचें सौंदर्य आणि धनाढ्यांचें द्रव्य,—हे सर्व गुण प्रत्येकाच्या नाशास कारणभूत होत. ”

दारेषु किंचित्स्वजनेषु किंचिद्रोप्यं वयस्येषु सुतेषु किंचित् ॥

युक्तं न वा युक्तमिदं विचिंत्य वदेद्विपश्चिन्महतोऽनुरोधान् ५१६

“ कांहीं गोष्टी बायकोपासून गुप्त ठेवाव्या लागतात, कांहीं चाकरमाणसांपासून, कांहीं मित्रांपासून व कांहीं पुत्रांपासून; एकंदरीत कोणतीही गोष्ट युक्त आहे कीं अयुक्त आहे याचा विचार करून शहाण्या मनुष्यानें मोठें धोरण ठेवून बोलत असावें. ”

राष्ट्रस्य चित्तं कृपणस्य वित्तं मनोरथं दुर्जनं मानुषाणाम् ॥

स्त्रियश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ५१७

“ राष्ट्राची चित्तवृत्ति, कृपणांचें धन, दुर्जनांचें मनेप्सित, स्त्रियांचें कामचरित आणि पुरुषांचा भाग्योदय,—या पांचाचा देवासही थांग लागत नाही; मग माणसाचा काय पाड ! ”

संतश्चेदमृतेन किं यदि खलस्तत्कालकूटेन किं

दातारो यदि कल्पशास्त्रिभिरलं यद्यार्थिनः किं तृणैः ॥

किं कर्पूरशलाकया यदि दृशः पंथानमेति प्रिया
संसारोऽपि सर्तींद्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ५१०

“जर सज्जनाचा समागम आहे तर अमृत कशाला पाहिजे? दुर्जेनाशी संबंध आहे तर कालकूटाचे काय प्रयोजन? दाते आहेत तर कल्पवृक्षांची काय गरज आहे? याचकांपुढे तृणाची काय मातब्बरी आहे? प्रिया दृष्टीस पडली असतां कापराच्या काडीनें डोळे किती गार होणार? संसाराच्या विचित्र पसाऱ्यापुढे गारुड्याचा खेळ झक मारतो !”

कलहांतानि हर्म्याणि कुवाक्यांतं च सौहृदम् ॥
कुराजांतानि राष्ट्राणि कुकर्मांतं यशो नृणाम् ५११

“कलह लागला कीं घर बुडालें, दुर्वचनाचा प्रयोग झाला कीं मैत्री आटपली, वाईट राजा आला कीं राष्ट्राची इतिश्री समजावी, दुष्कर्म घडलें कीं अब्रू खालीं झाली !”

वित्तं परिभितमधिकव्ययशीलं पुरुषमाकुलीकुरुते ॥
ऊनांशुकमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः ५२०

“जो हाताचा सढळ त्याला थोडा आदा असला ह्मणजे फार पीडा होते; कीं ज्याप्रमाणें स्तन व जघन यांचा विस्तार कुलीन स्त्रियेस आखूड वस्त्रामुळें संकोचदायक होतो !”

येनांचलेन सरसीरुहलोचनाया-
स्त्रातः प्रभूतपवनादुदये प्रदीपः ॥
तेनैव सोऽस्तसमयेऽस्तमयं विनीतः
कुद्धे विधौ भजति मित्रममित्रभावम् ५२१

“कमलाक्षीच्या ज्या पदराच्या योगानें वाऱ्यापामून दीपाचें प्रथम संरक्षण झालें, तोच पदर पुढे त्यास अस्तःस पोंचविण्यास कारणीभूत झाला. तेव्हां दैव प्रतिकूल झालें असतां मित्रही शत्रु बनतो !”

सहजमलिनवक्रभावभाजां भवति भवः प्रभवात्मनाशहेतुः ॥
जलधरपदवीमवाप्य धूमो उबलनविनाशमनुप्रयाति नाशम् ५२२

“जे स्वभावतःच मलिन व वक्र त्यांस उन्नति प्राप्त झाली असतां ते आपल्या जनित्याच्या नाशास सुद्धां उद्युक्त होतात; पहा कीं, धूम हा मेघ बनला कीं, अग्नीच्या उपशमास कारण होऊन नंतर स्वतः लय पावतो ! ”

कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद्यदि फलप्रदः ॥

को विशेषस्तदा तस्य वन्यैरन्यमहीरुहैः ५२३

“कल्पवृक्षही जर अवकाशानें फलप्रद होऊं लागला, तर मग त्याच्यांत व इतर रानवट झाडांत काय अंतर राहिलें ? ”

वरं दारिद्र्यमन्यायप्रभवाद्भिवादापि ॥

शरीरे कृशता रम्या स्थूलता न तु शोथिता ५२४

“अन्यायानें मिळविलेल्या वैभवापेक्षां दारिद्र्य वरें; जसें स्थूलत्वापेक्षां किंवा सुजलेल्या अंगापेक्षां सडपातळपणा वरा ! ”

अंतर्विंशति मार्जारी शुनी वा राजवेश्मनि ॥

बहिष्ठस्य गर्जेद्रस्य किमर्थः परिहीयते ५२५

“मांजरी व कुत्री ह्या दोघी खुशाल रानवाड्यांत प्रवेश करतात; आणि हत्ती पाहिला तर त्यास जागा बाहेर ! पण असें असल्यानें हत्तीचें काय कमी होत आहे ? ”

पीयूषेण सुराः श्रिया मुररिपुर्मर्यादया मेदिनी

शक्रः कल्परुहा शशांककलया श्रीशंकरस्तोषितः ॥

मैनाकादिनगा निजोदरगृहे यत्नेन संरक्षिता-

स्तच्चूलीकरणे घटोद्भवमुनिः केनापि नो वारितः ५२६

“समुद्रानें देवास अमृत दिलें, विष्णूस लक्ष्मीचें दान केलें, पृथ्वीस मर्यादा दिली, इंद्रास कल्पवृक्ष दिला, शंकरास चंद्राची कला देऊन संतुष्ट केलें आणि मैनाकादि पर्वतांस आपल्या उदराचे ठायीं ठाव दिला; पण ज्या वेळेस अगस्त्यानें त्याला प्राशनार्थ अंजलींत घेतलें त्या वेळेस वरच्यापैकीं एकाचेंही त्याचें रक्षण केलें नाहीं ! ”

रत्नाकरे परिहृता वसतिः किमन्य-

दंगीकृतः कठिनवेधनदुःखभारः ॥

वक्षोजकुंभपरिरंभणलोलुपेन

किं किं न तेन विहितं नवमौक्तिकेन ५२७

“मौक्तिकाने समुद्रांतली आपली वसती सोडून दिली; फार तर काय ? पण वेधनसंस्काराचे महादुःखही सहन केले ! हे सर्व कशाकरतां ? तर कुचकुंभपरिरंभणाविषयीची जी त्याची उत्कट इच्छा ती तृप्त करण्याकरतां !”

यथा देशस्तथा भाषा यथा राजा तथा प्रजा ॥

यथा भूमिस्तथा तोयं यथा बीजं तथाऽऽकुरः ५२८

“जसा देश तशी भाषा; जसा राजा तशी प्रजा, जशी भूमि असेल तसे उदक असणार; आणि जसे बीज असेल त्या मानाचे झाड निपजणार !”

सद्यः फलति गांधर्व मासमेकं पुराणकम् ॥

वेदाः फलति कालेषु ज्योतिर्वैद्यं निरंतरम् ५२९

“गायनविद्या तत्काल फलद्रूप होते; पुराणाची प्राप्ति महिन्याने होते; वेदांचे फल कालांतराने दृष्टीस पडते; आणि ज्योतिष व वैद्य हीं निरंतर लाभप्रद होतात !”

न देवाय न धर्माय न धंधुभ्यो न चार्थिने ॥

दुर्जनेनार्जितं द्रव्यं भुज्यते राजतस्करैः ५३०

“दुर्जनाने मिळविलेले द्रव्य देवकार्य, धर्मकृत्य, संबंधीजन, किंवा याचक यांच्याकडे खर्च व्हावयाचे नाही; तर त्याचा उपभोग राजा किंवा तस्कर याजकडून व्हावयाचा !”

नैताः स्वयमुपभोक्ष्यसि मोक्षयसि चेज्जलद यत्र कुत्रापि ॥

तत्किं तत्र न मुंचसि मुक्ता मुक्ता भवंति यत्राऽऽपः ५३१

“हे मेघा ! जर हा जलसंचय तू स्वतः उपभोगणार आहेस असे नाही व कोठे तरी यद्दृच्छेने टाकून देणार, तर ज्या ठिकाणी जलविंदु सोडले असतां ते मौक्तिक रूप होतात तेथे वरील संचयाचा तू कां विनियोग करीत नाहीस ?”

पाथोनिधिमधि पाथो वितरसि पाथोद किं तेन ॥

दिनकरकराभितप्तं चातकपोतं न तोषयसि ५३२

“ हे मेघा ! तूं समुद्रावर वृष्टि करतोस, पण त्यापासून काय लाभ आहे ?
सूर्य किरणापासून संताप पावलेल्या बालचातकास तूं कां संतुष्ट करीत नाहीस ? ”

सरलयोः किल सख्यमुदाहृतं कुटिलयोर्घटनैव कदाचन ॥

यदि भवेत्सरलेन खलेन वा न चिरमस्ति धनुःशरयोरिव ५३३

“ खरें सख्य जें व्हावयाचें तें दोघां सरळ स्वभावाच्या पुरुषांत होऊं
शकतें; कधीं कधीं तें कुटिल स्वभावाच्या मनुष्यांतही सांपडतें. पण एक
खळ आणि एक सरळ अशांची संगति घडली असतां ती फार वेळ टिकत
नाहीं; यास उदाहरण कुटिल जें धनुष्य व सरळ जो बाण यांचें होय ! ”

राज्ये नहि सुखं दुःखं संधिविग्रहचितया ॥

पुत्रादपि भयं यत्र तत्र सौख्यं हि कीदृशम् ५३४

“ राज्यांत सुखलाभ मुळीं नाहीं; निरंतर संधि (तह) व विग्रह
(लढाई) यांची चिंता असते. शिवाय जेथें प्रत्यक्ष पुत्रापासूनही भय तेंथें
सुख तें काय ? ”

छायामन्यस्य कुर्वति स्वयं तिष्ठति चाऽऽत्पे ॥

फलंति वै परार्थे च नाऽऽत्मनोऽर्थे महाद्रुमाः ५३५

“ मोठाले वृक्ष हे दुसऱ्या करता छया करतात आणि स्वतः उन्हांत
राहतात; तसेंच केवळ दुसऱ्याकरतांच ते फलद्रूप होतात ! ”

कः कौ के कं कौ कान्हसति च हसतो हसंति तन्वंग्याः ॥

दृष्ट्वा पल्लवमधरः पादौ पद्मे च कोरकान्दंताः ५३६

“ सुंदर स्त्रीचे कोणकोणते अवयव कोणकोणाला हंसतात ? तर अधर
पल्लवाला हंसतो, पाय कमलांस व दांत कळ्यांस ! ”

अंतस्तिमिरनाशाय शाब्दबोधो निरर्थकः ॥

न नश्यति तमो नाम कृतया दीपवार्तया ५३७

“ केवळ शाब्दिक बोधानें आंतलें अज्ञान नष्ट होत नाहीं; जसें ‘ दिवा
दिवा ’ असा उच्चार केल्यानें अंधाराचा उजेड होत नाहीं ! ”

लोके कलंकमपहातुमयं मृगांको
जातो मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन ॥
तत्रापि कल्पयामि तन्त्रि कलंकरेखां
नार्यः समाश्रितजनं हि कलंकयन्ति ५३८

“ चंद्र हा अपणास जडलेला कलंक दूर व्हावा म्हणून मुखाच्या रूपाने प्रगट झाला; पण हे स्त्रिये ! त्यासही पुनः गोंदण्याच्या मिषाने तू कलंकित करतेस; तस्मात् ज्याने तुझा आश्रय केला तो कलंकयुक्त व्हावयाचाच ! ”

वासः प्रधानं खलु योग्यताया वासांविहीनं विजहाति लक्ष्मीः ॥
पीतांबरं वीक्ष्य ददौ तनूजां दिग्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ५३९

“ लोकांत मानमान्यता होण्यास वस्त्र हे प्रधान आहे; जो वस्त्रकळाहीन आहे त्याला लक्ष्मीचा लाभ दुरापास्त होय. पहा की, पीतांबर जो विष्णु त्याला समुद्राने आपली वन्या अर्पण केली; आणि शिव हा केवळ दिग्बर, यास्तव त्यास विष दिले ! ”

आनंदतांडवपुरे द्रविडस्य गेहे
चित्रं वसिष्ठवनितासममाज्यपात्रम् ॥
विद्युल्लतेव परिनृत्यति तत्र धर्षी
धारां विलोकयति योगबलेन सिद्धः ५४०

“ आनंदाचे वसतिस्थान असे जे द्रविडाचे घर त्याच्या धर्षी तुपाची तपेली केवढी होती म्हणाल तर अरुंधतीच्या येवढी ! * तीत पळी कशी खडबडत होती तर विद्यु इतप्रमाणे ! आणि तुपाची धार जी पानावर पडत होती ती सिद्धानेच योगबलेन पहावी, इतरांस अगोचर होय ! ”

स्वमृहे पूज्यते मूर्खः स्वग्रापे पूज्यते प्रभुः ॥
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान्सर्वत्र पूज्यते ५४१

* सप्तर्षीचे उत्तरेकडे जे ठळक सात तारे आहेत त्यांतील सहावा वसिष्ठ, त्याच्या शेजारी अरुंधती बारीक लुकलुकत येते. ही दिसेनाशी झाली म्हणजे सहा महिन्यांनी मनुष्य मरते ही एक लौकिक कल्पना आहे हे आमच्या वाचकांस माहित असेलच ।

“मूर्खास मान म्हटला म्हणजे त्याच्या घरांतल्या घरांत, अधिकाऱ्यास त्याच्या गांवांत, राजास त्याच्या देशांत; परंतु विद्वानास तो जिकडे जाईल तिकडे !”

अर्थाहरणकौशल्यं किं स्तुमः शास्त्रवादिनाम् ॥

अव्ययेभ्योऽपि ये चार्थान्निष्कास्यन्ति ह्यनेकेशः ५४२

“जे शास्त्रवेत्ते आहेत त्यांची अर्थनिष्पादनाविषयी जी निपुणता असते ती काय सांगावी ! प्रत्यक्ष अव्ययांपामूनही ते अर्थ काढू शकतात !” या श्लोकांत ‘अर्थ’ व ‘अव्यक्त’ हे द्वयी शब्द होत हें उघडच आहे.

वक्त्रं पूर्णशरी सुधाऽधरलता दंता मणिश्रेणयः

कांतिः श्रीर्गमनं गजः परिमलस्ते पारिजातद्रुमः ॥

वाणी कामदुधा कटाक्ष उहरी तत्कालकूटं विषं

मन्ये सुंदरि हा श्रमाय मथितो मूढैः सुरैः सागरः ५४३

“मुख हें पूर्णचंद्र होय, अधरपल्लव हा सुगमय, दांतांची पंक्ति ही जणू रत्नेच होत, शरीरसौंदर्य हें लक्ष्मी होय, गजगति गमनाचे ठायी आहे, निःश्वासाचे ठायी पारिजाताचा सुवास अधिष्ठित आहे, वाणी केवळ कामधेनुच आणि कटाक्ष हे कालकूटतुल्य होत;—मग इतकें सर्व आयतें सिद्ध असतां जेव्हां देवांनीं समुद्रमंथनाचा येवडा खटाटोप केला तेव्हां ते मूर्ख नव्हेत ?”

इंदुं निंदति चक्रवाकयुगुलं भासां निधिं कौशिकः

स्वादु क्षीरमरोचकी सुकृतिनं पापी जडः पंडितम् ॥

त्यक्तं सर्वजनैः खलः कटुवचा ग्राम्यः पुमान्नागरं

कः पैतामहगोलकेऽत्र निखिलैः संमानितो वर्तते ५४४

“चक्रवाकांचा जोडा चंद्राम निंदतो, दिवाभीत सूर्याचा तिटकारा करतें, ज्याच्या तोंडाला रुची नाही तो मधुर जें दुग्ध त्यास नांव ठेवतो, पापी पुण्यवंताची व मूर्ख पंडिताची निंदा करतो, कटुभाषण करणारा जो खल तो सर्वसंगपरित्याग केलेल्यास दोष देतो आणि गांवढळ मनुष्य शहरवासी पुरुषास वाईट म्हणतो,—तेव्हां या ब्रह्मगोलांत सर्वांनीं संमानित असा कोण आहे बरें ?”

भिया गेहे मयाऽरण्ये रामस्त्यक्तस्त्वया पथि ॥

बत मुद्रे पुरंधीणां प्रत्ययं कः करिष्यति ५४५

सीता हनुमंतानें खालीं टाकलेल्या मुद्रिकेकडे पाहून खेदानें म्हणते:—
“ हे मुद्रे ! राज्यलक्ष्मीनें रामाला गृहींच सोडिलें, मीं त्यास वनांत टा-
कून दिलें, आणि तूं त्यास मार्गांत सोडून आलीस; तेव्हां आतां स्त्रियांवर
काण विश्वास ठेवील ? ”

तुंगपीनकुचकुंभशोभिताद्वक्षसश्चलितचैलपल्लवाः ॥

वेणुनादहृतचित्तवृत्तयश्चित्रवच्चलदृशोऽवतस्थिरे ५४६

“ मुरलीच्या नादानें ज्यांच्या चित्तवृत्ति हरण झाल्या आहेत आणि
उत्तुंग व पुष्ट अशा कुचकुंभांवरून स्वस्त झालेल्या पल्लवाचें ज्यास भान
राहिलें नाही, अशा गोपी चित्रासारख्या तटस्थ उभ्या राहिल्या ! ”

किं द्रुतपदं प्रयासि प्रतीच्छ मुग्धे च्युतं ह्यलंकारम् ॥

मृगयाम्यच्युतमेव श्रष्टैरैतैर्न मे हानिः ५४७

“ हे मुग्धे ! येवढ्या घाईनें काय चाललीस ? हा तुझा दागिना गळून
पडला. तरी त्याची तुला शुद्ध नाही काय ? ” ती उत्तर करते “ मी मुळीं
अच्युताच्याच * शोधांत आहे; हे दागिने कितीही सांडले तरी मला त्यांची
पर्वा नाही ! ”

अहंकारो धियं ब्रूते मा सुप्तं प्रतिबोधय ॥

उदिते परमानंदे न त्वं नाहं न वै जगत् ५४८

“ अहंकार बुद्धीस सांगतो कीं, आत्मज्ञानजन्य जो परमानंद त्यास जागा
करूं नको; तो जागा झाला कीं, मी तूं व जगत् हीं तिन्हीं नष्ट होऊन जातील ! ”

केचिन्निद्रागताः केचित्कथयन्ति बहिर्गताः ॥

केचिदंतर्गताः केचिन्नो जाने क्व गता इति ५४९

कोणा एखाद्या थोर मनुष्याच्या भेटिला कोणी गरीब मनुष्य गेला असतां
त्याची हेटाळणी येणेंप्रमाणें चालते:—“ कोणी म्हणतात, यजमान निजले
आहेत; कोणी सांगतात, बाहेर गेले आहेत म्हणून; कोणी म्हणतात, आंत
कामांत आहेत; आणि कोणी मुळांच कानावर हात ठेवतात ! ”

* ‘ अच्युत : म्हणजे ‘ न सांडलेला, ‘ पर्क्षी, ‘ रुष्ण ’ !

सीतार्चिताकुले रामे निद्रा निरगमद्रुषा ॥

कथमेकाकिनं जह्यामित्येवं न जहौ निशा ५५०

“ रामास सीतेविषयीं चिंतातूर पाहून निद्रा ही सवतीमित्तरानें निघून गेली; आणि रात्रीस वाटलें कीं, हा अगोदरच विरहातुर झाला आहे, तर याला एकत्र्याला सोडून कसे जावें ? म्हणून तीही जाईना. ” सारांश, रामास सीताविरहामुळें झोंप येईना व काहीं केल्या रात्रही जाईना !

देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदंशकः ॥

तत्त्वबुद्ध्या त्वमेवाहमिति मे निश्चिता मतिः ५५१

कोणी अद्वैतवादी परमेश्वरास म्हणतो:—“ देहबुद्धीनें पाहतां मी तुझा दास आहे, जीवबुद्धीनें पाहतां तुझा अंश आहे. आणि तत्त्वबुद्धीनें पाहतां मी आणि तूं स्वरूपतः एकच आहोंत, असा मीं सिद्धांत करून ठेवला आहे!”

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ

किं मां मुहुः क्षिपसि वारशतानि बहौ ॥

दग्धे पुनर्मयि भवंति गुणातिरेका

लाभः परं खलु मुखे तव भस्मपातः ५५२

“ हे सुवर्णकारा ! तूं परदुःखाविषयीं केवळ निश्चित आहेस. तूं मला शंभरदां अर्शांत कां टाकतोस ? त्याच्या योगानें काय होतें आहे, कीं माझ्याठायीं अधिकाधिक गुण उत्पन्न होत आहेत, पण तुज्या स्वतःला लाभ म्हटला म्हणजे तोंडांत राख जात आहे येवढाच काय तो ! ”

ईशे पदप्रणयभाजि मुहुर्त मात्रं

प्राणप्रियेऽपि कुरु मानिनि मा प्रसादम् ॥

जानातु मत्प्रभुरसौ पदयोर्नताना-

मस्मादृशामिव मनोरथभंगदुःखम् ५५३

कोणी कवि लक्ष्मीस म्हणतो:—“ प्रभूनें तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवलें असतां घटकाभर मन घट्ट करून तूं तसाच कोप धारण कर; असें केलें असतां माझ्यासारख्या भक्तजनांचा मनोरथभंग केल्या असतां कसें दुःख होतें हें तरी अंमळ राजश्रीस कळू दे ! ”

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः ॥
अलिरेति वनात्कमलं न दर्दुरस्त्वेकवासोऽपि ५५४

“ जो गुणज्ञ असतो त्यास गुणिजनाच्या सहवासापामून आनंद होतो व ज्याला गुणाची परीक्षा नाही त्याला त्याची पर्वाही नसते. कसे ? तर अमर हा वनांतून कमलाकडे झेंप घेत आदरून येतो, आणि नित्य ज्याचा त्याशी सहवास असा जो मंडूक त्याच्या कधी ध्यानीमनीही ती गोष्ट येत नाही ! ”

सरसो विपरीतश्चेत्सरसत्वं न गुंचति ॥

साक्षरा विपरीताश्चेद्राक्षसा एव केवलम् ५५५

“ जो सरस (रसिक) आहे तो विपरीत झाला तरी त्याचे सरसत्व जात नाही; पण जे नुसते साक्षर (‘ज्ञानलव दुर्विद्वग्’) आहेत ते विपरीत झाले असतां केवळ राक्षस बनतात ! ” पक्षी ‘ सरस ’ या अक्षरत्रयाचा विपर्यय ‘ सरस ’—हाच होय; व ‘ साक्षराः ’ याचा विपर्यय ‘ राक्षसाः ’ असा होतो.

उत्कृष्टमध्यमनिकृष्टजनेषु मैत्री

यद्वच्छिलामु सिकतामु जलेषु रेखा ॥

वैरं क्रमादधममध्यमसज्जनानां

यद्वच्छिलामु सिकतामु जलेषु रेखा ५५६

“ उत्तम, मध्यम आणि निकृष्ट लोकांशीं सख्य हें शिबेवर, वाळूवर आणि पाण्यावर काढलेल्या रेवेप्रमाणें आहे: आणि त्यांशीं वैर हें वरच्याच्या विपरीत क्रमाप्रमाणें दृष्टीस पडतें ! ”

यन्मनीषिपदांभोजरजःकणपवित्रितम् ॥

तदेव भवनं नो चेद्भकारस्तत्र लुप्यते ५५७

“ जें गृह विद्वज्जनांच्या चरणरजांनीं पवित्रित झालेलें तेंच भवन, नाही तर ‘ भवन ’ शब्दांतला भकार काढून टाकावा ! ”

क सरसि वनखंडं पंकजानां क सूर्यः

क च कुमुदवनाली कौमुदीबंधुरिंदुः ॥

चिरपरिचयबंधा प्रायशः सज्जनानां
नहि विचलति मैत्री दूरतोऽपि स्थितानाम् ५५८

“ सरोवरांत असणारा कमलांचा समुदाय कोठें आणि सूर्य कोठें ? कुमु-
दांचें वन कोणीकडे आणि चंद्र कोणीकडे ! तेव्हां चिरपरिचयाच्या योगे-
करून दृढ झालेली जी सज्जनांची मैत्री ती दूर असल्यानेही विकार पावत नाही ! ”

अपराधादधिकं मां व्यथयति तव कपटरचनेयम् ॥

शस्त्राघातो न तथा सूचीक्षतवेदना यादृक् ५५९

“ तूं माझा अपराध केलास याबद्दल मला इतकें वाईट वाटत नाही, पण
तुझ्या कपटप्रयोगाचा फार संताप येतो; शस्त्राचा घाव तितकी वेदना देत
नाहीं, कीं जितकी वेदना सुईच्या बाँचण्याने होते ! ”

पश्यात् नलिनीपत्रे बलाका परिदृश्यते ॥

हरिन्मणिमये पात्रे शुक्तिकेव प्रतिष्ठिता ५६०

“ कमलपत्रामध्ये ही बगळी पहा कशी शोभते आहे, कीं जशी पांचेच्या
मांड्यावर शिप ठेवावी तशी ! ”

किटिस्तु धरणीधरः कति न संति भूदारका

गिरिस्तु कनकाचलः कति न संति भूभारकाः

मरुत्तु मलयानिलः कति न संति झंझानिलाः

प्रभुस्तु विबुधाश्रयः कति न संति कुक्षिभराः ५६१

“ वराह हाच एक धरणीधर होय, नाही तर भूमास विदारणारे डुकर
काय थोडे आहेत ? पर्वतांत पर्वत मेरु हाच होय, नाही तर भूभारभूत असे
पुष्कळ आहेत ! मलयानिल हाच वायु होय, नाही तर झंझावात काय थोडे
आहेत ? तसेंच, जो पंडितास आश्रय देतो तोच प्रभु म्हणावा; नाही तर
उदरंभरि राजे पुष्कळ आहेत ! ”

रवेरस्तं तेजः समुदयति स्वद्योत पटली

मरालाली मूका कलकलमुलूका विदधते ॥

इदं कष्टं द्रष्टुं शुचिरसहमानांऽबुजवती

मिलद्गंग्याजात्कवलयाति हालाहलमहो ५६२

“सूर्याचें तेज अस्तंगत झालें आणि काजव्यांची मंडळी चमकू लागली, हंसांचें कृजित बंद झालें आणि दिवाभीत शब्द करायला लागले, ही परम शौचनीय स्थिति न साहून शब्द जी कमलिनी ती भ्रमरांच्या मिषानें जणों काय विष प्राशनच करीत आहेशी भासते !”

गतः स कालो यत्रासन्देवाः सेवानुवर्तिवः ॥

दशानन दशां पश्य तरंति दृषदोऽभसि ५६३

“हे राणा ! ज्या काळीं प्रत्यक्ष देव हे तुझे सेवक झाले होते तो काळ गेला; आतांच्या काळाचा महिमा पहा, कीं पाण्यावर दगड तरुं लागले आहेत !”

काकैः सह विरुद्धस्य कोकिलस्य कलागिरः ॥

खलसंगेऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणप्रकृतेः कुतः ५६४

“काकांचा आणि कोकिलांचा जरी विरोध आहे तरी कोकिलानें मधुरवाणी टाकली आहे कीं काय ? नाही. खलांचा संसर्ग पडला असतांही मुस्वभाव मनुष्य निष्ठुरत्व धारण करीत नाही !”

सखे साहजिकं प्रेम दूरादपि विजायते ॥

चकोरीनयनद्वंद्वमानंदयति चंद्रमाः ५६५

“हे भिवा ! साहजिक जें प्रेम तें दूर अंतरावरूनही जडतें; पहा, चकोरीच्या नेत्रयुग्मास आकाशस्थ चंद्र आल्हाद देतो !”

किं तथा सुमहत्याऽपि श्रिया देशांतरस्थया ॥

रिपवो यां न पश्यंति सुहृद्गिर्या न भुज्यते ५६६

“दूरच्या देशांत असलेल्या संपत्तीचा काय उपयोग ? कीं जी पाहून शत्रु झुरत नाहीत आणि मित्र जिचा उपभोग घेत नाहीत !”

सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाजुषाम् ॥

परोक्षमिति कोऽप्यस्ति परीक्षानिकषोपलः ५६७

“मैत्रीरूप भिन्न भिन्न सुवर्णरेखांची परीक्षा करण्याचा एक मोठा उत्कृष्ट निकष आहे; तो कोणता ? तर परोक्ष !, म्हणजे कोणाचें आपणावर किती प्रेम आहे हें परोक्ष भाषणावरून तेव्हांच कळतें !

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कंठपाशः

क्रीडापरिश्रमहरव्यजनं रतांते ॥

शय्या निशीथसमये जनक्यात्मजायाः

प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ५६८

“ जें सीतेचें उत्तरीय (शेरा) द्यूताचे वेळेस पण लावावयास उपयोर्गी पडत असे, प्रणयक्रीडेचे वेळीं जें कंठपाश होत होतें, सुरतानंतर जें श्रमपरिहार करणारें व्यजन होत होतें आणि मध्यरत्री प्रसंगवशात् शय्याही होत असे, तें आज मला सुदैवेंकरून प्राप्त झालें ! ”

पातुरापत्तिसंप्राप्तौ याचके समुपस्थिते ॥

नास्तीति वाग्जीवितयोर्वहिर्निःसरणे रणः ५६९

“ याचक याचना करायला आला आणि दात्याला तर आपति प्राप्त झालेली. तेव्हां ‘ नाही ’ म्हणतांना दात्याच्या जीविताचा आणि वाणीचा झगडा होतो; म्हणजे वरील शब्द उच्चारणें त्यास मरणप्राय हाऊन जातें ! ”

मौख्यं लाघवकरं मौनमुन्नतिकारकम् ॥

मुखरं नूपुरं पादे कंठे हारो विराजते ५७०

“ वाचाळपणा हा लघुत्व आणणारा आहे आणि मौन हें उन्नति देणारें आहे; पहा कीं, निरंतर शब्द करणारीं जीं नूपुरें त्यांचें अधिष्ठान पायांवर आणि मुका जो मौक्तिकहार तो कंठाचे ठायीं धारण केला जातो ! ”

त्वयि वर्षति पर्जन्ये सर्वे पल्विता हुमाः ॥

अस्माकमर्कवृक्षाणां जीर्णे पत्रेऽपि संशयः ५७१

“ हे पर्जन्या ! तूं वृष्टि केली असतां सारे वृक्ष पल्लवीत झाले; पण आम्ही जे अर्कवृक्ष (रुई) त्या आम्हांस जीर्णपत्राविषयीं सुद्धां वानवा ! ”

जिह्वे प्रमाणं जानीहि भोजने भाषणेऽपि च ॥

अतिभुक्तिरतीवोक्तिः सद्यः प्राणापहारिणी ५७२

“ हे जिह्वे ! भोजन व भाषण या दोहोंतही परिमित असत जा; कां कीं, अतिभोजन व अतिभाषण हा दोन्ही तात्काळ प्राणहरण करणारीं होत ? ” म्हणजे मर्यादा सोडून दोन्हीही केलीं असतां घात होतो ?

संचारिणी कांचनवल्लरीव विद्युलता वा पतिता नभस्तः ॥

वृतस्य धारा पतिता न जाने दिवं गता वाऽथ भुवं गता वा ५७३

कोणी विनोदी कवि तुपाच्या धारेचें वर्णन करतोः—“ ही धार इतकी चंचल आहे कीं, जणों काय हलणारी सुवर्णवल्लीच, किंवा आकाशांतून पडलेली विद्युलताच; शिवाय तिचें रूप इतकें सूक्ष्म आहे कीं, ती पडली केव्हां तीही समजली नाही; मला तर असाही भ्रम झाला कीं, ती आकाशांत गुप्त झाली किंवा भूर्मांत गडप झाली. कोण जाणे ? ”

नेपथ्यादपि राजते हि नितरां व्यालुप्तभूषाननं

संभोगश्रममीलितं विजयते चक्षुः कटाक्षादपि ॥

गाढालिंगनकौतुकादपि नवं दोर्वल्लिविसंजनं

प्रत्यालापरसादपि प्रियतरं मौनं कुरंगीदृशः ५७४

“ रतिप्रसंगेंकरून ज्यावरची पत्रादिरचना विलुप्त झालेली आहे असें मुख पहिल्यापरीस अधिक खुलतें, संभोगश्रमास्तव निमीलित झालेलीं नेत्रें कटाक्षाहून अधिक शोभा देतात, गाढालिंगनाच्या सुखापेक्षां बाहुद्वयाचें शिथिलत्व हें विशेष रमणीय वाटतें आणि प्रत्युत्तरापेक्षांही श्रांतताजन्य जें मौन तें प्रियकर होतें ! ”

सरसिरुहोदरसुरभावधरितविवाधरे मृगाक्षि तव ॥

वद वदने मणिरदने तांबूलं केन लक्षयाम वयम् ५७५

“ हे मृगनयने ! कमलाच्या गाभ्याप्रमाणें सुवासिक आणि तोंडल्याचा गर्व हरण करणारा ज्याचा अधरोष्ठ आहे, तसेंच ज्यांतील दंतपंक्ति रत्नांप्रमाणें झळकते, अशा तुझ्या सुखाचे ठायीं तांबूल आहे कीं नाहीं हें आम्हीं कशावरून ओळखावें ? ” म्हणजे तांबूलाच्या योगानें प्राप्त होणारे जे धर्म,—सुवास, अधररक्तिमा, आणि दंतशुभ्रता,—ते तुझ्याठायीं स्वभावसिद्धच आहेत; तेव्हां अर्थातच तांबूलचर्वण हें पुनरुक्त होय !

गुरुषु मिलितेषु शिरसा प्रणमसि लघुपून्नता समेषु समा ॥

उचितज्ञाऽसि तुले किं तुलयसि गुंजाफलैः कनकम् ५७६

“ हे तुले ! गुरुंशीं तूं नम्रभाव प्रगट करतेस, लघूंशीं उन्नतीनें वागतेस

आणि सामान्यांशीं बरोबरीने राहतेस, ही तुझी उचितज्ञता प्रशंसा करण्या-
सारखी आहे खरी; पण गुंजेची आणि सोन्याची तुलना करतेस हें किती
असमंजस आहे ! ”

ग्रंथिलतया किमिक्षोः किमपभ्रंशेन भवति गीतस्य ॥

किमनार्जवेन शशिनः किं दारिद्य्रेण दयितस्य ५७७

“ ऊंस गाठ्याळ असला म्हणून काय झालें ? गाण्यांत वर्णापभ्रंश झाला
म्हणून माधुर्याची काय हानि आहे ? चंद्राची कोर वांकडी असली म्हणून
काय विवडलें ? वलभाच्या दारिद्र्यास्तव अनुरक्त स्त्रीचा प्रेमा उडेल काय ? ”

अप्युत्तमात्प्रलयतो बलाच्च परिजल्पतः ॥

सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव कांचनम् ५७८

“ उत्तम भाषण करणारापासून किंवा मोठ्या कष्टानें जो बोलतो त्या-
पासून सार काढून घेत असावें; कसें ? तर दगडांतून सोने काढतात
त्याप्रमाणें ! ”

किं पुष्पं किं फलं चास्य करीरस्य महात्मनः ॥

येन वृद्धिं समासाद्य न कृतः पत्रसंग्रहः ५७९

“ या महात्म्या करीराची काय थोरवी सांगावी ? कीं ज्यानें वृद्धीसमर्थी
नुसता पत्रांचाही संग्रह केला नाही; मग पुष्पाची किंवा फलाची गोष्ट
तर दूरच ! ”

पुराणांति श्मशानांति मैथुनांति च या मतिः ॥

सा मतिः सर्वदा चेत्स्यात्को न मुच्येत बंधनात् ५८०

“ पुराणश्रवणानंतर, श्मशानयानाच्या नंतर आणि मैथुनावसानीं जी
मनाची स्थिति होते ती जर सद्बोधित राहिल, तर संसारबंधनापासून कोण
मुक्त होणार नाही ? ”

दूरस्थाः पर्वता रम्या वेश्याच मुखमंडने ॥

शुद्धस्य वार्ता रम्या च त्रीणि रम्याणि दूरतः ५८१

“ डोंगर दुरून साजरे, वेश्येचें रमणीयत्व तेवढें चेहरेपट्टीवर पाहून

व्याजें, आणि युद्धाची वार्ता मात्र रम्य; या तिहींचा साक्षात् प्रसंग कर-
ण्याच्या भरीस कोणी पडूं नये ! ”

न स्वल्पमप्यध्यवसायभीरोः करोति विज्ञाननिधिर्गुणं हि ॥

अंधस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ५८२

“ ज्याला कृति करून दाखविण्याचा दम नाही त्याच्यापाशी केवळ
ज्ञानाचें मोठें कोठारही जरी असलें तरी त्यापासून कांहीं निष्पन्न होणार
नाहीं. पहा कीं, अंधळ्यानें आपल्या हातावर जरी दिवा घेतला असला
तरी त्यापासून त्यास पदार्थदर्शन होणार आहे काय ? ”

व्यजनमरुतः श्वासश्रेणीमिमामुपचिन्वते

मलयजरसो धारावाप्यं प्रपंचयितुं प्रभुः ॥

कुसुमशयनं कामास्त्राणां करोति सहायतां

द्विगुणगरिमा कामोन्माथः कथं नु विरंस्यति ५८३

विज्ञण्याचा वारा हा निश्वासवातास वाढवितो, चंद्रनाचा रस हा अश्रु-
धारांची वृद्धि करतो आणि पुष्पशय्या ही कामायुधांस साह्य मात्र होते;
मग अशा योगानें कामाची वाधा ही दुणावली असतां ती दूर कशी व्हावी ? ”

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः

किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ॥

क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च

पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ५८४

“ चोहोंकडून नद्यांच्या मुखांपासून जलौघ घेऊन दुष्ट समुद्रानें काय
मिळविलें वरें ? येवढें मात्र केलें कीं, मूळचें गोडें पाणी होतें तें खारट करून
टाकलें, कांहीं वडवाग्नीच्या मुखीं घातलें आणि कांहीं पाताळाच्या खवदा-
र्हांत ठेवून दिलें ! ”

शक्रादरक्षि यदि पक्षयुगं तथाऽपि

भैनाक संति तव नेह गतागतानि ॥

निःसञ्चता च निरपत्रपता च किंतु
पाथोनिधौ निवसता भवताऽर्जिताऽत्र ५८५

“ हे मैनाका ! तुला समुद्रानें आपल्या पोटांत घेतल्यामुळें तुझ्या पंखा-
चा बचाव झाला हें खरें; पण पूर्वीप्रमाणें आतां तुला आकाशांत संचार कोठें
करतां येतो आहे ? त्याप्रमाणेंच सागराश्रय केल्यानें तुझे दुर्बलत्व व निर्ल-
ज्जत्व जगत्प्रसिद्ध झालें हें तूं कसे जाणत नाहीस ?

तृषां धरायाः शमयत्यशेषां यः सोंऽबुदो गर्जति गर्जतूच्चैः ॥
यस्त्वेष कस्यापि न हंति तृष्णां स किं वृथा गर्जति निस्त्रपोऽब्धिः ५८६

“ जो मेव पृथ्वीची सारी तृषा शमवितो तो गर्जतो हें ठीकच आहे,
तो खुशाल मोठ्यानें गर्जना करो; पण जो अदत्त कोणाचीही ताहान भाग-
वीत नाही तो समुद्र निर्लज्जाप्रमाणें व्यर्थ गाजतो हें काय ? ”

क्रौंचः क्रीडतु कुर्दतां च कुररः कंकः परिष्वज्यतां
मद्गुर्माद्यतु सारसश्च रसतु प्रोड्डीयतां टिट्ठिभः ॥
भेकाः संतु वका वसंतु चरतु स्वच्छंदमाटिस्तटे
हंहो पद्मसरः कुतः कतिपर्यैर्हसैर्विना श्रीस्तव ५८७

“ हे पद्मसरोवर ! तुझेठायीं क्रौंच हा क्रीडा करो, कुरर खिदळो, कंक
तुला आर्लिगन देवो, मद्गु तुझ्या उदकाचें सेवन करून मत्त होवो, सारस
शब्द करो, टिट्ठिभ उडो, वेडूक व वगळे हे तुझ्या आश्रयानें असोत व
आटि हा तुझ्या तीरीं स्वच्छंदेंकरून विहार करो; पण हें सर्व असूनही
कांहीं हंस जर तुझ्याजवळ नाहीत तर तुला कोठली शोभा ? ”

यावद्यावद्भवति कलया पूर्णकामः शशांक-
स्तावत्तावद्द्युतिमयवपुः क्षीयते सा मृगाक्षी ॥
मन्ये धाता घटयति विधुं सारमादाय तस्या-
स्तस्माद्यावन्न भवति सखे पूर्णिमा तावदेहि ५८८

“ चंद्राची एकेक कळा जों जों वाढत जाते तों तों मृगनयनेच्या कांति-
मय शरीराचा व्हास होतांना दृष्टीस पडतो, यावरून असें वाटतें कीं ब्रह्म-

देव हा तिच्या शरीरलावण्यापासून चंद्रास निर्माण करतो; तर हे विना तोंवर पूर्णिमा दूर आहे तोंवर तू तिला जाऊन भेट ! ”

संचारो रतिमंदिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं
चेतः कांतसमीहितावधि महामानोऽपि मौनावधि ॥

हास्यं चाधरपल्लवावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितं
सर्वं सावधि नावधिः कुलभुवां प्रेम्णः परं केवलम् ५८९

“ कुलस्त्रियांचा संचार म्हटला ह्मणजे रतिमंदिरापर्यंत, भाषण सखीच्या कांनीं पडे तोंपर्यंत, मनाचा व्यापार पतिवांछित जाणण्यापर्यंत अतिव्यथित मान म्हटला ह्मणजे मौनधारण, हंसणें अधरपल्लवावेरी आणि पाहणें पाऊल टाकण्यापर्यंत; एका गोष्टीस मात्र त्यांच्या ठायीं मर्यादा नाही, ती गोष्ट कोणती ? तर पतिविषयक प्रेम ! ”

सत्यमेव गदितं त्वया विभो जीव एक इति यत्पुराऽव्ययः ॥

अन्यदारनिहता नखत्रणास्तावके वपुषि पीडयंतिमाम् ५९३

“ हे प्राणनाथा ! आपण जें मला सांगितलें, कीं तुझा व माझा देह एकच आहेत हें सर्वथा खरें आहे. यास प्रत्यंतर पहा कीं, अन् खीत आपल्या शरीरास केलेलीं नखक्षते तिसऱ्या ठिकाणीं मला येऊन टोंचलीं ! ”

विप्रियमप्याकर्ण्य ब्रूते प्रियमेव सर्वदा सुजनः ॥

क्षारं पिबति पयोधेर्वर्षत्यंभोधरो मधुरमंभः ५९०

“ सज्जन पुरुष अप्रिय भाषण श्रवण करूनही नेहेमीं प्रियच बोलत असतात; ज्याप्रमाणें मेघ हा समुद्राचें क्षारोदक पिऊन मधुस्जलाचा वर्षाव करतो ! ”

मेरुदूरगतो महान्हिमगिरिः प्रालेयमात्रोऽभव-

चंद्रः श्रीसहितोऽपि याचकभयात्क्षीणत्वमालंबते ॥

कौपीनं भूतवान्हरोऽपि सहसा विष्णुर्जले संस्थितो

वारां राशिरपेयतामुपगतः को नाम दातुं क्षमः ५९१

“ मेरु याचकांस भिऊन दूर सरला, हिमालय हिमाच्छादित होऊन

सला, चंद्र हा लक्ष्मीयुक्त स्वरा, पण तोही वरील भयाने क्षीण झाला, शेवते कौपीन धारण केले. विष्णु पाण्यांत जाऊन दडला आणि समुद्र हा भेय झाला, तेव्हां आतां दाता उरला तरी कोण ? ”

कृष्णा ते कचसंहतिरंबुजनयने तवाधरः शोणः ॥

त्वं सुरतरंगिणी कथमभितस्तापी न ते वियोगः स्यात् ५९३

“ हे कमलनयने ! तुझी वेणी ही कृष्णा (नदीविशेष, पक्षी, काळी) आहे; तुझा अधरोष्ठ हा शोण (नदीविशेष; पक्षी, आरक्त) आहे आणि स्वतः सुरतरंगिणी (देवनादी; पक्षी, कामिनी) आहेस; मग तुझा वियोग का तमी (नदीविशेष; पक्षी, ताप देणारा) कसा नसेल ? ”

स्नेग्धमालप सुरुक्षमेव वा त्वत्कथैव सखि मे रसायनम् ॥

गीतलं सलिलमुष्णमेव वा पावकं हि शमयेदसंशयम् ५९३

“ हे सखि ! तू गोड बोल किंवा कठोर भाषण कर; तुझे भाषण हेंच मला माल्हाद देते. पहा कीं, उदक हें थंड असो अगर ऊन असो अग्नीचा स्पर्श करणारच ! ”

सुमध्ये वाग्भर्गैर्वचनविधिमंगीकुरु नवा

स्मितज्योत्स्नाकांतं कुरु वदनमेतन्मयि न वा ॥

त्रिलोकीमूर्धन्या यदि विविधपुण्याधिकतया

मया दृष्टाऽसि त्वं तदिह सफलं मेऽजनि जनुः ५९४

“ हे सिंहमध्ये ! तू कुटिलोक्तीचें भाषण कर अथवा न कर; किंवा मलाकोडे माहून स्मितचंद्रिकेनें विराजमान असें मुख कर किंवा करूं नको; मज्जे जन्व येवढ्यानेच सफल झालें, कीं त्रैलोक्यांत सौंदर्यानें श्रेष्ठ अशी जी तूंती माझ्या विविध पुण्यांच्या कमाईनें आज माझ्या दृष्टीस पडलीस ! ”

भानुबिंबमिदमस्तगामि च प्रोद्यतं मुकुदबंधुमंडलम् ॥

दृश्यते रतिपतेः प्रवासिनां क्रोधरक्तमिव लोचनद्वयम् ५९५

“ एकीकडे अस्तास जाणाऱ्या सूर्याचें बिंब व दुसरीकडे उदय पावणारें चंद्रबिंब दिसत आहे; हीं प्रवासिजनांस रतिपतीचीं दोन आरक्त झालेलीं मनचें काय अशी भासतात ! ”

सहते शरशतघातानाजानेयः कशां नैव ॥

सहते विपत्सहस्रं मानी नैवापमानलेशमपि २९६

“ जातिवंत घोडा हा रणांगणावर शेंकडों बाणांचे घाव सहन करतो, पाचावकाचा फटकारा त्यास विलकुल सहन होत नसतो; तसेच जो मान आहे तो हजारों विपत्तींस दाद देत नाही, पण कोणाचें फट छटलेलें त्या खपत नाही ! ”

दृढतरगलकनिबंधः कूपनिपातोऽपि कलश हे धन्यः ॥

यज्जीवनदानैस्त्वं तर्षामर्षं नृणां हरसि ५९७

“ हे कलशा ! तुझ्या मानेला फांस लावून लोक तुला विहिरींत ढकलून देतात असे जरी आहे तरी तूं धन्य आहेस; कां कीं तृषेनें पीडलेल्यास तूं जीवनाचें दान करतोस ! ”

प्राप्य प्रमाणपदवीं को नामाऽऽस्ते तुलेऽबलेपस्ते ॥

नयसि गरिष्ठमथस्तात्तदितरमुच्चैस्तरां कुरुषे ५९८

“ हे तुले ! तुला सर्व लोक प्रमाण समजू लागले येवढ्यानें तुझ्या ओं हा केवढा ताठा आला पहा ! कीं वजनदाराचें पारडें खालीं वसवून हाक्यास तूं उंच पदवीला पोचवितेस !

को हि तुलामधिरोहति शुचिना दुग्धेन सहजमधुरेण ॥

तसं विकृतं मथितं तथाऽपि यत्स्नेहमुद्गरिति ५९९

“ स्वभावेकरून मधुर जें दुग्ध त्याची सर कोणास येणार आहे ! हा कीं, त्यास तापाविलें, त्यांत विरजण घातलें, त्याचें मथन केलें, तरी शेवटीं काय ? स्नेहाचा (लोण्याचा) च आविर्भाव करतें !

जगति विदितमेतत्काष्ठमेवासि नूनं

तदपि च किल सत्यं कानने वर्धितोऽसि ॥

नवकुवलयनेत्रीपाणिसंगोत्सवेऽस्मि-

न्मुसल किसलयं ते तत्क्षणाद्यन्न जातम् ६००

“ हे मुसळा ! साऱ्या जगास माहितच आहे कीं तूं काष्ठ आहेस, शिवाय तूं मुळींच अरण्यांत वाढलेलें आहेस; तेव्हां या नवकुवलयनेत्रीच्या करस्प-

तीचा महालाभ तुला झाळा असतां तुला जे तत्क्षणीं अंकुर फुटले नाहींत
! ठीकच आहे ! ”

भेकेन कृणता सरोषपरुषं यत्कृष्णसर्पानने
दातुं कर्णचपेटमुज्झितभिया हस्तः समुल्लासितः ॥
यच्चाधोमुखमक्षिणी विदधता नागेन तूष्णीं स्थितं
तत्सर्गं विषमंत्रिणो भगवतः कस्यापि लीलायितम् ६०१

“ कृष्णसर्पावर रागांनं जळफळून व त्यास टाकून बोलून त्याच्या
सकार्डीत देण्याकरतां वेडकांनं जो वेलाशक आपला पंजा वर उचलला
गाणि अशा समयीं नागांनं खालीं मान घालून डोळे मिटून वरील प्रकार
तो सहन केला,—हें सर्व हे महामांत्रिका ! तुझ्या अद्भुत सामर्थ्याचें
फल होय ! ”

तृषार्तैः सारंगैः प्रति जलधरं भूरि विरुतं
घनैर्मुक्ता धारा सपदि पयसस्तान्प्रति मुहुः ॥
खगानां के मेघाः क इह विहगा वा जलमुचा-
मयाच्यो नाऽऽर्तानामनुपकरणीयो न महताम् ६०२

“ तृषार्त झालेल्या पक्ष्यांनीं मेघाकडे पाहून फार आक्रोश केला आणि
मोनींही त्यांजवर दया करून जलधारांनीं त्यांचा संताप शमविला; आतां
वनुतः पाहतां मेघ हे पक्ष्यांचे कोण व मेघांचे पक्षी हे कोण ? पण जे दुः-
खित होतात त्यांस सर्वापार्शीं याचना करणें आहे व थोर आहेत त्यांस
उत्कार करतांना आप्त किंवा अनाप्त हा कांहीं एक विचार नसतो ! ”

शिला बाला जाता चरणरजसा यत्कुलशिशोः
स एवायं सूर्यः सपदि निजपादैर्गिरिशिलाम् ॥
स्पृशन्भूयो भूयो न खलु कुरुते कामपि वधूं
कुले कश्चिद्दन्यः प्रभवति नरः श्लाघ्यमहिमा ६०३

“ ज्या सूर्याच्या कुलांत उत्पन्न झालेल्या एका कुमारानें आपल्या
पादस्पर्शकरून शिलेची स्त्री केली, तो नित्य प्रतिपर्वतावर पादन्यास करून
भ्रमण करीत असतो, पण अद्याप त्याच्या प्रभावानें एकही स्त्री बनली

नाहीं;—तेव्हां हेंच खरें कीं एकाची सर दुसऱ्याला येत नाहीं; नांव करून नाणारा असा पुरुष एकेक कुलांत एकेकदांच होऊन जातो ! ”

दीप्यंतां ये दीप्त्यै घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ॥

तेजः स्वविनाशाय तु भवति तृणानामिव लघूनाम् ६०४

“ जसे रत्नदीप प्रकाशार्थ निर्माण केलेले असतात त्याप्रमाणें जे वीर्य-संपन्न पुरुष आत्मप्रभाव गाजवण्याकरतां या भूलोकावर सृष्टिकर्त्यानें पाठविलेले असतात ते आपलें शौर्य प्रगट करोत; पण त्यांचें पाहून हलक्यानें आपली मर्दुमकी दाखवूं पाहणें हें पेटलेल्या गवताप्रमाणें आहे,—केवळ आत्मविनाश हेंच त्यांचे फळ ! ”

शमयाति गजानन्यान्गंधद्विपः कलभोऽपि स-

न्भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजंगशिशोर्विषम् ॥

भुवमधिपतिर्वालावस्थोऽप्यलं परिरक्षितुं

न खलु वयसा जात्येवायं स्वकार्यसहो भरः ६०५

“ गंधगज हा तरुण असतांही इतर हत्तींचा पराभव करतो, त्याप्रमाणेंच नागाच्या पोराचें विष वेगेंकरून तीव्रतर असतें; तेव्हां यावरून स्पष्ट आहे कीं राजा हा बाल्यावस्थेंत असला तरी त्याच्या अंगीं पृथ्वीला आळा घालण्याचें सामर्थ्य असतें तें वयेंकरून प्राप्त होत नसतें, तर हा जातिगुणच समजायाचा ! ”

जिह्वैकैव सतामुभे फणवतां स्रष्टुश्चतस्रश्च ता-

स्ताः सप्तैव विभावसोर्नियमिताः षट् कार्तिकेयस्य च ॥

पौलस्त्यस्य दशा भवन्फणिपतेर्जिह्वासहस्रद्वयं

जिह्वालक्षशतैककांटिनियमो नो दुर्जनानां मुखे ६०६

“ सज्जनांस जिह्वा एकच असते, सर्पास दोन असतात, ब्रह्मदेवास चार आहेत, अग्नीस सात व कार्तिकस्वामीस सहा आहेत, रावणास दहा होत्या आणि शेषास दोन हजार आहेत; पण दुर्जनांच्या तोंडांत किती लक्ष किंवा कोटी आहेत याचा कांहींच नेम सांगवत नाहीं ! ”

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता-
मस्मिन्नेव विभर्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ॥

दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन्गुणं

विख्यातः परमेष एव नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम् ६०७

“ हे राजा ! तुझ्या गुणग्राहकत्वाचें काय वर्णन करावें ? पहा, हें तुझे धनुष्य युद्धाचे ठायीं शत्रुवीरसमुदायास आपली पाठ दाखवितें, तुझेच ठायीं आपलें वक्रत्व प्रगट करतें आणि निष्ठुर होत्सालें क्रूरध्वनि करतें; पण तें असें दोषयुक्त (पर्शी,) भुजांचा आश्रय करणारें) असतांही त्याचा तूं गुण (पर्शी, दोरी) ग्रहण करतोस ! ”

नाऽऽलिङ्गति कुचद्वयं भवदिभप्रोत्तुंगकुंभद्वय-

त्रासाद्वेणिलतासु नैव दधति प्रीतिं तवासिभ्रमात् ॥

भ्रंभंगांभवदीयदुर्धरधनुर्भ्रात्या भजंते न ते

वैरिक्षोणिभुजो निजांबुजदृशां भ्रमंडलाखंडल ६०८

“ हे पृथ्वीद्रा ! तुझे शत्रु तुझ्या हर्तींच्या उंच गंडस्थळाच्या भ्रमानें आपल्या स्त्रियांस आलिङ्गन करीनातसे झाले, तुझ्या खडाच्या भ्रमानें त्यांस स्त्रियांच्या कवरीभाराकडे पहाण्याची भीति वाटूं लागली आणि तुझ्या भयंकर धनुष्याच्या भ्रांतीनें त्यांस स्त्रियांच्या भुकुटि भयप्रद होऊं लागल्या आहेत ! ”

मधुरमिव वदंति स्वागतं भृंगनादै-

र्नतिमिव फलनभ्रैः कुर्वतोऽमी शिरोभिः ॥

ननु ददत इवार्थ्यं पुष्पवृष्टिं किरंतः

कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि ६०९

“ हे आश्रमवृक्षही अतिथींची पूजा कावयास शिकले आहेत काय ! पहा हे भृंगांच्या गुंजारवांनीं जणूं काय मधुर भाषणयुक्त स्वागत करतात, फलांनीं नम्र झालेल्या माथ्यांनीं हे जसे काय नमन करतात आणि पुष्पवृष्टीच्या मिषानें अर्घ्यप्रदानच करिताहेतसे दिसतात ? ”

मकरीविरचनभङ्ग्या राधाकुचकलशपीडनव्यसनी ॥

ऋजुमपि रेखां कुपन्बल्लववेषो हरिर्जाति ६१०

“ पत्रावलीची विरचना करण्याच्या मिषानें राधेच्या कुचपीडनाविषयीं लालस आणि सरळरेषा आली असतांही ती मोडून टाकणारा, असा बल्लव-रूपी हरि जय पावतो ! ”

दंभोलिस्फूर्जदंभोधरविपुलतडिदं गंभीरनादै-

रंभःसंभारसंभावनकुतुकि कुलं चातकानामनृत्यत् ॥

ऊर्ध्वं विन्यस्तचंचूपुटमुपरिपरिभ्राम्यदुत्पातवातै-

रंभोदोन्मुक्तमंभःकणमपि त चिरात्प्राप्य नम्रं मिथोऽभूत् ६११

“ मेवांचा गडगडाट व विजांचा चमचमाट पाहून चातकसमुदायास मोठी आशा उत्पन्न झाली कीं आतां जलवृष्टीची रगाडीच रगाडी होऊन जाईल; यास्तव ते उडूं वागडूं लागले व वर आपल्या चोंचा करून झंझावाताबरोबर मिसळून भ्रमण करूं लागले; पण सरते शेवटीं मेवांपासून विचाऱ्यांस एकही जलकण न प्राप्त होऊन लज्जायमान होत्साते सर्व जागच्या जागीं चीप बसले ! ”

पततु नभसो गच्छत्वस्तं निमज्जतु वारिधौ

व्रजतु वरुणागारद्वारं प्रभाभिरनादृतः ॥

तदपि तरणिर्दत्त्वा पादं शिरःसु महीभृतां

दलिततिमिरव्रातः प्रातः पुनः सकृदेष्यति ६१२

“ सूर्य हा आकाशापासून पतन पावो, अस्ताप्रत जावो, समद्रांत बुडो किंवा निम्प्रभ होत्साता वरुणगृहाच्या द्वारीं जावो; तरी येवढें निश्चित आहे कीं, तो अंधकारसमूहाचा नाश करून व पर्वतांच्या शिखरांवर पाय ठेवून पुनः उदयास येणार ! ”

पक्षद्वंद्वविराजितोऽहममलं मीनान्प्रसेवे सदा

पुष्टांगः स कलादिभिः परिवृतशंद्रः समः किं मम ॥

सर्वस्थाणुशिरोगतोऽहममलं चंद्रं वको हासते

मात्सर्येण दुरात्मकोऽपि सुजनं दृष्ट्वा सदा हासते ६१३

“ मी चंद्राप्रमाणें पक्षद्वयानें (दोन्ही अर्थ उघडच आहेत) विराजमान आहे, मी नेहेमीं मीनराशी (मत्स्यसमूह; पक्षीं, राशीविशेष) भोगीत असतो, शिवाय मी पुष्टांग आहे आणि चंद्राला तर कळा लागतात (नेहेमीं न्यून-धिक होत असतो), मग चंद्र माझी बरोवरी कशी पावेल ? तसेंच मी सर्वे स्थाणूंच्या (वृक्षांची खोडे, पक्षीं, शिव) शिखरीं वास करतो;—याप्रमाणें स्वच्छ जो चंद्र त्यास बगळा हा हांसतो ! सारांश, दुर्जन हा मत्सरभावानें भलत्याशींच बरोवरी करून त्याचा उपहास करीत असतो ! ”

समाप्तश्चायं सभाषान्तरः सुभाषितसमुच्चयः ।

श्रीरस्तु.
